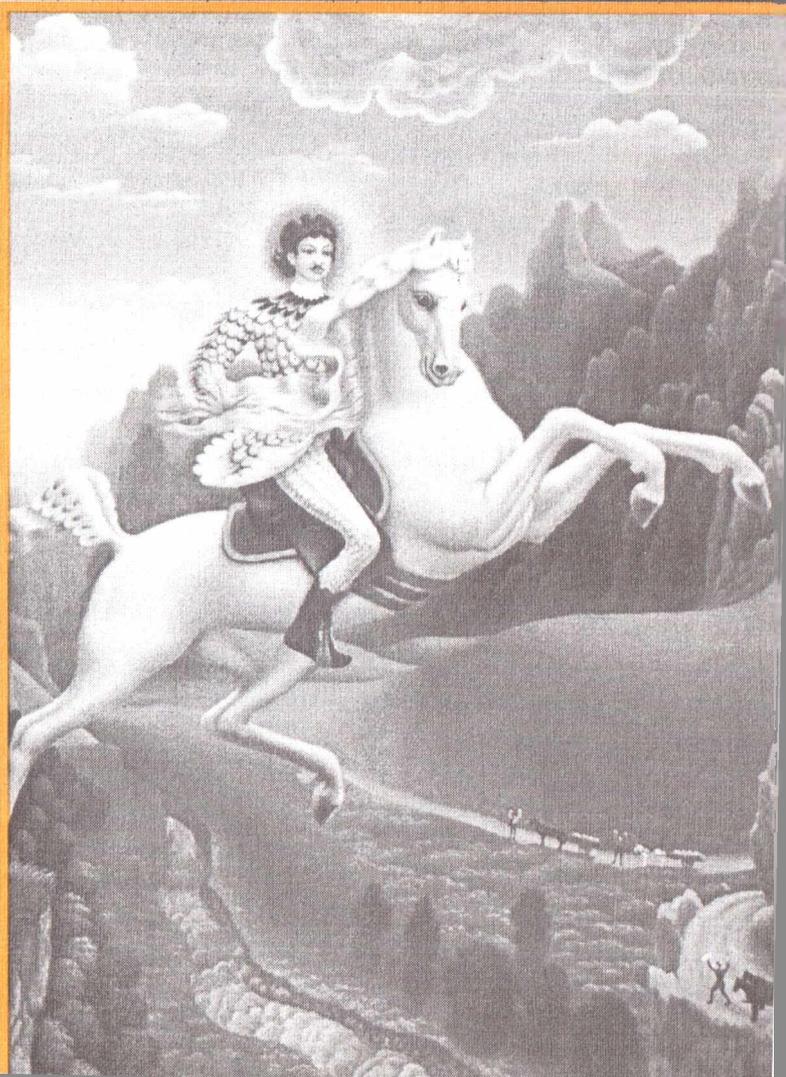

МАХ ДУГ

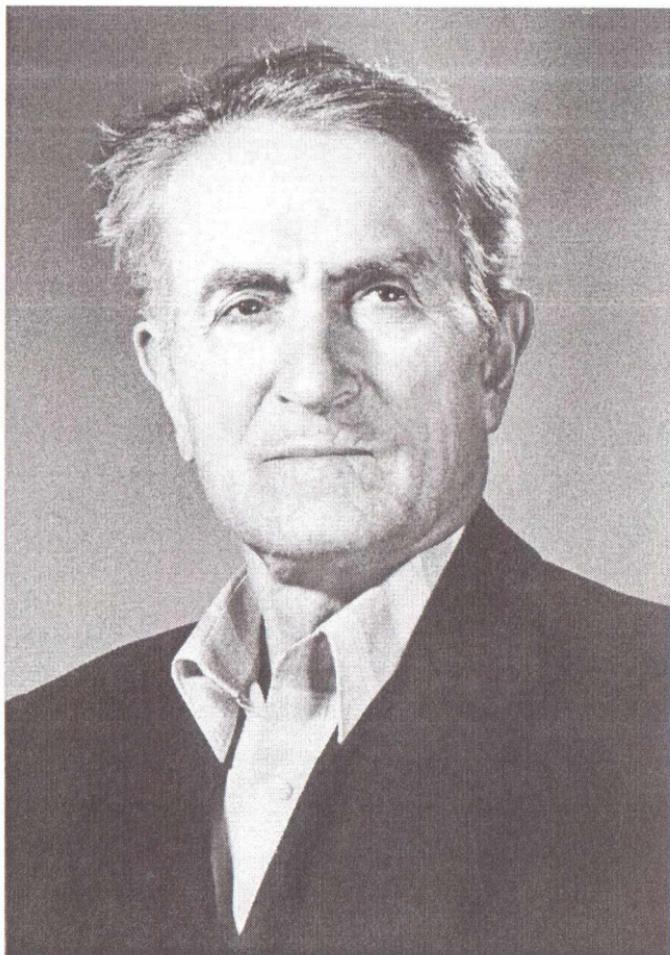
ВЛАДИМИР ПУТИН

6

2004

Бүтэн аргамба өлбөгөө иргэдийн эрх зөрүүг
наарзалааргүйгэй сэл фазилдга
хүнд үл, үзү

*Нæ равдысты фендзыстут адамон
нывгæнæг Сæбанты Хаджумары куыстытæ.*

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фариза ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2004

МАХ ДУТ

6
2004

Журнал цаауы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦЕГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ АРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор – ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризæт, КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2004

НОМЫРЫ ИС:

<i>РÆМОНТЫ Геор.</i> Раст æмæ хæрам. Æмдзæвгæтæ	5
<i>ДЗАНАЙТЫ Никъала.</i> Фыдæлты уæзæг – Елгона. Мысинæгтæ	9
<i>ЧЕДЖЕМТЫ Æхсар.</i> Зæрдæ рæсугъд у дæ уарзтæй. Æмдзæвгæтæ	80

ЦÆРУКЪАТЫ ВЛАДИМИР: 75 азы

<i>ЦÆРУКЪАТЫ Владимир.</i> Ирон нымадæй...	87
<i>АБАЙТЫ Эдуард.</i> Хурварс. Æмдзæвгæтæ	111
<i>ХУЫТЫГАТЫ Хъазыбег.</i> Ныхас мæ кæстæримæ. Æмдзæвгæ	119

ХЪАМБЕРДИАТЫ МЫСОСТ: 95 АЗЫ

<i>ХЪАМБЕРДИАТЫ Мысост.</i> Скъуыддзæгтæ боныгæй. Фыстæджытæ	120
---	-----

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ**АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН**

<i>ЦÆРÆКТЫ Аллæ.</i> Методикон амындтытæ. Дарддæр	151
<i>ÆГЪУЫЗАРТЫ Каринæ.</i> Сленг æмæ жаргон	159

ЛИТЕРАТУРАЙЫ ФАРСТАТÆ

<i>СÆЛБИТЫ Тамир.</i> Уыджы аргъауы мифологон бындур	161
--	-----

АРВИСТОН

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ	177
------------------------------	-----

РАСТ ÆМÆ ХÆРАМ

* * *

Буламæргъ зарыд. Ныууæрæх и
 Зæххы тыгъд, арвы цъæх уаз зæлтæн.
 Уый хынцмæ сбæндæн фыдбæллæхы
 Хæр-хæрыл халон дæр — саузæрдæ.

Алчи хæдмæлхормæ — масттыппыр:
 Буламæргъ зарыныл н'ауæрста,
 Фæлæ зæрдæхалæн уасты бын
 Сау сынт уæлмонц зæлтæ ануæрста.

* * *

У цард фæхуыздæрмаæ нæ каст.
 Æниу куыд уа нын цард хорз иумæ!
 Уæддæр кæрæдзийæн нæ хъаст:
 «Нæ цæуы рухсы цъыртт дзы риумæ...»

Æфхæрд, уырыд адæм нæй цъус...
 Уæд ныр цы зæгъæн и нæ хъастæй?
 Кæд зæрдæмæ нæ цæуы рухс,
 Уæд зон, кæй ныддæнгæл и мастæй!

* * *

Нæ цард хæрамæй тар у,
 Бæзджын æвæрд ыл — гам;
 Æфсармджын нæм æбар у,
 Æдзæсгом барджын ам...

Стæм хингондау уæнгæндзыг...
 Хуыцау, цæмæн дæ хъус! —
 Æруадз зæйау дæ рындзæй
 Нæ чъизисафæг рухс.

СЫГЪДАГ УД

Мæ фыдыфыд Алексейæн

Дæ хъысмæт цы тухиæмхиц уыд, уæдæмæ!
 Дæ заманы судзгæ хъызтыты нæргæ цыд
 Цы царды нæ уагъта дæу скæсын уæлæмæ,
 Хæрзаг дæ уд уымæ дæлæмæ фæлгæсы.

2001

КЪÆВДАЙЫ РАЗМÆ

Дардыл ныттар и, нытталынг и арв
 Мигътæй, — ныннæрыны æввонг фыдæхæй:
 Ауагътой тыгъды сæ уидæгтæ арф,
 Исынц æрцæвæн фыдазар йæ цъæхæй.

2003

ХЕТÆДЖЫ КЪОХ

Ир та кæд æрдзæтæй ам æрæмбырд,
 Нæу уæддæр мæнæн уынын æхсызгон:
 Уастырджийы рахиз базыры бын
 Сты рæбынлæуд галиу чи у, уыдон.

ФÆНДАГГОНЫ ЗАРÆГ

Гетейæ

Хæхты урс цыргъытыл —
 Тары хæст хуыссæг.
 Фæлм-æдзæм быдырты
 Уæлдæф — рог, сыгъдæг...

Никуы — стыф, йе азæлд,
 Мæргътæ дæр сты хъус...
 Де 'рынцайæн — разæй,
 Бафæраз-ма цъус.

* * *

Северянинæй

Фæраст у исчердæм, тæхуды,
 Кæмæдæр фемдзаст у кæмдæр...
 Дæ къона фенад кæн дæ удæн,
 Дард искуы бабын кæн дæ сæр...

Поэты тухитыл йæ зарды
 Зæгъид мæлгъæвзаг були уæд...
 Нæй стыр нысаны фарн мæ царды
 Аемæ мын у фæндон мæлæт.

* * *

Б-йæн

Хæдзардзин сдæн, хæдзарон, —
 Мæ азмæлæнтæ — барст.
 Хæйрæг у ус — æмбарын:
 Йæ кæлæнтæй — мæ баст...

Йæ фидауц зæрдæ нуазы,
 Мæ царды — амонд, фарн...
 Сæрибар циу дæ разы,
 Рæвдауæг уды хъарм!

2003

* * *

Лæшпу, нæ бæззын æз дæ хурæн,
 Аемæ дæ амонд дарддæр агур:
 Хуыцауæй курæгау дæ курын, —
 Хуыцауæй æндæр чызджы ракур!

2002

* * *

Нæ бахъардзæн кæд дæм,
 Уæддæр зæгъын дæуæн:
 Аенæмæлгæ мæрдтæм
 Агасæй нæй цæуæн.

ФÆЗЗÆГ

Фенкъард и, фæсидзæрхуыз нæ къуырф,
 Æмæ Терк дæр, æрдзы стырдар бардзырдмæ
 Хъусгæйæ, йæ араугæ гуылф-гуылф
 Раивта рæдзæ-мæдзæ, уæнгмард цыдмæ.

ЦАРД — УЫХЕРЫ

Кæрæдзи ивынц хъарæг æмæ зард,
 Раст æмæ хæрам дæр сты æмтъеры...
 Дæлæмæ дæр, уæлæмæ дæр нæ цард —
 Райгуырдай адзалы онг уыхеры.

* * *

«Цæгъдын мæ зæрдæйæ уын арт,
 Мæ хъизæмар — уæ сомыл», — загъта...
 Цæмæн уыд уазал уæд нæ цард?
 Кæд ныл йæ уды ихæн цагъта?!

* * *

Æрхъæцмæ нал хъæцын мæлæтмæ, —
 Зындонæй бацæуин дæнæтмæ.

ДЗАНАЙТЫ Никъала

ФЫДÆЛТЫ УÆЗÆГ — ЕЛГОНА

Мысинæгтæ

Алкæй бон дæр, дам, у иу чиныг ныффыссын. Фæлæ, зæгъæм, Дзанайты Никъалайæн йæ рæстæджы цæстуарзон литературон æххуысгæнæг куы фæуыдаид, уæд, чи зоны, æмæ цалдæр айвæдон уацмысы дæр сфæлдыстаид. Уымæн æмæ æнæхай нæу æрдзон курдиатæй.

Цæвиттон, хъуыддаг афтæ рауад, æмæ Никъалайы чызг Ингæимæ (уый дæр æмæ йæ кæстæр хо Герæ дæр сты дохтыртæ, æппæты кæстæр Лаурæ та у журналист, цæры æмæ кусы Парижы) алы ныхæстæ кодтам, стæй дын мын куыддæр къæмдзæстыгхуызæй куыской кæнид, мæ фыд дæр, дам, цыдæртæ фыссыныл архайы, зæгъгæ.

Искæй къухфыстытимæ йæ куыст кæмæн у, уыдон бар-æнæбары сæхимидæг батысынц, исчи сæм пенсиисджыты фыстытæм æркæсыны тыххæй куы 'рхаты, уæд. Ома, дам, куыст сын куы нал вæййы, уæд зæрдаивæй гæххæтт хуълæттæ кæнын райдайынц..

Фæлæ Никъалайы мысинæгтæ куы бакастæн, уæд съл æргом бацин кодтон, æрмæст иу хабар мæ «националистон» ирон зæрдæйæн фæхъыг: уырыссагау фыста.. Цæй, нырма йын хуыздæр цы бакæнон, зæгъгæ, сæ ратæлмац кодтон — фарон ын æртæ хайæ мыхуыры рацыдысты — (Дзанайты Никъала. «Хæстон фæндæгтæ — зындоны балц», «Мах дуг», 2003 аз, номыртæ V, VI, XI.)

Лаггэй-лаггма куы базонгæ стæм йемæ, уæд ын ныффæдзæхстон, цæмай ма йæ сабибонты тыххæй дæр ныффысса, æцæг — иронау. Æмæ — ныффыста! Ноджы йын сæм средакци кæнын охыл уыйбæрц æвналын дæр нæ бахъуыд. Растдæр зæгъгæйæ та йын сæм зæрдæ нæ бакуымдта бавналын — кæд ын æмхæццæтæ фыстытæ сты, уæддæр.

Гусалты Барис

1

Бирæ азты фæкуыстон геологон старæн партитимæ, афта бирæ, æмæ, кæцы хæхты æмæ кæттты нæ агуырдам згъæртæ, ахæм мын нал баззад Ирыстоны. Мæхæдæг дæр райгуырдатæн æмæ схъомыл дæн хохи — Нары зылды хъæу Елгонайы.

Абон куыд цæрынц æмæ цы уавæры сты, хохи ма цы иугай царджытæ баззад, уыдæттыл нæ дзурдзынæн, уый алчи дæр хорз зоны. Кæддæр цард цæджджинагау кæм фыхти, уыцы дынджыр хъæуты ма баззадысты иугай хæдзæрттæ, кæннод та — æдзæрæггæй нырраууат сты адæмы цæрæн бынæттæ.

Кæд бынтон зын цæрæн уыдис хæхты, уæддæр адæм фидар хъахъхъæдтой, фыдæлтæй сын цы 'нæбары бынтæ баззад, уыдон æгъдау, сæ фыдæлты ингæнтæ, æмæ сын мады æхсырæй адджындæр чи уыдис, уыцы дон, уæлдæф æмæ кувæндæттæ.

Ирыстоны бынтон фыдвадаты раггэй-æрæггма цардысты Нары хъæуы зылды æмæ мæ фæнды кæстæртæн, уæлдайдæр уым чи цард, уыдоны къабæзтæн сæ зæрдыл æрлаууын кæнын, нæ рагфыдæлтæ куыд зонджын æмæ хъæддых уыдысты, уый. Кæй фыссын, уыдонæн сæ бындур у, мæхæдæг кæм архайдтон, кæнæ дзы чи архайдта, уыдоны мысинæгтæ. Куыд фыдæбон кодтой нæ рагфыдæлтæ æмæ сæ бинонтæ суанг гыццыл сывæллоны онг æхсæвæй-бонæй, цæмай сæ царды уæззау цалх йæ быны ма ныцъыст кæна сæлæф зæйы хуызæн.

Мæ мад мæнæн уыд Туайон, рухсаг уæд, раджы ахицæн цардæй, хуыдтой йæ Сона, Елзарыхъойы чызг. Раджы баззадысты сидзæрæй йе 'фсымæримæ, уый та хуыдтой Алыкка. Алыккайы, уæдæ цæмай схъомыл уа, зæгъгæ, уый тыххæй акодта йæхимæ сæ хæстæг, цæргæ та кодта Калачы. Мæ мады та райстой сæхимæ хъомылгæнынмæ йæ мадырвадæлтæ — Сихъотæ, цардысты Уæллаг Зæрæмæджы.

Туаты мыггæггэй мæ мадмæ хæстæгдæр уыдысты Туаты Дау-

Скъоладзау æмæ хæдзардарæг.

иты бинонтæ (Дауит — зынгæ драматург). Фæлæ, æвæццæгæн, ацы хæдзары дæр, сывæллоны хъысмæт йæхимæ чи райстаид, ахæм нæ разынд. Йæ мадырвадæлтæ та Зæрæмæджы хъæддыхдæр хæдзарыды хицау уыдысты. Хæдзары номæй сæ хуыдтой Тегкотæ, сæ мыггаг та Сихъотæй. Кусæг адæм, хæдзар та алцæмæй дæр æххæст. Æмæ мæ мадыл 16 азы куы рацыд, уæд æй радтой моймæ Дзанайтæм, Сандройы фырт Къалайæн. Уырыссагæй, растдæр зæгъгæйæ та, сæ аргъуыды нæмттæ Къала — Николай. Йæ фыд Сандро та — Александр. Уыцы заманы æрмæстдæр аргъуан кодта къайады гæххæтт.

Аргъуан та ам, Нары (Поты фæзы), арæзт æрцыд тынг раджы, æз куыд фехъуыстон, афтæмæй йæ сарæзтой Особайы заманы. Бирæ фыдæбон бахъуыди мæ фыдыфыды, цæмæй сауджын ацы хъуыддагыл сразы уыдаид, уый тыххæй. Хъуыддаг уыд уым, æмæ уæд мæ фыдыл цыди æгасæй дæр 15 азы, уыцы кары та аргъуан нæ фидар кодта къайады гæххæтт. Уый уыди 1913 азы. Фыццаг Дунеон хæст куы райдыдта, уæд мæ фыдмæ дæр фæдзырдтой паддзахы æфсадмæ, æмæ уырдам ацыд. Къайады гæххæтты йын йæ азтыл кæй бафтыдтой, уый йын ахæм хуызы фидинаг фæци. Мæ мадæн ныййарын афон куы 'рцыд, уæд æй йæ мадырвадæлтæ (Сихъотæ) сæхимæ, Уæллаг Зæрæмæгмæ акодтой æмæ йын ам райгуырд мæ хистæр æфсымæр Хаджумар. Цæмæндæр Сихъоты нæ бафæндыд уый схъомыл кæнын. Ирон адæммæ ахæм æмбисонд ис: «Фыццаг зæнаг — халоны хæссинаг». Мæ мадæн, æвæццæгæн, загътой, дзидзи йын ма дар, зæгъгæ, æмæ лæппу бынтондæр малынмæ 'рцыдис æххормагæй, мадæн та йæ риутæ фехæлдысты, схæфсты.

Ацы хабар Сандройы хъустыл куы 'рцыдис, уæд уæрдон аифтыгъта æмæ Зæрæмæджы балæууыд. Кæд ын цыфæнды хорз хæстæджытæ уыдысты Сихъотæ, уæддæр сæ ныхмæ 'рлæууыд, хъама сласынмæ йæ бирæ нал хъуыд, æмæ сæ бафарста:

— Сымахай æз лæджы мард дарың, æви цæмæн афтæ бакодтат? Тыххайты йæ ныссабыр кодтой, æмæ уæд чындз дæр æмæ сывæллоны дæр Елгонаы балæууын кодта. Сихъотæ сæхирдыгонуа, æвæццæгæн, нымадтой, сияхс кæмдæр хæсты, æмæ ма æрыздæхдзæн, æви нæ — уымæн бæрæг най. Хæрæфырт та, йæ фыд куы нæ сыздæха, уæд дыккаг хатт чызджы моймæ радтынæн уыздæн æрмæст къуылымпыи хос. Уæды заманы та сывæллоны æнæ мады æхсырæй схæссын (схъомыл кæнын) никæй къухы ма бафтыд.

Ноджы ацы цаутæ 'рцыдысты зымæгон, æхсыр нæдæр хъуццæтæ лæвæрдтой, нæдæр иннæ фос, æмæ, Гыцци йæ куыд дзырдта, афтæмæй-иу Сандро алы райсом дæр раджы рабадти æмæ, хъуг зад цы хæдзарæй фехъуыста, уырдем цыди йæ авгимæ. Уалдзæг куыд хæстæгдæр кодта, афтæ æхсыр дæр фæарæхдæр, æмæ лæппу фервæзт мæлæтæй. Сандро нымад лæг уыд хъæуы дæр æмæ комы дæр, æмæ йын хæдзармæ дæр хастой æхсыр. Гъе, афтæ Сандро (бинонтæ йæ хуыдтой Дадо) мæлæты ныхтæй лæгдыхæй байста йæ фырты фырты, мæнæн та мæ хистæр æфсымæры. Ацы фыдæбæттæ лæппуйыл æнæ фæзынгæ нæ фесты: асæй дæр рауад ныллæг æмæ тыхай дæр цухдæр. Фæлæ цыргъзонд, дзурынмæ иттæг рæвдз, æмæ йæ канд хиуæттæ нæ, фæлæ ма æцæгæлæттæ дæр уый тыххай бира уарзтой.

Уæд дохтыр æнæхъæн Туалгомы дæр нæ уыди, фæлæ (афтæ дзырдта мæ мад) алы сæрд дæр Зæрæмæгмæ цыди Хетæгкаты Андухъапар. Уыдонæн Цымийы уыди дынджыр дыууæуæладзыгон хæдзар (мæн заманы дæр ма уыцы хæдзар уыди æнæхъæн), æмæ хæдзары тыргъ æгасæй дæр уыд дзаг алы хуызы кæрдæджытæй. Æмæ Хаджумары Андухъапармæ равдыстой иу-дыууæ хатты.

Хаджумары фæстæ Сандро йæ чындзытæй уыцы хъуыддаджы фæдыл йæ цæгатмæ никуыуал никæй ауагъта.

Мæхæдæг та 1920 азы райгуырдтæн «Дæллаг хæдзары» — афтæ хуыдтой, бинаг уæладзыджы скъæты фарсмæ цы хæдзар уыд, уый. Ам фылдæр кодтой хæдзары куыстытæ: арахъхæгтæ антыдтой, бæганы фыхтой...

Дадойы æз нæ хъуыды кæнын. Æрмæстдæр, цы бон æй æвæрдтой, уыцы бон бахъуыды кодтон. Æз æй куыд æмбарын, афтæмæй зиан куы ахастой уæлмæрдтæм, уæд, æвæццæгæн, хуысæнæй рахызтæн уыцы бæгънæг æмæ гомкъахæй æмæ мæм хъуамæ зианы фæдыл цæуын фæнд уыд. Цыдтæн кæугæйæ Алар-

дыйы кувæндоны онг. Ам ма йæ хъæбысмæ систа Къоста (дæсны нывгæнæг Дзанайты Азанбеджы фыдыфыд). Рæстæг та уыди уазал — ноябры фæстаг бонтæ. Уæлмæрдтæй фæстама куы 'рбаздæхтысты, уæд ма Гыццимæ радта, æмæ йын уайдзæф дæр бакодта, сывæллоны æнæхицауæй кæй ныууагътой, уый тыххæй. Афтæ хъомыл кодтон, уазал æмæ хъарм не 'мбæрстон, цалынмæ дзæбæх фæегъау дæн, уæдмæ. Цæй каст уыди уæды сывæллæттæм, уыдон та уыцы кары бынтон цымыдисгæнаг сты. Хусы ацæуыны бæсты доны хъуамæ цъыфты алæгæрстаин.

Бирæ уарзтон миты лæгæрдын, æмæ-иу раст ма уæраджы хъултæй дæлæмæ уыдтæн бынтон хуылыдз.

Ма мад ма арæх уый тыххæй æфхæргæ дæр кодта, цыбыр ныхасæй, иу ран бадын нæ фæрæзтон, æмæ та-иу, бинонтæ æндæр хъуыддæгтыл куы фесты, уæд-иу æз уынджы балæууыдтæн æмæ афтæ алы зымæгон бон дæр, æмæ-иу ма къæхтæ басыдысты. Сыдæй риссагдæр та никуы ницы бавзæрстон. Цæмæй ма уæлдай змæлд фæкæнын ма хъуыдаид, æмæ мын ма риссаг къæхты мачи хъыгдардтаид, уый тыххæй ма бадæн уыд пецы фарсмæ къуымы — ам уыд æдас бынат. Хуыцау хорз, æмæ нæ сыхаг — зæронд хъомгæс, алы хатт дохтыры куыст иста йæхимæ. Уыдис æм бæрзы бызычъитæ, æмæ-иу ма къæхты тæппæлтæ куы фегом сты, уæд-иу хъæдгæмттыл хæрз тæнæг лыггаг сæвæрдта, уыцы бызычъийæ кæй ралыг кодта, уый. Сыф-иу ныннæхæсти хъæдгомыл æмæ-иу рисгæ дæр кодта къаддæр, стæй бирæ рæстæджы фæстæ сыф дæр æмæ хъæдгомы уæлдай цъæрттæ дæр рахаудтой, æмæ-иу къах рисгæ дæр нал кодта.

Хорз сыхагæн æмбал дзы нæй кæмфæнды цæргæйæ дæр. Нæ сыхæгтæй иутæ — хæдзары номæй сæ хуыдтой Тектæ — уыдысты уæды нымадæй цæргæ, хъæздыг хæдзар. Хистæр æфсымæры хуыдтой Къоста, фидар æмæ зондджын, нымад лæг канд Елгонайы нæ, фæлæ æгас Туалгомы дæр, бирæ азты фæкуыста

Студенты бонты.

хъæуыхицауæй. Къостайæн йæ бинойнаг Туатæй. Уыди сын цыппар лæппуйы æмæ сегас дæр арæхстджын, алкъæмæ дæр дзы исты æрмдзæфы курдиат. Сандроимæ Къоста хæлардæр уыд иннæ хъæуы лæгтæй (ныр дæр ма мæнæн мæ фатеры къулыл Къоста æмæ Сандройы къам ауыгъдæй лæууы). Къостайы фырттæ Епкъæ, Уасил, Сергей æмæ Япон (Апон). Сæ цот дæр, Хуыцауæн табу, курдиаты хъуыддагæй разындысты рæвдыдгонд.

Апон уыдис мæ фыццаг ахуыргæнæг. Цæмæн, нæ зонын, фæлæ йæ зæнгыл уыдис дынджыр хъæдгом, дзæбæх чи нæ кæны, ахæм. Къоста æмæ Сандро цæрæнбонты хæларæй фæцардысты, Апоны мад дæр уыди Туаты чызг, мæ мад дæр. Цыбыр ныхасæй, мах хæдзармæ цыди куыд нæхи бинойнаг, афтæ, æз та мæ сывд къæхтимæ фезмæлын нæ уæндыдтæн æмæ мæй-дыууæ мæйы къуырттон карчы бадт кодтон пецы раз зымæгон. Апон уыцы рæстæг арæх бадти мæ цуры йæ къуылых къæхимæ æмæ мын амыдта дамгъæтæ, нымæцтæ, дамгъæтæй дзырдтæ куыд аразгæсты, уый. Къостайы «Ирон фæндыр» уæд никуы ссардтаис, Апон та йын йе 'мдзæвгæтæ иууылдæр зыдта æмæ сæ мæнæн касти, æмæ сæ æз дæр фидар ныхъхъуыды кодтон, иуæй-иутæй фæстæмæ. Чиныг нæ уыди, фæлæ уæддæр, цы ардтон, уыдон кастан æмæ мæм ацы хъуыддаг фæкасти диссагдæр миты æмæ цъыфты мæхи хуылыдз кæнынæй. Нæдæр гæххæтт, нæдæр кърандæстæ æмæ тетрæдтæ. Фысгæ дæр, нымайгæ дæр кодтам гыццыл фæйнагыл — грифелыл.

Афтæмæй, æвæццæгæн, фыццаг къласы программæ нæ, фæлæ раст схæццæ стæм хъуамæ æртыккаг къласы программæмæ дæр. Апон йæ цæрæн бынат аивта быдыры Къостайыхъæумæ, мæн та радтой фыццагæм къласмæ Ецъынайы дыууæкъласон скъоламæ. Ам ахуыргæнæгæй куыста Гуыбаты Петка (Петр Георгиевич), уый уыд Хетагкаты æфсады инæлары хистæр æфсымæр. Дардта уæззау линейкæ, æмæ-иу гыццыл уæлдай змæлд, кæнæ йæ хъæлæсы дзаг чи сдзырдта, уый-иу йæ раст хахгæнæнæй тыхцæф фæци, раст-иу йæ цæстысыгтæ цыхцырæгау дард хаудысты. Мæнæн æнкъард куыд нæ уыди, фæлæ уæлдай змæлд нæ уæндыдтæн. Петка (афтæ йæм дзырдтой иууылдæр) скъоладзаутæн кæй амыдта, уыдон мах Апонимæ раджы сахуыр кодтам, фæлæ уæддæр сæрыстырæй цыдтæн æмæ мæхицæй хуымæтæджы буц уыдтæн! Елгонайæ Ецъынамæ цæуын хъуыд æртæ километры бæрц — фæстæмæ дæр уый бæрц.

8 азы мыл куы рацыди, уæд мæ радтой Нары скъоламæ, ногæй та 1 къласмæ. Уæд дзы ахуыргæнджытæй куыстой иу цыбыр

рæстæг Цуциты Барис, мæ фыдыфсымæр Алыксандр, Балаты Вано, Собеты Никъала. Ам хуыздæр фадæттæ уыдис ахуыр кæнынмæ. Ецъынайы скъолайы дыууæ къласы дæр иу агъуысты бадтысты, ам та алы кълас дæр хицæнæй. Нары скъолайы фæдæн цыппар къласы. Уый уыд 1935 азы, стæй ардыгæй бахаудтæн, Зæрæмæджы 7 азы чи ахуыр кодта, уыцы скъоламæ.

Хъуамæ мыл цыдаид æртæ, кæнæ цыппар азы, мæ къæхтыл æдæрсгæ цыдтæн æмæ тырныдтон хæдзарæй æддæмæ, фæлæ мæ мæ фыдымад Гыцци нæ уагъта дыккаг уæладзыгæй бынмæ æрхизын, æвæццæгæн мын уазалæй тарсти, фæлæ уæддæр хæдзары рахизæны цы уæлхæдзар уыди (бинаг уæладзыджы сæр), уым цыдæртæ архайдтон æмæ кастæн, егъаудæр сывæллæттæ къæлæттыл куыд бырынц, уымæ.

Мæ фыдыфсымæр Самсон (фæсномыгæй Цуцула), рухсаг уæд, цардæй раджы ахицæн, йе 'рчыиаг дзабырты фæсал аивта, æмæ дынджыр ставд телы тыхт иу цалдæр цæджы рагацау йæ разы цæттæйæ, афтæмæй æмæ нæ сыхаг, йæхи карæн лæппулæг Иликъомæ дзуры:

— Фæтагъд кæн, кæннод рухсæй нал схæццæ уыдзыстæм.

Иликъо йын дзуапп радта:

— Ме старæн тел нæ арын æмæ афтæмæй куыд кæнон, цы кæнон?..

— Иу тел нын фаг уыдзæн.

— Уæдæ уæд æз рæвдз дæн, — загъта Иликъо æмæ дыууæйæ дæр фæраст сты. Лиайы доны сæрты хидыл бахызтысты æмæ фæдисон цыдæй лæзгъæрыл Зрисæйæ схызтысты æмæ афтæмæй аивгъуыдтой уалæмæ. Æрмæст ма Зоткъары рагъæй иу зынд фæкодтой.

Гыцци дæр касти сæ фæдыл æмæ, куы нæуал зындысты, уæд æй æз афарстон:

— Æмæ кæдæм фæцæуынц?

— Ацу мидæмæ — уазал у, уым кæйдæр мæгуыр хæдзар бабын ис — хосласджыты зæй фæласта.

Æз, кæд бынтон гыццыл уыдтæн, уæддæр, зæй фыдбылыз кæй хæссы, уый æмбæрстон. Фæдисонты ацæуыны фæстæ бинонтæ пецы алыварс æнкъардæй бадтысты æмæ се 'рыздæхынмæ æнхæлмæ кастысты. Мæн дæр бæргæ фæндыди банхæлмæ кæсын, цалынмæ фæдисонтæ æрцæуой, уæдмæ, фæлæ мæ уайтагъд хуыссæг ацахста, æмæ йæ зонгæ дæр нæ бакодтон, куыдæй æмæ мæ чи нывæрдта мæ хуыссæны, уый.

Иннæ бон дæр та Самсон, Иликъо, Габо æмæ ма ноджыдæр иу

фондз лæджы, сæ агурæн телтæ се 'ккой, афтæмæй сæумацъæхæй ацыдысты, зæй кæй фæласта, уыдон агурæг.

Гыццимæ хæдзармæ сыхæгты устытæ иугай-дыгай æрбауай-æрбауай кодтой æмæ та-иу æй афарстой:

— Кæм фесæфтысты уыцы магуыр адæм æмæ дзы искæй ссардтой, æви нæ?

Æмæ сын Гыцци цы дзырдта, уымæ æз дæр къæрцхъусæй хъуыстон.

— Æртæ лæджы Мамыкъаты хæдзарæй, стæй æртæ цæды та галтæ, цы фесты, уымæн бæрæг нал ис. Ком, дам, Цъуй къæдзæхæй уæлæмæ дæр æмæ дæлæмæ дæр суанг Зоткъары онг æмæ галвæндагмæ митæй байдзаг, афтæмæй ком та уыцы ран у бынтон нарæг æмæ арф. Искæй дзы ссарой, цалынмæ мит батайа, уæдмæ, уый мæ нæ уырны.

Уæддæр Хуыцауæн табу!.. Семæ иу æнахъом сывæллон уыдис, æвæццæгæн, галты сæрыл хæцынмæ кæй акодтой, ахæм æмæ уый фервæзти. Хуыцау сын сæ мыггаг бынтон не скъуыдта...

Уæд иннæ зæронд ус ныхас айста æмæ афтæ бакодта:

— Дæдæ-дæй, мæ бон бакалд — уæдæ та сыл сæ хайрæджы æлгъыст æрцыди!

Устытæ фыццаг фæсабыр сты, стæй, хайрæджы æлгъысты кой чи скодта, уымæ бауырдыг сты фарстатимæ, цавæр æлгъысты кой, дам, кæныс, зæгъгæ, радзур-ма нын æй.

— Хорз, мæ хуртæ, кæд уæ афтæ æхсызгон фæнды йæ базонн, уæд хъусут. Уыцы æлгъысты хабар Гаджион мæнæй хуыздæр зоны, фæлæ уын æй æз дæр кæд æххæстæй радзурин. Уæвгæ, мыййаг, куы рæдион, уæд мæ уый сраст кæндзæн.

Устытæ бынтондæр ныссабыр сты. Æз дæр цымыдисæй хъуыстон. Зæронд ус диссаджы æнахуыр æмбисонд радзырдта:

— Кæддæр, тынг раджы, Мамыкъайæн йæ фырытæн сæ тæккæ егъаудæр не 'рцыди хæдзармæ. Æмæ йæм Мамыкъа хъæуы сæрма коммæ, Дæгъдтæ цы къæдзæхты хонынц, уырдам агурæг фæцыд æмæ йæ дынджыр къæйдуры раз хуысгæйæ ссардта. Лæг бацин кодта æмæ фыркъайы йе 'ккой скодта, афтæмæй йæ æрхаста Гуыркъуымтæм — йæ хæдзары бинаг уæладзыджы цы фырдон уыд, уым æй æрæвардта æмæ, скъæты дуар кæнынмæ куыд фæнæлдта, афтæ йæм адæймаджы хъæлæсæй сдзырдта фыркъа:

— Хъонтхора дзидзайæн, Мамыкъа, дæ иу дыууæ ма кæнæд, дыууæ дæ хурмæ ма цæуæд.

Мамыкъа йæм фæзылди, фæлæ никуы æмæ ницы — фыр дæр

æрбайсæфт, æмæ йæ алыварс цъиуызмæлæг дæр нал. Мамыкъа джихæй лæугæйæ баззад.

Зæронд ус дзырд фæци æмæ арф ныууæфыд. Иу чысыл рæстæг устытæ бынтондæр ныхъхъус сты, стæй уæд, цыма тарф фынайæ райхъал сты, уыйау базмæлыдысты — чи сæ йæхиуыл лзуæрттæ æфтыдта, чи та йæ уæрджытæ æрхой-æрхой кодта. Иу цыбыр рæстæджы бантысти ногæй Берионы афæрсын — Берион сын радзырдта уыцы æмбисонд:

— Æмæ фыркъа уæддæр цы бацис?

— Сæфгæ нæ фæкодта, фæлæ йæ бирæгътæ бахордтой. Мамыкъа дуры раз хæйрæг кæм сæккой кодта, уым ма йын йæ сæры къуыдыр æмæ цыдæртæ йе стджытæй ссардтой.

Устытæ иугай-дыгай сæ хæдзæрттæм фæцыдысты. Æз та ногæй рауадтæн уæлхæдзармæ æмæ уырдыгæй кастæн Зоткъарырдæм — фæндыди мæ фæдисонты тагъддæр фенын.

Афтæ иу къуырийы бæрц Гуыркъуымты комы лæгтæ алы бон дæр цыдысты зæйласт адæмы агурæг. Фæлæ никуы æмæ ницы.

Рæстæг цыди, æмæ бонæй-бонмæ адæм къаддæр кодтой уыцы фыдбылызы кой. Хур уæдмæ тыхджындæр тавын байдыдта, æмæ митдон хъæуы уынгты суадæттæй згъордта Лиайы донмæ. Мах та — сывæллæттæ, уыцы змæст доны цæуæнтæ арæзтам куы иу, куы иннæрдæм, афтæмæй-иу канд нæ къæхтæ нæ, фæлæ нæ хæлæфтæ дæр ныххуылыдз сты, æмæ нæм хæдзары алы бон дæр загъд кодтой нæ мадæлтæ.

Бынтон-иу чи ныххуылыдз, уый-иу арæх нады дæр фæци, фæлæ уæддæр нæ хъазт нæ уагътам.

Иуафон та, гыццыл фæстæдæр, райдыдтам стурты фист æмбырд кæнын. Уыцы хъуын-иу къухты бирæ куы феууæрстам, уæд-иу дзы рауади тымбыл пурти. Фаг куы бафыдæбон кодтаис, уæд пурти хъазынæн бæззыдаид. Æрмæст хъазгæ дæр — сусæгæй, уымæн æмæ тъæпæн фæз зын ссарæн уыди — кæнæ уый картофдон, йе та хуымгæнды зæхх хъуамæ уыдаид. Хуымзæххытæ та уыдысты хæрзчысыл гæбæзтæ, æмæ алы гæбазæн дæр уыд хицау. Йæ зæхх уый хъахъхъæдта, цæмæй йыл уæлдай хатт лæугæ дæр мачи æркæна. Пуртийæ хъазгæйæ та зæхх къæхты бын хъæбæр кодта, æмæ йæ бакусын дæр зындæр уыди, стæй йæ тыллæг дæр кодта къаддæр.

Уалдзæджы райдайæны, цалынмæ мит бынтондæр нæма стади, уæдмæ-иу алчидæр (алы хæдзар дæр), зымæджы дæргъы цы

фаджыс фембырд кодта, уый галдзаныгы, сәрмагондәй уыцы куыстән арәзт чи уыд, ахәм бәрз уисәй бәстон әмә фидар быд куыфы фәластой сә хуымтәм, гәбәзтәм әмә-иу әй әмраст рәгъытәй акалдой хуымы. Хуым кәныны размә та-иу әй ныппырх кодтой әгас зәххы гәбазыл әмә, бынтон магуыр цы зәхх уыди, саумәрәй уый дәр уыцы хъацәнты фәрцы ләвәрдта дзәбәх тылләг. Растдәр куы зәгъәм, уәд фаджыс уыди тылләгән йә бындур. Гутон ам фәзынди хәрз әрәджы — XX әнусы 50 — 60-әм азты дәр ма хуым кодтой әрмәстдәр дзывырәй. Дзывыры къәдзыл хәцәг хъуамә уыдаид фидар ас ләг. Уый хъуамә кастайд әмә арәзтаид, зәххы цъар куыд фәлдәхы, уымә — ма дзы уагътаид сакъадәхтә. Уәдә галты сәрбосыл дәр иу адәймаг хәцыди. Иу кәнә дыууәйә та цыдысты егъау къәпитимә дзывыры фәстә әмә пырх кодтой къуыбәрттә, уыгътой уидәгтә әмә дуртә әмә сә хастой цәндмә. Әппәт уыцы куыстыты фәстә-иу галтә әд әфсондз иуварс әрурәдтой әмә-иу сын хәринаг радтой. Хәдзары хицау кәнә әндәр исчи, ацы куыст хорз чи зыдта, ахәм хъуамә райстаид къәрта тауинәгтимә әмә-иу армыдзагәй къәртайә иста тауинаг әмә йә пырх кодта (тыдта) конд хуымыл. Уәдмә-иу галтә баулафдыдысты әмә-иу сә адәгыл айфтыгътой. Галты иу гарзәй иннәмә раивынән, зәгъәм, дзывырәй адәгмә, цәмәй рәстәг дзәгъәлы ма сәфа, уый тыххәй дардтой рәтән. Махән, сывәлләттән, кәддәриддәр нә куыст уыди дзывыры фәстә хуычытә уидзын, стәй та адәджы бадын дурты бәсты — уәзы хосән. Зәхх хъәбәрдәр әмә къуыбарджындәр кәм уыдис, уым-иу адәгыл махәй уәлдай сәвәрдтой дуртә дәр.

Уыцы куыстытә-иу куы фесты, уәд та-иу, хъәбәрхоры кәнә мәнәуы әвзартә зәххәй иу цыппар әнгуылдзы бәрц куы скастаиккой, уәд та-иу райдыдтой къәпи кәнын. Уый та уымән, әмә-иу адәджы фәстә әппәт тауинәгтә сыджыты бын нә фесты, әмә-иу хуымы ранәй-рәтты цәгәр тәлмытә азда. Уыцы цәгәр тәлмытә-иу къәпигонды фәстә дон дәр хуыздәр урәдтой, зәхх дәр хырыз уыд.

Иннә радон куыст хуымты уыдис ноджы уәззаудәр. Рувын. Бинонтә гыццыләй-стырәй иумә әвнәлдтой дзәгъәлгәрдәгәй хуымы әвзартә ссыгъдәг кәнынмә. Кәрдәг тыдтой къухәй, бон-изәрмә гуыбырәй кусгәйә. Уыцы уәззау куысты тыххәй Къоста зәгъы зәрдәвәрагау: «Нал дә бахъәудзәни рувын...»

Гуыбырәй кусгәйә сын цәмәй гыццыл фенцондәр уа, уый

тыххæй дардтой цыбыр сæрджын лæдзджытæ æмæ уыдоныл иендой кодтой риуæй. Цы куыстытæ ранымадтон, уыдон уыдысты тыллæгæн йæ бындур æмæ алы хæдзары бинонтæ дæр, цыфæнды цаутæ куы 'рцыдаид, уæддæр сæ æххæст кодтой.

Уый руаджы, цы гыццыл зæххы гæбæзтæ сæм уыди, уыдон уыдысты бинонтæн сæ дарæг. Кæрдзын кодта алы æфсин дæр йæхæдæг. Фылдæр æмæ арæхдæр хъæбæрхоры ссадæй, къаддæр — нартхоры (уый уыдис хуыздæрыл нымад, уæлдайдæр та нартхоры кæрдзын æхсыримæ, кæнæ хæндыджы цыхтимæ.). Стæм хатт къæбæр кодтой мæнæуы ссадæй, æрмæст бæрæгбæтты кæнæ та зианы кæндæн. Ноджы ма хæрд айвынæн, кодтой задынтæ, къæлуа, хомыс æмæ уæлкъæй дзыкка. Сегас хæринагтæй дæр сабитæ фылдæр уарзтой уæлкъæй дзыкка. Нартхоры ссад æмæ фæлмæн цыхт иумæ хъуамæ схæццæ кодтаиккой, æмæ дзы сарæзтаиккой хыссæ, стæй тебæйы кæнæ та пецы къæйыл уыдон фыхтой.

Алы аз дæр мах, сывæллæттæ, раст цыма дыккаг куадзæн æрцæудзæн, уыйау æнхæлмæ кастыстæм фосы æрбацыдмæ Хъызларæй — зымæгон хизæнтæй. Гуыркъуымты комы фос уæд тынг бирæ уыдысты, чи зоны, æмæ фынддæс-ссæдз минæй фылдæр. Фос-иу баурæдтой Гуыркъуымты хъæуы бын, æмæ-иу уым æртæ-цыппар боны бæрц улæфыдысты, уыцы рæстæджы фаг сын ам уыди дзæбæх хизæнтæ. Ком та-иу байдзаг мадæл фысты æмæ сæ уæрыччыты уасынæй. Уæрыччытæ сегас дæр уыдысты рæсугъд, саутæ, урсытæ, буртæ, хъулæттæ æмæ ноджыдæр æндæр хуызтæ. Æртæ-цыппар боны фæстæ алы фыййау дæр æвзæрста, хицæн кодта йæ фосы дзуг æмæ сæ сæ хицауы хъæумæ тардта — кæд æххуырст фыййау уыд, уæд — кæннод та йæхи хæдзармæ. Фыййæуттæм уыди дзæвгар куыйтæ, иуæй иннæ егъаудæр, фæлæ дзы Отарты Никъалайы куыдзы хуызæн никæмæ уыд. Дынджыр урс куыдз. Хуыдта йæ Урсой. Никъала йæхæдæг куыд дзырдта, афтæмæй йæ цы бон балхæдта уыцы куыдзы, уæдæй фæстæмæ йын бирæгъ йæ фосæй иунаг дæр никуал ахаста, æлхæнгæ та йæ бакодта Хъызлары дагестайнагтæй иу хъуг æмæ фондз фысæй. Никъаламæ æххуырст фыййауæй куыста иу рацъон. Фыййæуттæн хорз фыстой сæ куыстæн — алы аз дæр ссæдз фысы, æмæ дыууæ-æртæ азы куы бакуыстаид, уæд æнæхъæн дзуг атардтаид йæ хæдзармæ. Фæлæ Урсойæн чидæр судзин бадардта фырхæлæгæй. Рацъон тыххæй-фыдæй йæ къухæй нывнæлдта куыдзы хъæлæсмæ æмæ судзин сласта. Дыккаг аз дæр та йын афтæ бакодтой. Куыдз, зæгъгæ, лæджы зардæ

дæр нæ тæры ахæм куыдзæй зæгъын. Æмæ йæ ныммардтой. Рацъон уалдзæджы йæ фос равзæрста æмæ сæ атардта йæ хæдзармæ. Никъала ма йын лæгъстæ кодта, бакус ма иу аз, зæгъгæ, фæлæ рацъон загъта:

— Бузныг, Никъала, ницæмай дæ хъаст кæнын, раст дæ мæхи æфсымæрты хуызæн уарзын, фæлæ æнæ Урсой æз кусынмæ нал сарæхсдзынæн.

Ам зæрдылдарынмæ мæ фæнды зæгъын уый, æмæ Нары хъæуы иу кодтой æртæ комы: Зруггом, Захъагом æмæ Гуыркъуымты ком. Æз кæй тыххæй фыссын, уыцы цаутæ иууылдæр баст сты Гуыркъуымты комыл. Ацы комы Лиайыдоны фæйнафарс уыди 12 хъæуы, кæрæдзимæ уыдысты хæрз хæстæг. Фæлæ уæддæр алы хъæуæн дæр йæ зæххы гæбæзтæ: хуымтæ, уыгæрдæнтæ, хъæдтæ уыдысты хицæн æмæ сæ хъахъхъæдтой фыдракæндæй дæр æмæ знаггадæй дæр.

Æз мæхæдæг дæр райгуырдтæн Гуыркъуымты комы, хъæу Елгонаы 1919 азы. Комæн йæ тæккæ дымæгыл Нары хъæуæй дарддæр уыдис егъау хъæу — Семса. Семсайы царди 12 хæдзары бæрц, иууылдæр Балаты мыггагæй, Хетæджы цæуæтæй. Хъæу лæууы Лиайы донæн йæ рахиз фарс. Сæ хъæды хай та уыд донæн йæ фаллаг фарс. Пайда дзы кодтой канд сугæн нæ, фæлæ хæдзæрттæ аразынæн дæр. Бынтон цух уыдысты уыгæрдæнтæй, æрмæст сын æнæбары гæппæлтæ уыдис Сахсаты комы, хъæуæй дæс километры дарддæр. Сæ хуымгæнд иннæ хъæутæй уыд егъаудæр. Ардыгæй иу километрмæ æввахс комы арфдæр хъæу та хуындис Скæсæн. Цардысты дзы Дзапартæ æмæ Дзидахантæ. Хъæуы колхозты размæ уыди 7 хæдзары. Иннæ хъæутимæ абаргæйæ ацы хъæуы царæн фадæттæ уыдысты бирæ хуыздæр. Сæ хъæд сæ комкоммæ, дзæбæх нæзы хъæд, хъæу дæр хуссарварс, хуымзæххæй дæр, уыгæрдæнæй дæр æмæ сæрвæтæй дæр бирæ æххæстдæр иннæ хъæутæй, æрмæст сæм дон уыд бынтон дард. Ноджы арфдæр комы иннæ хъæу — Гуыркъуымтæ. Цардысты дзы æрмæстдæр Бырнацты мыггаг. Адонь царды фадæттæ дæр дзæвгар хуыздæр уыдысты иннæ хъæутæй, хъæд, сæрвæттæ, уыгæрдæнтæ... Цыма Хуыцау адонæн дзаджджындæр хай бакодта, афтæ зынди.

Ноджы ма хъæуæн йæ фарсмæ хорз, æнæниздзинадæн ахъазгæнæг суадон. Гуыркъуымтæм хæрз хæстæг ноджыдæр иу гыццыл хъæу — Æрчынес. Ам цардысты Еналдыты мыггаг. Хуымзæххæй дæр æмæ уыгæрдæнæй дæр, уæды барæнтæй

баргайа, зэгъан ис, ама хуаг не 'ийафтой, армаст са дон дардай хэссын хууыд. Пайда кодтой Лиайы донай ама уый дэр хэссын хууыд хэрды иу артасэда метры бэрц. Инна ахам гыщыл хэу та Зриса. Ам та цардысты Отарта дыууа хэдзарай. Зэххэй дэр — хуымганд, уыгэрдэнта, хэды хай ама андэр царды хэууга уавэртай — аххэст уыдысты, са хэаума хур каст зымэг дэр, фэла адонма дэр доны цыртт хэстэг нукуы уыд ама йа хастой Аэрчынесауай, ома дардай — уый дэр хэрдма.

Ацы хэаутам хэстэг уыд егъаудэр хэу — Елгона. Алцамай дэр бирэ фадатджындэр инна хэаутай. Йа тэкке цур нэзы хэад — Гуыркбуымты хэад — ама бэрз хэад. Хэауэн йа хуугом йа хэдфэста. Хуугомы фэста егъау сэрвэт — сэрмагондай уэрыччыта хизанан, ама Сауы хэад. Хэадан уыди хицэн уавэр. Хэуы цэрджыта йа хэххэадтой раст цэсты гагуыйы хуызэн, уымэн ама ацы хэад куы нэ уыдаид, уэд Елгонаы зэй фэластаид. Хэад уыди Елгонаы цэрджыта — Дзанайты хэад ама йам нэдэр фос уагътой хизынма, нэдэр сугзауты. Аэрмастдэр ацы хэды уыди аэраст бэлэста, бэрзонд, 15 — 20 метры бэрзэндэн. Зианы заманы бар лавэрдтой 2 — 3 бэласы акалынэн. Уый дэр аэрмаст зымэгон, мит-иу фэндэгта куы сэхгэдта, уэд. Уэда цэрджыта донцух нукуы айафтой. Хэауэн йа хурныгуылэнырдыгай хэрз хэстэг уыди хорз егъау суадон — Гогойы суадон, ама цэрджыта уымай пайда кодтой, Лиайы дон-иу куы раивылд, уэд. Сэрдыгон ам уыди дзанэты хуызэн фадэтта. Адаймаг дзы нукуы сфэлмацыдаид. Аэрмаст йа зымэг та уыди зындоны хуызэн. Аэрта майы йам апындэр хур нэ касты. Уый хыгъд фылдэр хуыд суг ама сэнэр, цэмэй хэдзэртты бынтон узал ма уыдаид. Ныр дэр ма ма зэрдыл хорз лаууынц, Елгонаы цэрджыта-иу зымэджы кэронма аэвахс хурбадэнтэм куыд цыдысты, уый. Фылдэр зэронд лэгта, стэй уыдонима сывэллэтта. Зрисайа Уэлтэрхэджи астэу-иу кэйдуртыл байтыдтой са кэрцыта ама-иу сэхитавтой хурма.

Елгона 1917 азы размэ уыди егъау хэауыл нымад Нары зылды. Мэн заманы ма дзы цардис 12 хэдзары. Бирэта дзы фэйнэрдэм ныппырх сты. Суанг Хуссар Ирыстонэй райдай ама Лабайы Кьостайы хэауэй фэу. Уэлдэр куыд загътон, афтэмэй ам цардысты аэрмастдэр Дзанайты мыггаг. Комы арфдэр — Елгонайа иу километр дарддэр — андэр хэу —

Сахсат. Ам та цардысты Саутæтæ, Хуыбецтæ æмæ Дзанайтæй иу хæдзар. Ацы хъæуы уавæртæ дæр уыдысты бирæ хуыздæр иннæ хъæутæй. Æцæг, æз æй куыд æмбарын, афтæмæй Сахсаты царджытæ, куыд амал сын уыд, афтæ сæхи дардтой рог куыстытæм æмхицдæр. Чидæртæ сæ кодта сæудæджеры куыст. Саутæты Гиссо та дардта Сахсаты доныбыл куырдадз æмæ цалцæг кодта къæпитæ, цæвджытæ, цæфхæдтæ, кæрдтæ æмæ а. д. Кæд йæ куыст бынтон хæрзхъæд нæ уыд, уæддæр адæмæн йæ куыст уыди, хъæугæ чи кодта, ахæм. Ацы хъæуы царджытæ фос бирæ нæ дардтой æмæ сæ уымæ гæсгæ Хъызлармæ фыййау цæуын нæ хъуыди. Сахсатæй дарддæр комы ма уыдис ноджыдæр цыппар хъæуы. Ецъына, Сындысар, Сирнад æмæ Тъæпæнхъæу. Ацы хъæуты къордæй фылдæр фос дардтой Тъæпæнхъæуы царджытæ. Сæ фос (фысвос) алы аз дæр тардтой зымæгон хизæнтæм. Ецъынайы уыцы рæстæджы куыста, дыууæ къласы кæм уыд, ахæм скъола. Æз мæхæдæг дæр фыццæгæм къласмæ цыдтæн Ецъынайы скъоламæ. Ахуыргæнæг та нын уыди Гуыбаты Петка — афтæ йæ хуыдтой скъоладзаутæ æмæ хъомыл адæм дæр. Уый уыдис æфсады инæлар Хетæгкаты Иваны фырт Георгийы хистæр æфсымæр.

Нæ рагфыдæлтæ, сæ царды фадæттæ куыд амыдтой, уымæ гæсгæ сæ фосы нымæц дæр бынтон бирæ нæ уагътой. Нæ комы царджытæ алы аз дæр сæ фос скъæрдтой зымæгон хизæнтæм — Хъызлармæ, фыййау та-иу æххуырст адæмимæ иумæ цыдысты радыгай (кæмæ цас фос уыд, уый нымайгæйæ). Зымæг-иу хохы цы фос хъуамæ баззадаид, уый нымæц-иу аразгæ уыд, хæдзары цас хос æмæ хъæмп сцæттæ кодтой бинонтæ зымæгмæ, уымæй. Фысæн иу мæкъуыл. Мæкъуылы уæз та хъуамæ уыдаид æппынкъаддæр 20 пугы; галæн — 7 мæкъуылы, бæхæн — 10 мæкъуылы, хъугæн — 5 æмæ афтæ дарддæр.

Уыгæрдæнтæ та уыдысты бынтон къаннæг. Мах рæстæджы ма чи фехъуыста ахæм ныхас «мæкъуылтæ æруадзын хъæуы уадзгæ бандæнæй»? Хос куыд цæттæ кодтой, уый тыххæй ма ноджыдæр аныхас кæндзыстæм — уый йæхæдæг уыд вазыгджын хъуыддаг æмæ зонын хъуыд бирæ хуызы ахсджиаг куыстытæ.

Маы фæстаг бонты-иу зымæджы хизæнтæй фыййæуттæ фос куы 'рбаскъæрдтой, уæд уый махæн, сывæллæттæн, уыд стыр бæрæгбоныл нымад. Æнæхъæн ком-иу байдзаг фосы уасынæй. Мадæл фыстæ агуырджытæ сæ уæрыччыты, уæрыччытæ та сæ ма-

дæлты. Æз иннæ сывæллæттимæ цин кодтон æмæ мæ фæндыди алы уæрыччы дæр барæвдауын. Йæ мады-иу дзы чи нал ардта, уымæн та феххуыс кæнын. Уыдон иууылдæр уыдысты тынг рæсугъд: саутæ, урсытæ, буртæ, хуълæттæ. Алкæй дæр дзы мæ хъæбысы дардтаин, мæ бон куы уыдаид, уæд. Фос ма иу цалдæр боны хызтысты иумæ, цалынмæ уæрыччытæ фæхъæддых уыдаиккой æмæ сæ мадæлты æхсырæй уæлдай ма цъæх нæууыл æдæрсгæ хизын байдыдтаиккой, уæдмæ. Ныр та 10 — 15 боны фæстæ ногæй фосæн сæ хуыскъæгты хъуамæ ахицæн кодтаиккой æмæ-иу сæ рауад дзæбæх дзуг. Уыдон хъуамæ хызтаид бæрзонд хæхты хизæнты хицæн фыййау æхсæвæддæйыл. Мадæл фысты, ома уæрыччыты мадæлты та, хызтаид æндæр фыййау, цæмай алы бон дæр уыцы фыстæ хъæумæ цыдаиккой, æмæ сæ сылгоймæгтæ дыгътаиккой бон дыууæ хатты — изæрæй æмæ райсомæй.

Мæныл цыдаид цыппар азы, кæнæ гыццыл фылдæр, æмæ æз та сдæн уæлыгæс. Цæмай уæрыччытæ мæ фæдыл цыдаиккой, уый тыххæй-иу сын мæ сихоры хай æнæхъæнæй дæр бахæрын кодтон. Райсомæй-иу сæ раджы Саурæбынмæ стардтон, æмæ-иу уым, цалынмæ сатæг уыдис, уæдмæ хызтысты, стæй та-иу сæ хъæды кæронмæ баздæхтон æмæ уым ривæд кодтой. Тагъд-иу сæ мадæлты ферох кодтой, бирæ фæегъаудæр сты, æмæ мыл уæд тых кæнын байдыдтой — сæ быны-иу мæ скодтой æмæ-иу мæ хызыны цы кæрдзынтæ уыдис, уыдон-иу мын бахордтой, мæхæдæг та-иу фылдæр хатт æххормагæй баззадтæн. Афтæ дыууæ — æртæ мæйы бæрц, цалынмæ сæ мадæлтæ æхсыр лæвæрдтой, уæдмæ уыдтæн уæлыгæс. Уæд та-иу мадæл фысты æмæ уæрыччыты баиу кодтой хуыскъæг фосимæ æмæ сæ фыййау хызта иу дзугæй, æз та, мæ бон куыд уыд, афтæ æххуыс кодтон бинонтæн, иу цыбыр дзырдæй, уыдтæн «Цумайы лæдзæг».

Иу цалдæр ныхасы ма, æхсыр куыд бæстон кодтой, уый тыххæй. Уый уыди, мæ фыд æмæ ма йе 'фсымæртæ иумæ куы цардысты, уæд. Бинонтæ уыдысты дзæвгар — нудæс. Хæдзары цыдæриддæр куыст уыдис, уыдоныл йæ арм дардта мæ фыдымад — Гыцци. Мæ фыдыфыд — Сандро, рухсаг уæд, фæзиан 1922 азы. О, æхсырыл у мæ ныхас. Бон-иу куыддæр фæцъæх, афтæ-иу мæ мад æмæ йæ файнустытæ æртæйæ сæ бедратæ сæ къухы райстой æмæ-иу фосдонмæ — мусмæ араст сты. Райдыдтой фос æмæ хъуццыты дуцын. Иу сахат, кæнæ та фылдæр рæстæгмæ-иу фысты дæр æмæ хъуццыты дæр дыгъд фесты, æмæ-

иу цыппар — ахсæз бедрайы сыр-сыргæнгæ æрбахастой хæдзармæ, æрæвæрдтой-иу сæ хæдзары астæу. Æмæ уал-иу сæ куысты райдиан ууыл фæцис. Уыцы ахсыр-иу Гыцци ныккодта дынджыр аджы, сызмæста-иу æй æмæ-иу ыл ауагъта æртæ — цыппар егъау уидыджы дзаг ахсæн, йæ сæр-иу ын бамбæрзта æмæ уал æй афтæ ныууагътаид цасдæр рæстæг, стæй-иу куы бацахстис ахсыр, уæд-иу кæнæ йæхæдæг, кæннод та чындзытæй исчи æрбадти йæ разы æмæ-иу сыгъдæг къухтæ æрæвæрдта ахсырыл. Æхсыр æмбырд кодта йæ къухты бын, йæ сылы-иу ахицæн, æмæ-иу уæд цыхт систа, егъау къусы-иу æй сæвæрдта, æмæ йæ уым уæззаугай лæмæрста. Цыхт-иу йæхиуыл хорз куы фæхæцыд, уæд-иу æй хæдзары рахизæны даргъ тыргъы цармæ уæрдæхæй баст фæтæн фæйнагыл бавæрдта æд къус дæлгоммæ. Цæмæй йæ сылы бынтондæр ахицæн уа, уый тыххæй. Афтæ-иу цыхт фæлæууыд иу кæнæ дыууæ боны, стæй-иу ын йæ цъар лыстæг цæххæй байзæрста æмæ ма ноджыдæр иу къуыри, кæнæ къаддæр цыхт лæууыди фæйнагыл, аууоны, дымгæмæ, уыцы рæстæг-иу куы фæцис, уæд-иу цыхт нывæрдтой хандыджы. Сæ уæлæ та уæззау дойнаг дур. Уым-иу цыхт срагъæд, æмæ-иу ахæм хæрзад уыдис, æмæ дзы лæг хæрынæй не 'фсæсти. Куыд фæзæгъынц, дзыхи тади. Хорз цыхт бацахсынæн хъуыди хорз ахсæн, æмæ ахсæн та кодтой афтæ: афæдзæй-афæдзмæ бирæ фос æргæвстой цæрджытæ, дзидза алы хæдзары дæр уыдис бæрæгбонты æмæ æндæр кæндтыты заманы. Кусæрттагæн-иу йæ ахсæн ахицæн кодтой, хорз-иу æй ныхсадтой, цæхх-иу ыл байзæрстой æмæ-иу æй байтыгътой хæдзары хус кæнынмæ.

Стæй-иу уæд къаннаг къæрта сылыæ байдзаг кодтой, ныппæрстой-иу дзы иу, кæнæ дыууæ хус ахсæны — фысы ахсæн æнæхъанæй, кæннод та стурæ ахсæны цыппæрæм хай. Рацыдаид дыууæ, æртæ боны, æмæ уæд ахсæн уыдаид цæттæ.

Сæрдæн йæ райдианæй йæ кæронмæ, цалымæ-иу фос дуцгæ кодтой, уæдмæ Гуыркъуымты комы бирæ бинонтæм цардысты иугай-дыгай, кæнæ фылдæр уазджытæ. Хонгæ та сæ кодтой «цъитихортæ». Уыдон-иу суанг Лиайы цъитимæ схæццæ сты, раст йæ бæрзæнд денджызы æмвæзæй 4 километры кæмæн у, уырдаг, æрхастой-иу, кæмæн цас йæ бон уыд, уыйас цъитийы къæрттытæ æмæ-иу сæ ам хъæуты ахсыры тайын кодтой, стæй уыцы цъитидонимæ хæццæ ахсыр, кæмæн куыд йæ бон уыд, афтæ нуæзта. Иу-дыууæ мæйы фæстæ-иу фæцыдысты сæ хæдзæрттæм. Хистæртæ куыд дзырдтой уый тыххæй, афтæ йæ

æз дæр ныхъхъуыды кодтон: уыдон иууылдæр уыдысты тарнизæй рынчынтæ, ома чехоткайæ, æмæ-иу аз, кæнæ дыууæ азы ахæм цъитихорæй хохмæ чи фæцыд, уыдонæн-иу сæ низ бирæ фарæуæгдæр, кæнæ та-иу бынтондæр фесæфти.

Уæлдæр куыд фыстон, афтæмæй Гуыркъуымты комы уыдис дыууадæс хъæуы. Комæн йæ дымæджы — Нары хъæуæй иу километры æрдæг дарддæр, уыдис егъау хъæу — Семса. Ома уæды нымадæй. Цардысты дзы Балаты мыггаг. Уыдис дзы, дзæвгар мулк кæмæ уыд, ахæм хæдзæрттæ: Къабертæ æмæ Ростомтæ. Ацы дыууæ бинонтæм та уыдис, æвæццæгæн, фæйнæ мин фысы. Зымæг-иу хизынмæ Хъызлармæ кæй атардтой, уыдон. Сæрвæт æмæ уыгæрдæнтæ та сæм уыдис бынтон гыццыл. Хъæуæн йæ комкоммæ — Лиайы доны галиу фарс сын уыдис дзæбæх нæзы хъæд, кæд хохы уазал æмæ мæгуыр зæххыл егъау бæлæстæ арæх нæ уыд, уæддæр хъæуы цæрджытæ сугхъуаг никуы æййæфтой. Семсайæ комы арфдæр уыдис Бериты хъæу.

Бынтон бæрзонд, æрмæст æм уыдис къахвæндаг. Цардысты дзы айдагъ Бериты мыггаг. Æвæццæгæн, æгæр æвадат кæй уыд, уый азарæй хъæуы цæрджытæ уырдыгæй рагацау ныппырх сты Ирыстоны хъæутыл. Иу цалдæр хæдзары ма дзы æрәнцад Нарæй Захъагомьрдæм. Сæ хъæуы ном та хуындис Абана. Сæ фыдæлты бынаты ма баззад иунæг хæдзар æмæ дзы царди Бериты Пихи (бахатыр мын кæнæд — йæ аргъуыды ном ын раздæр дæр нæ зыдтон, йæхæдæг та рухсаг уæд).

Иннæ хъæу та хуынди Скæсэн. Ам цардысты Дзапартæ æмæ Дзидахантæ. Сæрвæтæй дæр æмæ уыгæрдæнæй дæр сæм уыди фаг, цы фос æмæ хъом дардтой, уыдон схæссынæн. Зымæгон фосы фæдыл кæмдæрты нæ рахау-бахуау кодтой. Фыццаг хатт удагас бирæгъ федтон ацы хъæуы. Æрцахста йæ Дзапарты Дзапара æмæ йæ хъæуы кæрон цæджындзыл бабаста. Æмæ йæм мах, гыццыл сывæллæттæ, алы бон дæр цыдыстæм уынынмæ. Скæсэнæн дæр Лиайы доны галиу фарс уыд егъау хъæд. Иу цыбыр дзырдæй, сугцух никуы æййæфтой. Уыцы хъæды бирæ уыд æхсæры, мæнæргъыйы, хъæлардзыыйы, уагъылыыйы æмæ ноджы бирæ 'ндæр къутæртæ. Æрыскъæф кæнæ саунæмыг дæр уыцы заман ам тынг арæх уыдысты.

Скæсæны хъæдæй ноджы чысыл уæлдæр — комæн йæ рабынмæ хæстæгдæр — дзæбæх нæзы хъæд, уый та Гуыркъуымты хъæд. Дыууæ хъæды арæныл уыдис Зузухадаг. Ацы Зузухадаг та зындгонд уыдис уымæй, æмæ-иу дзы алы аз дæр дынджыр

зæй æрцыд æмæ-иу сæхгæдта фæндаг, комы рæбындæр чи цард, уыцы адæмæн.

Скæсæнмæ хæстæг хъæу хуынди Гуыркъуымтæ. Цардысты дзы иу фондз хæдзары. Иууылдæр уыдысты Бырнацтæй. Сæрвæтæй дæр æмæ хостæрстæй дæр иннæ хъæутæй бирæ рæвдздæр. Хъæу лæууыди фæндаджы тæккæ фарсмæ, хуссарварс. Хъæуæн йæ хурныгуылæнырдыгæй комæй цыдис суадæтты дон, къада куырой йыл разылдаид, кæддæриддæр — къæвдайæ-хурæй — уыди сыгъдæг æмæ дзы хъæуы царджытæ пайда кодтой, Лиайы дон-иу ивылд æмæ змæст куы уыд, уæд. Иу сæдæ метры дарддæр та — уый дæр хурныгуылæнырдæм — зæххы бынæй стыдта суары дон. Бынтон хорз æй хуыдтой ахсæн æмæ тъæнгты низтæн. Пайда дзы кодтой Елгонайы царджытæ дæр.

Хъæуæн йæ комкоммæ донæн йæ галиу фарс дзæбæх нæзы хъæд. Хæдзар аразгæйæ дæр дзы уыдис пайда кæнæн, ахæм дзæбæх раст æмæ ставд бæлæстæ ам уыд арæх. Бырнацтæ сæ хъæд хорз хъахъхъæдтой. Æнæхъæн хъæуы царджытæ дæр æй хъахъхъæдтой, æгæрмагуыр дзы гуыркъотæ уидзын дæр нæ уагътой. (Елгонайы царджытæ-иу артагæй куы сцух сты, уæд-иу Гуыркъуымты хъæды гуыркъотæ дæр рауыгътой). Гуыркъуымты царджытæ та суг дæр къаддæр хардз кодтой, уымæн æмæ хъæумæ зымæг дæр хорз касти хур. Нæ ныхасæн йæ райдианы цы фыдбылызы кой скодтон, уым зæйы бын фесæфтысты ацы хъæуы царджытæ — хæдзары номæй сæ хуыдтой Мамыкъатæ.

Цæрæгдæрыл, хъæздыгдæрыл, исбонджындæрыл нымад уыдысты Чъехитæ. Фысвос дæр, стæй сæм стурвос дæр уыди бирæ. Чъехийыл ма зарæг дæр скодтой, æвæццæгæн æм хæлæг чи кодта, уыдон. Зарæджы уыдис ахæм ныхæстæ дæр: «Чъехи фæхсын баласта». Куыд дзырдтой хистæртæ, афтæмæй Чъехийæн йæ хæдзары æмæ къæбицы цар дæр кæддæриддæр дзаг уыдис цæхджын дзидзайæ. Иннæ хъæу, иу фондз сæдæ метры уæлдæр, арфдæр комы, хуындис Æрчъынес. Æрчъынес дæр лæууыди хуссарварсы бæрзондыл. Цардысты дзы мæн заманы æртæ хæдзары Еналдытæй. Æрчъынесæн дæр уыд сæхи хъæд, уыгæрдæнтæ æмæ хуымгæнды гæппæлтæ. Сæ царæн фадæттæ уыдысты бирæ 'взардæр Гуыркъуымтæй, уæлдайдæр та сæ дон хæссын хъуыд Лиайы донæй иу 300 метры онг хæрдмæ.

Еналдыты Къадза (Барис) амалхъом лæг уыдис. Æрчъынесы комкоммæ хъæуæн уыди иумæйаг куырой, æмæ Къадза уыцы куыройы фæстæ сарæзта кæсагдон. Диссагæй дзы уыйас ницы

ис, фæлæ йе 'рхъуыды: уымæй размæ йæ никай зонд æрцахста. Балеркæсаг-иу еугæф æфтауынмæ куы цыдис, уæд дзы-иу цалдæр кæсаджы кæсагдонмæ бадзæгъæл, æмæ-иу сæ Къадза райсомæй раджы рауыгъта. Хуыздæр хæринаг та зын ссарæн уыд, уæд дæр æмæ мах дуджы дæр.

Æрчынесæй нодждæр уæлдæр хохы хуссарварсыл иу хъæу æрмæст дыууæ хæдзарæй Отарта, Лекса æмæ Алыксандр æд бинонтæ. Лекса — бирæ фосджын, Алыксандр та — магуырдар, фæлæ æдзæллаг бинонтæ нæ уыдысты, иу цыбыр дзырдæй, сæ къæбæры хай сæхи фæллоийæ амал кодтой. Лексайæн раст йæ дæргъæй, йæ уæрхæй бирæ уæлдай нæ уыди. Йæ бинойнаг та бæрзонд сылгоймаг, Бериты чызг. Сæ байзæддаг та иууылдæр рæстæмбис ас. Лексайы тыххæй фылдæр фыссын уымæн, æмæ йын уыдис раст булæмæргы хъæлæс. Ныр дæр ма мæ хъустыл ауайынц йæ зарджыты рæсугъд мыртæ.

Æрчынес, Зриса æмæ Елгонайæн ранæй-рæтты уыдис иумæйаг уыгæрдæнтæ, æмæ-иу сын алы аз дæр сæ арæнтæ бæрæг кæнынмæ цыдысты хосдзаутæ. Ахæм бон та-иу мæ фыдыфсымæр Цуцула (Самсон), уыгæрдæнты арæнтæ-иу куы сбæрæг кодтой, уæд-иу хъуамæ исты зарæг райдыдтаид. Зарæг-иу ын йæ дзыхæй айста Лекса, æмæ уæд уымæ хъусынай ничи 'фсæсти...

Хъæу сцола и советон хицауады заман, уымæн æмæ йæ царджыты дзæвгар хай аивта йæ царæн бынат горæт (Къобитæ), Къостайы хъæу æмæ ма дзы чидæртæ та аивтой Хуссар Ирыстонмæ (Тегтæ: Серге, Тембол, Амран, Тъулита, Хъамболта, Менатæ æмæ ма ноджы æндæр чидæртæ). Мæнæн мæ ныхас цæудзæн, æрмæст ма хохы чи баззади Елгонайы, уыцы адæмы царды тыххæй.

Канд Нары зæххыл нæ, фæлæ æгас Туалгомы дæр райдзастдæр, рæсугъддæр бынат уыди зын ссарæн. Сæрды ам — раст дзæнæты хуызæн; зымæг та — бынтондæр зындон. Фыццагдæр уый, æмæ хъæуæн йæ хуымгæнд — хъугом (ам æй афтæ хуыдтой) хæдзæртты цурай лæгъз къул быдыры схæццæ суанг Саурæбынмæ. Хорз дзы задысты хъæбæрхор æмæ картоф. Лиайы донæн йæ рахиз фарсы фадæттæм гæсгæ дзæбæх лæгъз хуымгæнд — Блехер — ам та хорз зад мæнæу дæр. Лиайы дон уыд, пайда кæмæй кодтой адæм, ахæм узал цъитидон. Ивылд-иу куы уыдис, уæддæр хъæуы кæрон кæддæриддæр — сыгъдæг, раст цæсты-сыджы хуызæн ирд æмæ узал дон. Афтæ Голойы суадон дон дæр. Суадонæн йæ фарсмæ уыди гыццыл цæхæрадон — Голойы цæхæрадон. Уыйас бирæ дзы ницы халсарæй пайда кодта, иучы-

сыл дзылакъуытæ, хуырхæг, зæххы гæбаз дæр раст фыййауы нымæты йас, фæлæ дзы задис дынджыр бæлас — къæбырттæг, æмæ иу уалдзæджы, растдæр зæгъгæйæ, уæд сæрды, дидинаг куы ракалдта, уæд-иу æм адæм кæсынæй не 'фсæстысты. Бынтон диссаг та уыд йæ тæф. Ком-иу йæхи бакодта раст.

Елгонайæн (Дзанайтæн) иу цалдæр раны уыдис хъæдтæ. Саухъæд ничи нымадта хъæдыл, уымæн æмæ ам бæлас акалын хъæуы нымадтой фыдракæндыл. Ацы хъæд Елгонайы хъахъхъæдта зæйæ, куы ма йæ загътон. Æрмæст фыд заманы, мит-иу бынтон бирæ куы æруарыд æмæ, æндæр хъæдтæй суг къухы нæ бафтдзæн, зæгъгæ, уæлдайдæр та зианы заман, уæд-иу бар лавæрдтой зианджынæн æртæ бæласы раканын. Хъæуæн километры 'мбис хурныгуылæнтæм уыд чысыл уæзæг — Цæгъдтæ. Ам-иу хъæуы царджытæ самадтой, зымæгмæ цы суг æрцæттæ кодтой, уый æмæ йæ Цæгъдтæ дæр, æвæццæгæн, уымæн схуыдтой. Æрмæст ацы уæзæгыл задис æгасæй дæр лæджирттæг. Цыхты гуымбылы хуызæн уыдис йæ мыггаг. Уыцы гуымбылтæ-иу августы мæйы сцæттæ сты. Мах та — хъæуы лæппутæ, æз ме 'мгæрттимæ Илья, Хетæг, Аццо, Еналдыты Геор, Коля, Сергей, стæй не 'мгар чызджытимæ ададжы донь арæзтам хинайынæн култæ, æмæ-иу нæм тынг хæрын куы 'рцыд, уæд-иу уыцы лæджирттæджы гуымбылтæй не стонг фæкъаддæр кодтам.

Дарддæр — ададжы фаллаг фарс, раст Туалыкъуыппæй уæлæмæ рагъыл, гыццыл хъæдæй комкоммæ къулы чи дих кæны, уым уыди бынтон бирæ гагата, раст цымæ сæ ам исчи барæй ныссагъта, уæлдайдæр та саунæмгуытæ, цыхцытæ, мæцкъуытæ. Афтæ-иу, гагадыргътæ уидзгæйæ, сабыргай схæццæ стæм суанг Псийы кувæндонмæ. Ацы тигъты дон, кæй зæгъын æй хъæуы, нæ уыди. Цæуын æм хъуыди дардмæ — кæнæ Тегкойы æрдузы бынмæ, кæнæ та Уæллаг Бæхты фæзы бынмæ. Фæлæ донæн дæр хос ссардтам. Уыцы æнæдон тигътыл къæдзæхы скъуыдты зади бирæ сысылтæ, уыдон та уыдысты раст нæзыйы гуыркъойы хуызæн. Асæй дæр уыйас. Йæ сыфтæр та уыдис хицæн туагбын, донæй дзаг бæзджын сыфтæй, æмæ сæ 'хсызгонæн хордтам, нæ дойны дæр-иу басастис.

Æвиппайды æгæр бæрзондмæ гагаты фæдыл схæццæ стæм. Ардыгæй Биастæм дæр ныр хæрз хæстæг у, фæлæ уырдам нæл цæуæм. Фугæ ныртæккæ дидинаг куы калид, уæд нæ ницы баурæдтаид, фæлæ нырма раджы у, æмæ уыцы рæсугъд дидинджытæ мах нæма фендзыстæм.

Елгонаы хурыскæсæны кæрон уыдис (ныр дæр ма ис) Рухс Ллардыйы кувæндон. Кувæндонæн йæ алфамблай дурæй амад быру (æмбонд). Быруйæ æхгæд зæхх ахсы 10 — 15 квадратон метры, зайы дзы дынджыр бæрз бæлæстæ, раст фондзыссæдз азы кæуыл цæуы, ахæмтæ. Бæрз бæлас уыйас бирæ нæ цæры æмæ дзы æмбыд, кæнæ хус бæлæстæ куы фæзыны, уæд сæ цæрджытæй исчи, кæннод та дзуары лæг акалы, стæй сæ 'мбонды æдде басудзы. Хæдзармæ сæ сугæн ничи хаста, уый нæфæтчи-агыл нымад уыд. Дзуарæн йæ дæллаг фарс саппыл дæр задысты бæрз бæлæстæ, æмæ уыдонмæ дæр ничи 'внæлдта.

Елгона кæд ахсджиаг цæмæйдæрты зынвадат ран уыд, уæддæр æй адæм сæ зæрдæйæ никуы хицæн кодтой. Æцæг зымæг æнæ хурæй æнæхъæн æртæ мæйы тынг тыхстысты. Хур зылди дардыл — Биасты æмæ Тымбыл хъæды (Уæллаг Сауысæрæй уæлæмæ) рагъ кæм баиу ваййынц, уыцы нæуу хохы фæстæты, æмæ хъæумæ æппындæр йæхи не 'вдыста. Хъæуы акомкоммæ хуссарвæрстæ кæддæриддæр (æрмæст мит ма уарæд) уыдысты хурæй хайджын. Бынтон-иу æнæ хурæй чи стыхсти Елгонаы — зæрæдтæ, семæ та сывæллæттæ — уыдон-иу райстой дзæбæх дынджыр кæрц, æмæ-иу Зриссайы Уæлтæрхæджы æхсæн къæйдуртыл хурмæ сæхи тавтой.

Цыппурсæхсæв дæр æмæ Ногбоны æхсæв дæр сывæллæттæн уыд стыр бæрæгбон. Рагацау-иу бакодтам уæхстытыл егъау фиуы хæйттæ, æмæ-иу хъæмпæй алы хæдзар дæр йæ дуармæ скодта дынджыр арт. Уыцы артмæ-иу дардтам нæ физонджытæ, цалынмæ-иу сæ сой хъæмпыл судзын байдыдта, уæдмæ хъæр кодтам: «Сой! Сой!.. Сой!..»

Æппынфæстагмæ-иу нæ физонджытæ лæугæйæ ахордтам. Хъæлдзæг-иу уыдис фæсивæдæн дæр. Нæлгоймагæй, сылгоймагæй, сывæллонæй. Дынджыр галдзаныгътæ Саурабынмæ слас æмæ уырдыгæй рауадз дæхи. Хаттæн-иу дзаныгъ афæлдæхт, æмæ-иу уæд бæстæ худæгæй байдзаг. Мит цæгатырдыгæй уыдис лæджы æмбæрц, кæнæ та фылдæр, æмæ уыцы миты дзаныгъмæ куыд бырстой адæм, уый æцæг худæг уыдис. Асæй бæрзонд чи нæ уыдаид, уый æнæ искæй æххуысæй дзаныгъы онг нæ балæгæрстаид.

Хъыгагæн, бæрæгбонтæ арæх нæ уыдысты, фæлæ уæддæр зымæг куыд æрвыстой æмæ цытæ куыстой Елгонаы цæрджытæ, уый бæстондæр равдисыны тыххæй гыццыл фæстæдæр аныхас кæндзыстæм, ныр та уал бабæрæг кæнæм Сахсаты хъæу. Ам

Уарзон адæмимæ. Никъала лæууы галиуырдыгæй цыппæрæм.

Садоны шахтертимæ.

цардысты Саутæтæ, Хуыбецтæ æмæ ма ноджы иу хæдзар Дзанайтæй. Цæрæн фадæттæ ам уыдысты бирæ 'нцондæр Елгонайæ æмæ хъуамæ уымæй бæрæг кодта, цы куыст кодтой, уый дæр. Хур сæм касти зымæг дæр æмæ дын уый дæр — егъау мæцъис, сæ цард æнцондæр цæмай уа, уымæн. Хъæуы уæзæгыл бадæнтæн сæвардтой дынджыр дойнаг дуртæ. Ам хъæуы хистæртæ ныхас кодтой æмæ 'взæрстой сæ царды ахсджиагдæр хъуыддæгтæ. Хуымзæххæй дæр, стæй уыгæрдæнæй дæр уыдысты арæздæр Елгонайæ. Дыууæ хъæуы 'хсæн зæххыты арæн цыд Лæгæты хъæуæй (афтæ хуыдтой Лиайы доны рахиз фарс былгæрон цы айнæг къæдзæх ис стыр лæгæттимæ, уый). Ардыгæй Сабиты цъыф¹ Сардахмæ куыд схаста æмæ афтæ дарддæр суанг Отарты хъæд хуымы дзыххъимæ цы рагъыл баиу, уыйонг. Уый хуссарырдæм — ам хур æмбæхсти уыцы нæуу æмæ хъæдты фæстæ, æмæ, кæд хуссарырдæм уыдис Сахсаты хъæуæй, уæддæр Цæгатыл нымад цыд.

Лæгæты хъæуы хурныгуылæнырдыгæй та арæн цыдис Уыремсемтыл хæрдмæ æмæ схызти Даргъ фæзы кæрæтты суанг Фæтæны райдайæнмæ. Сахсаты цæрджытæ фысвос дæр æмæ стуртæ дæр бирæ нæ дардтой. Уый хыгъд сæ кæмæдæртæм уыдис базаргæнæн «бынæттæ» — (Хуыбецты Никъа, Саутæты Сардо). Саутæты Гиссо та Сахсаты комы доны был йæ хæдзары раз сарæзта куырдадз. Бынтон дæсны куырда нæ уыди Гиссо, фæлæ уæддæр мæгуыр адæмæн бирæ лæггад кодта — кодта сын къæпитæ, цæфхæдтæ, фыдисæнтæ, кæрдтæ æмæ ма ноджы æндæр бирæ лыстæг дзаумæттæ. Туалгомы та хуыздæр куырдыл нымадтой Годжысаты Къæберы. Къæберы арæзт кард амы цæрджыты цæсты ахæм кадджын уыдис, æмæ раст цыма дамаскаг æхсаргард уыдис, уый хуызæн. Æппæт куыстытæн дæр баззыди, ноджы дзы исты архайын та уыдис удæнцой.

Сахсатæй иу километр дарддæр æндæр хъæу — Ецъына. Царди ма дзы XX æнусы райдайæны æрмæстдæр дыууæ хæдзары. Ардыгæй Ецъынайы комы хурварсы, бынтон бæрзонд дыууæ хъæуы — Сындысæр æмæ Сирнад. Дыууæ хъæуы дæр цардысты Дзанайтæ. Ам райгуырди Нигер — Дзанайты Иван Уасылы фырт.

Гуыркъуымты комæн йæ тæккæ рæбын хъæу та — Тъæпæнхъæу. Егъау æмæ хъæздыг хъæу. Цардысты дзы Бырнацтæ æмæ Дзидахантæ. Бынтон бирæ дардтой фысвос. Æнæхъæн комы ацы хъæуæй

¹ Сабиты цъыф — зæххы гæппæл чысыл суадон уымæл дардта, хос дзы-иу цасдæр ракарстой, цалынмæ-иу иннæ хос ластой, уæдмæ ахъаз уыд.

фылдæр никæмæ уыди нæдæр хуымзæхх, нæдæр уыгæрдæнтæ æмæ сæрвæттæ. Хъæуы цæрджытæй цыппар — фондз хæдзары алы аз дæр сæ фысвос тардтой зымæгон хизæнтæм — Хъызлармæ. Тъæпæнхъæуæй дарддæр хох Тъеплейы хъæбысы дыууæ дынджыр къусы хуызæн сæрвæттæ. Стыр Лиия æмæ къаддæр Лиия. Уæлдæр ма йæ скый кодтон — ардæм æрмæст мах комы цæрджытæ нæ, фæлæ æгас Нары зылд дæр, майы майы куыстытæн-иу сæ ахсджиагдæртæ куы фесты, уæд хизынмæ тардтой сæ хуыскъаг фос. (Галтæ, уæнгуытæ, бæхтæ, иу дыууæаздыд, кæнæ æрыгондæр дыгæрдгуытæ æмæ афтæ дарддæр). Уыцы рæгъæуттæ хызтысты дзæгъæлæй — адавæн, кæнæ æндæр ранмæ адзæгъæлæй сын тас нæ уыдис, уымæн æмæ уыцы къусбын хизæнтæ алырдыгæй дæр æхгæд уыдысты хæхтæй, хъæуæй хъæумæ цæуæг комвæндагмæ амы цæрджытæ сæ цæст дардтой.

Сыр дзы арæх уыди, фæлæ уыдонæй рæгъæуттæ сæхæдæг сæхи хъахъхъадтой. Кæрдæг ацы хизæнты бæрзонд нæ зади, фæлæ уыд бынтон сойджын, алцæмай дæр æххæст, æмæ-иу ам дыууæ майы бæрц цы фос фæхызт, уый хорз снард, йæ хъуын та æрттивтытæ калдта. Кусæг фос-иу цæрджыты куы бахъуыд, уæд-иу æй æрцахстой, æмæ-иу, сæ куыстытæ конд куы фесты, уæд та-иу æй фæстæмæ рæгъаумæ ауагътой.

Бæхы-иу раздæр бацæттæ кодтой кусынмæ, цæмай ма «фæгобан» уа. Цæфхæдтæ-иу ыл кæй ныссагътой, уый диссаг нæу, фæлæ мæнмæ диссаг касти, уый размæ-иу бæхы бирæ рæстæг Лиайы уазал доны кæй фæлæууын кодтой æртæ-цыппар сахаты, уый. Доны цæмæн хъæуы бæхы уыйбæрц дарын, зæгъгæ, бафарстон мæ фыдыфсымæр Самсоны. Æмæ мын радта дзуапп:

— Æгуыст æмæ нард бæхæн йæ туг йæ сæфтæджытæм хæстæг у, æмæ цæфхæдтæ сызгæйæ цæмай ма фæуæхствад уой, уый тыххæй туг сæфтæджытæй асурын хъæуы.

Нæ зонн, цас раст у ацы архайд, фæлæ цæрджытæ афтæ кодтой иууылдæр. Ноджы ма сæхи æнæнидздинадæн дæр пайда кодтой Тъæпæнхъæуы цæрджытæ суадæттæй. Иу суары дон уыдис хъæуæн йæ фарсмæ, бынтон лæмæгъ минералтæй æмæ газæй (маст кæй хонынц, ахæм). Иннæ дыууæ километры дарддæр Лиайырдаг, минералтæй дæр æмæ газæй дæр æххæст, адæймаг æй тынг æхсызгонæн нуæзта. Æртыккаг та — Дурзилæны суар. Ацы суарæй арæх нæ пайда кодтой, уæлдайдæр бынтон бирæ газ дзы кæй уыд, уый тыххæй, стæй дард уыди.

О, зымæг нæм бынтон уазал æмæ дæргъæвæтин уыд. Цы

'рдæгсалд к'удзита æмæ бæлæстæ зади бæрзæндты, уыц хъæдтæ та уыдысты хицæн хъæуты исбон. Æмæ-иу суг куы цæттæ кодтой зымæгмæ, уæд-иу, хъæуы кусынхъом чи уыди лæгæй-усæй, уыдон куыстой иумæ (иу бинонтæ куыд уа, афтæ).

Цы сугтæ-иу ракодтой, уыдон хастой кæм æккойæ, кæм та сæ ластой пацъытæй, ома к'убалбастæй, æмæ-иу сæ ам хъæуы карон байуæрстой, алчи дæр йæ хай амадта ам хицæнæй. Чидæртæ сæ-иу, уæлдайдæр лæгтæ кæй хæдзары уыд, уыдон-иу сын сæ цъар астыгътой, кæнæ та-иу сæ бахъулон кодтой — уый руаджы сугæн йæ тых кодта фылдæр. Сугтæй ам амадтой Цæгъдтæ. Алы хæдзарæн дæр йæ цагъд уыд хицæн æмæ уыцы бонæй фæстæмæ йæ сугты, куыд æй фæндыдис, афтæ хардз кодта. Гыццыл уæзæг, сугтæ кæм амадтой, уый хуынди цæгъдтæ. Бæлвырд у уый дæр, æмæ Елгонайы цæрджытæ бæрцæй кæй хардз кодтой сæ суг. Фылдæр архайдтой сæнарæй. Суг хардз кодтой, æрмæст сæнæрттæ цæмæй ссудзой, уымæн. Сæнар та алы хæдзар дæр иста, цы лыстæг фос нæ атардтой зымæджы хизæнтæм, хæдзары ма-иу чи баззад, уыдоны бынат. Скъæтæн йæ зæхх (йæ бын) уыдис къæй дуртæй астæрд, æмæ-иу фысвос уым сæхæдæг сæ фаджыс ныннадтой сæ къæхты бын, афтæмæй-иу фаджысы бæзн фондз æнгуылдзы кæнæ фылдæр куы сси, уæд-иу æй чырынтау ныллыгтæ кодтой рæнхъытæ рæнхъытæ æмæ-иу æй æнцонæй систой — къæй йæ нæ урæдта, 'нцонæй дзы ома хицæн кодта. Уыцы агуыридуры джиппæй уагъды хуызæн фаджысы лыггæгтæ амадтой, уымæл куыд нæ кодтаиккой, афтæ æмæ та зымæгмæ артаг цæттæ. Сæнар ма кодтой стурь ног фаджысæй дæр. Систой-иу æй фыййагæй æмæ-иу æй ныццавтой скъæты сисыл. Систæ сæрст никуы уыдысты æмæ-иу уыцы хъарм фаджыс сисы къулыл ныффидар æмæ уым хус кодта, стæй-иу æй æнцонæй раппæрстой. Сæнар хъарм хорз лæвæрдта, стæй бирæ рæстæг сыгъди, æмæ зымæгон уымæй хуыздæр ма цы уыдаид...

Стыр Лиайы бынтон бæрзонд, Тъалпæнхъæуæй иу дыууæ километры дарддæр, иунæг хæдзар царди — Еналдыты Хъаныхъо йæ бинонтимæ, æмæ уыцы бинонтæ та сæрдæй-зымæгæй арт кодтой æрмæст дæр сæнарæй. Арт ссудзынæн та амал кодтой хæмпæлтæ.

Æнæ бæгæны æмæ æнæ арахъхъ Елгона никуы æйæфтой. Уæзæгæн-иу йæ фынгыл арахъхъ хъуамæ уыдаид, фылдæр хатт-иу дзы нуазгæ дæр нæ бакодта, фæлæ æгъдау афтæ амьдта. Бæгæны фыхтой бæрæгбæттæм, кæнæ хæдзарыл цины, кæнæ

зианы хабар куы 'рцыдаид, уæд. Бæганы фыцгæйæ дæр, стæй арахъхъ уадзгæйæ дæр, суг хардз кодтой хæрз чысыл. Фылдæр сыгътой æхсæлытæ (адон цæгат фæрсты задысты æнæгъдау бирæ) æмæ фугæтæ. Ацы зайæгойтæ зæххы цъарыл тынг стæм кæй сты, ноджы цæрæгойтæн æнæнизы хос кæй сты, уый та кæй зæгъын æй хъæуы, хъусгæ дæр амы цæрджытæй никуы ничи фæкодта. Афтæ бонтæ кæрæдзи ивтой, æмæ адам сæ фæззæджы куыстытæ кæронмæ фæхæццæ кодтой.

Зымæг та уæззаугай йæ тыхы цæуын байдыдта. Уыцы уазал æмæ даргъ æхсæвтæ дымгæйы ниуынмæ кæрæдзи ивын байдыдтой, фæлæ уæддæр хохаг лæгæн баулафыны бар нæ уыди. Фыццæджы дæр фосмæ зылын хъуыд, сæ фаджыс сын ныссæрфын æмæ йæ фаджысдонмæ фæхæссын, раттын сын хъуыди хæринаг, дон; суг ныссæттын æмæ пецы арт скæнын дæр æнцон нæ уыди. Хосы мæкъуылтæ дард рæтты æфтауцуæттæм æмбырдгонд æрцыдысты фæззæджы, фæлæ сæ ныр ласын хъуыд хъæума — иу кæнæ дыууæ къуырийы фаг æппын къаддæр хъуамæ цæттæ уыдаид — фыд рæстæджы, мыййаг, мит куы 'рæхгæна фæндагтæ... Уæдæ уæлхæдзæрттæ цæмай миты уæзæй ма æркалдаиккой (ныкъæпп кодтаиккой), уый тыххæй сæ хъæдын фыййæгтæй хъуыди сæрфын (мит ракалын) æмæ бирæ æндæр куыстытæ: чи 'фсондзтæ арæзта, чи багалæг уæрдон, чи та йе стурты къæдзилты хъис лыг кодта æмæ уымæй быдта цæгатбостæ. Ахæм æмæ 'ндæр лыстæг куыстæй цух никуы уыдысты нæлгоймæгтæ.

Зымæджы арæх æргæвстой егъау стуртæ — галтæ, хуыскъ хъуццытæ — æмæ-иу уыдонæн се 'рчъиаг байтыгътой. Æрчъиаг-иу хорз куы схус, уæд-иу æй дæргъмæ ныллыгтæ кодтой кæрæй-кæронмæ, йæ уæрх та-иу уыдис уыдисны æмæ цыппар æнгуылдзы, кæнæ та чысыл фылдæр Гуыбыны царм цыдис рæтæнтæн, хуыйæндагтæн, гæрзытæн — бæхы æхтæнгтæн, идæттæн, дзылæрттæн, бозитæн... Æрчъиагæн йæ фæрстæй, уалдайдæр та йæ рагъы цармай кодтой æрчъитæ, æрчъиаг дзабыртæ, ирон дзабырты уæфстæ æмæ гæрзбæндантæ.

Æрчъиаджы уаццæгтæ та уыдæттæн цæттæ кодтой афтæ: хæдзары бын лæгъз кæм уыд, ахæм ран-иу æй дæргъмæ байтыгътой, йæ хъуын уæлæмæ куыд уыдаид, афтæ, стæй-иу ыл кæрæй-кæронмæ фæнык байтыдтой æмæ йæ уый фæстæ хъæдын фыййæгæй тыххафт кодтой, цалынмæ-иу æрчъиаджы уаццæг бынтондæр не ссыгъдæг уыдаид хъуынай, уæдмæ. Уый фæстæ-

иу æй нæрвæй æууæрдын байдыдтой, бынтондæр куыд сфæлмæн уыдаид, афтæ. Ацы куыстмæ барвæндонæй æмбырд кодтой хъæуы лæппутæ æмæ-иу ерысы бацыдысты, ома чи фылдæр хатты æрæлхъива нæрвы мæцъисæй цармы, зæгъгæ. Бынтон уæгъд рæстæг-иу сæм куы 'рхауд (бæрæгбон кæнæ хуыцаубон), уæд-иу хъазыдысты тохсийæ — уæлхæдзары хус ран кæм уыд, ахæм-иу равзæрстой. Чи-иу фæуæлахиз хъазгæйæ, уый хæрзиуæггонд цыди зды нæмыгæй (уæд ма бирæтæм уыди хъырмаг топпытæ).

Уæдæ сылгоймæгтæн дæр зымæг сæ куыст фылдæр йеддæмæ къаддæр нæ кодта — сæ бирæ куыстытæй уæлдай ма кодтой къуымбилы куыст дæр. Фылдæр хæдзæрттæм уыди тынуафæн тæрхытæ. Æмæ сын-иу къуымбил бацæттæ кодтой — ныхс æй, бапир æй пирæнæй, сцæгъд æй, балвис æй, бахснуд æй æмæ æндæхтæй тын уафын райдай. Æппын фæстагмæ иу дзы рауад иттæг хорз, хъарм, рог, æмæ фидар тын.

Къуымбилтæ дих кодтой дыууæ хуызыл: фæсм — фæззæджы-иу цы къуымбил æлвыдтой уый æмæ уалдзæджы фист. Кæнæ хорз тын, кæнæ алыхуызон быд дзаумæттæ, йе та уæлæфтау нымæт арæзтой фистæй. Бинаг нымæт, нымæтын зæнгæйттæ æмæ ма бирæ ахæм лыстæг дзаумæттæ та арæзтой фæсмæй. Бынтон диссаг та уыд тын тинтычъийæ. Танæг, рог, фæлмæн, кæрцы хуызæн хъарм, афтæмæй дон дæр нæ уагъта. Мах заманы адæмæй рох кæнын байдыдта, тинтычъи цы у, уый æмæ æз бафæлвардзынæн цыбырæй, чи йæ ферох кодта, уыдонæн сæ зæрдыл æрлæууын кæнын уыцы æнæмæнг сызгъæрин лæвар адæмæн Хуыцауæй. Ис сæгъты хицæн мыггаг, æлвынгæ кæй кæнынц, ахæм тинтычъи сæгътæ. Сæ хъуын у фæлмæн æмæ хъарм. Нæхимæ та тинтычъи æмбырд кæнынц хуымæтæджы сæгътæй. Уалдзæджы зынгæ куы фæхъарм ваййы, уæд сæгъты хъæдын сæрвасæнæй ныффасынц æмæ йыл цы гыццыл цъупп амбырд ваййы, уый райсынц. Цас сæгъыл хъуын къаддæр уа, уыйас ыл тинтычъи та ваййы фылдæр, цæмæй ма уазал кæна, уый тыххæй. Афтæ-иу цалдæр азы æмбырд кодтой тинтычъи, стæй-иу дзы уæд тын бауафтой æмæ дзы хуыдтой æрмæстдæр басылыхъхъытæ.

Уæдæ цæрмттæ дæр цæттæ кодтой кæрцæгтæн сылгоймæгтæ. Ам дæр зынаргъæрыл нымад уыдысты, уалдзæджы цы кусæртытæ акодтой, уыдоны цæрмттæ. Кæрцытæ дæр хуыдтой сылгоймæгтæ. Уæдæ нымæт æууæрдын дæр куыд нæ уыди уæззау куыст. Уæлдайдæр-иу æууæрст куы фæци нымæт, уæд æй хъуы-

ди хорз ныхсын. Æмæ уымæн та нæ уыди фадат. Хъуыды ма кæнын иу хабар. Иу цыппар азы мыл цыдаид, афтæ мæ семæ акодтой хистæртæ галтæ хъахъхъæнынмæ Зæмцъынамаæ (хостæ уадзгæ бændæнай кæм уагътой, уырдаем). Æмæ изары фæстæмаæ куы рацæйцыдыстæм, уæд Бабиаты бын суары тæвд доны сылгоймагтæ къахæй æхсадтой ног æууæрст нымæттæ. Сæ къæхтæ бабызы къæхтæй сырхдæр уыдысты. Ныр уыцы тæвд дон нал зыны, ног фæндаджы бын кæмдæр фесæфти.

Арæх лæг æнæнхъæладжы, царæнбонты 'нхъæл цæмæн нæ вæййы, ахæм цаутæ дæр базоны. Иу дыууиссæдз азы размæ Хъæдгæроны зианы сæмбæлдтæн. Иу ацæргæ лæг мæм йæ цæсто-мы æвæрдмæ гæсгæ зонгæ фæкасти, æмæ, мæ уæле чи бадт, уый дзы бафарстон. Æмæ, дам, Бырнацты Уасил у, хæдзарæй та сæ хуыдтой Мамыкътæ.

Амал мын куы фæцис, уæд Уасилæн мæхи бацамыдтон æмæ йæ бафарстон:

— Зæйы бын куыд фæдæ, уый ма, ай-гъай лæудзæн дæ зæрдыл, фæлæ куыд аирвæзтæ — диссаг у...

— Уæдæ искуыдæр ма ахæм бон рох кæны лæгæй! — райдыдта Уасил. — Уæд мæныл аст азы сæххæст, хосласджытæ мæ семæ 'фтауцуатмæ акодтой галты сæрбостыл хæцынмæ. Лæууын иуварс. Лæгтæ мæкъуылты миты бынæй къахынц. Уалынджы дын бирæгъы суыдтон — хохмæ уæлæмæ ссыд. Стæй уæззаугай Фæтæнты Скъамоджынырдæм цæхгæрмæ араст. Лæгтæ йыл æхситт кæнынц, уый йæ цæуыны кой кæны. Бирæгъ Фæтæнтæй адагмæ куыддæр бахызт, афтæ, йæ фæд кæуылты ацыд, ууылты мит асаст æмæ нæ лæгæй-галæй йæ хъæлæсы ахаста. Æз куы фæбынæй дæн, уæд æртæ метры фæстæ мæ размæ лæгъз уыгæрдæны фæцис бызычыйы хуызæн къæдзæхы цъупп. Æз æм фæлæбурдтон, мæ къухтæ йыл гуыдырау æвæрдтон, ныддæвдæг ыл дæн. Зæй мæ фæсонтыл суых-суыхгæнгæ ацыди бынмæ. Тыхтæй-амæлттæй суæгъд сты мæ къухтæ, æмæ уæд фæдисы дугъ акодтон хъæумæ...

Гъе, ахæм æвдисæныл сæмбæлдтæн, мæ раздæры ныхæсты æвдисæныл...

2

Гуыркъуымты комы царджытæ сæрдæй-зымаггæй, бæрæгбонæй — къаты бонæй кæддæриддæр хъуамаæ æххæст кодтаиккой æнæкæрон бирæ куыстытæ.

Куыстытæ та кæрæдзи фæдыл æвæстиатæй цыдысты, æмæ дзы иуы куы нæ сæххæст кодтаиккой, уæд иннæтæн дæр сæ рад хæлди, æмæ хæдзар афтæмæй уайтагъддæр кодта магуыр æмæ раууат. Цалынмæ-иу хуымтæм зылдысты, уæдмæ-иу хос кæрдын афон æрлæууыд. Æмæ хос кæрдыны куыст та уыдис хуымы гæппæлтæм базилынай ноджыдæр ахсджиагдæр.

Сылгоймæгтæ æмæ-иу сывæллæттæн сæ сæрæндæртæ фæсал тонинмæ райдыдтой цæуын бæрзонд бæрзхæдтæм, фос хизынмæ кæдæм нæ хæццæ кодтой, ахæм рæттæм.

Ам къухæй тыдтой зæлдаджы хуызæн фæсал æмæ йæ æргъомæй хастой хъæутæм. Кæд къухты зынай æфтыди, уæддæр æй амал кодтой. Нæлгоймæгтæ та уыцы рæстæг цæттæ кодтой мæхъийæгтæ. Комæн йæхи мидæг арæх нæ уыди, мæхъи бийынæн чи бæззыдаид, ахæм бæрз тала бæлæстæ æмæ фылдæр цыдысты уæрдæттæй Захъагомьрдæм. Ам Земцъынамаæ хæстæг арæх уыд ахæм цъыхыры хъæд. Мæхъийæгтæн-иу сæ сыфтæр ныххафтой къухæй, равзæрстой-иу, уæрдæхæн чи бæззыд, ахæм цъæхснаг уистæ, æрцæттæ-иу кодтой тухæнтæ (мæхъийæн йæхи къалиутæ тæнæг кæм уыдысты, уырдам кæй æфтыдтой, ахæм цъыхырытæ), уæрдæхтæ — уæрдæхæн йæ иу кæрон хъуамæ уыдаид цæджы конд, иннæ кæрон та къæндзыйы хуызæн, цæмæй йæ авæрын æнцон уыдаид, уый тыххæй. Йæ дæргъ та иу адылйы бæрц.

Дыууæ — æртæ бонь-иу, кæй æртыдтой, уыцы фæсал аууоны куы алаууыд (цæмæй фæфæлвых уа, уый тыххæй), уæд-иу дзы уадзын байдыдтой хосбæндæнтæ. Уыцы куыст дзæбæх чи зыдтаид (ус кæнæ лæг), уый-иу æрбадти фæсалы æргъомы раз, йæ 'ххуысгæнæг та — арæхдæр лæппу кæнæ чызг — егъау кæдзынæгæй райдыдтаид здухын фæсалай бæндæн. Бæндæн-иу здыхт куы фæцис, уæд-иу æй стыхтой сæхирдыгонау (чи даргъдæр, чи та цыбырдæр — хосы мæкъуылтæ кæцæй хъуамæ ласт цыдаиккой, уый хъуыдыкæнгæйæ).

Мæхъитæ бийынмæ-иу бавнæлдтой, кæмæн йæ фадат куыд амьдта, афтæ. Ацы фæрæзтæ-иу цæттæ кодтой, фыццагдæр кæрдæг кæм куыд арæх уыд, уымæ гæстæ. Куыд нымæдтой царджытæ, афтæмæй алы аз дæр хъуамæ алы мæкъуылæн дæр уыдаид иу мæхъи, уымæн æмæ уыцы бæрзæндты уыгæрдæнтæй мæкъуылты ластой æрмæстдæр сыфцæй, уымæн æмæ ардæм ницы хуызы уыдис уæрдоныл ссæуæн. Мæхъи бийын зыдтой ам нæлгоймæгтæн сæ фылдæр, фæлæ уыдоны куыст æмхуызон

хæрзхъæд нæ уыди. Кæмæндæрты сæ мæххитæ иу азы, ома иу æрласты фаг дæр нæ кодтой. Уыдис дзы, бынтон бæстон æмæ хæрзхъæд мæххитæ чи быдта, ахæмтæ дæр. Дзанайты Лади-иу — йæ фæсномыг Гуыкъуы — цы мæххи сбидта, уый-иу дыууæ — æртæ азы дæр нæ ихсыди.

Мæххитæй уæлдай ма цалцæг кодтой сæ хъæсдарджытæ æмæ дзæбугтæ цæвæг рацæгъдынмæ. Саутæты Гиссойæн дæр ахæм заманы куыст арæхдæр уыди. Хъуыддаг уый мидæг ис, æмæ ма кæмæдæрты æмæ кæмдæрты разындысты австриаг цæвæджы зæрæдтæ. Уыдонæй сæ гуырцъытæ саст кæмæн уыдысты, ахæмтыл Гиссо нæхи цæвджыты гуырцъытæ фидар кодта зæгæлтæй, æмæ-иу уæд цæвæг йæ гаччы сбадти. Уыцы цæвджытæн сæ фæрстæ уыдысты згъæр хъулон нывæфтыд, раст калмы рагъау. Хос кæрдын та ахæм цæвæгæй уыдис дыууæ — æртæ хатты æнцондæр — тынг даста. Алы риуыгъдæн дæр кæрдæг лыг кодта йæ тæккæ бындзарæй, æнцонæй, тынг дардмæ хъуысти йæ 'хситт дæр. Бон иу хатт, кæнæ та дыууæ боны иу хатт цæвæг рацæгъдын хъуыдис, æндæр æй алы уисы фæстæ дурæй ацыргъ кæн æмæ дæ куыст дарддæр кæн.

Цæвæг цыргъгæнæн дуртæм та цыдысты Сахсатæй гыццыл бæрзонддæр, Салдорама хæстæг цы змисын хох уыдис, уырæм.

Æнæхъæн Гуыркъуымты ком дæр хос карстой Сахсаты комы. Ам уæрæх лæгъз нæуу хæхтæ хæццæ кодтой суанг дæр Захъайы æфцæгмæ. Алы хæдзарæн дæр йæ уыгæрдæны хай бæрæг уыд, æмæ йæм зылдис: йæ дур ын уыгъта, йæ хæмпæл ын сыгъдæг кодта, фадат кæм амыдта, уым та къахта донхæрæнтæ. Иу ныхасæй, адæм архайдтой, цæмæй сæм фылдæр æрцæуа хосы тыллæг.

Хос бирæ кæмæ уыд, уымæ фос дæр уыди бирæ, æнæниз æмæ нард. Уæдæ хæрзхаст фосæн та йæ бæркад у ноджы фылдæр æмæ кадджындæр. Сахсаты коммæ фæндаг уыдис æрмæст къæхвæндаг. Æмæ-иу адæм æнхъæлмæ кастысты, цалынмæ-иу мит дзæвгар рауарыдаид, уæдмæ. Стæй-иу Гуыркъуымты комы кусынхъом нæлгоймæгтæ иууылдæр иу хур бон, зæйтæй рацæуынай æдас бон, хъæдын фыййæгтимæ бавнæлдтой коммæ фæндаг айгæрдынмæ. Фæндаг цæттæ у, зæгъгæ, уæд-иу, галтæй егъаудæр æмæ тыхджындæр чи уыдис, уый сифтыгътой иу галæфсондзæй æмæ-иу уый раласта фыццаг мæкъуыл адæмы æххуысæй.

Дыккаг бон кæнæ та æртыккаг бон фæндагæн йæ уæлцъар

фæхъæбæр, æмæ-иу уæд бавнæлдтой хос ласынмæ. Фылдæр галæй, кæд-иу фæндаджы цъар уæдмæ хорз ныссалди æмæ дзы бæхты къæхтæ сæдзгæ нал кодтой, уæд. Мæкъуылтæ ластой Сахсаты онг, ам сæ æфтауц кодтой, стæй та сæ уырдыгæй хæдзæрттæм ластой.

Бахатыр мын кæнут: адæм хос кæрдын нæма райдыдтой, афтæмæй æз Сахсаты коммæ зымæгон фæндаг аразынмæ фæдæн. Кæрдæг куыд цæттæ кодта, уымæ гæсгæ августы мæйæ раздæр Гуыркъуымты ком хос кæрдын никуы райдыдтой. Уыдис фидар æгъдау: хоскæрдæны райдиан æртæ — цыппар боны æдзæллаг хæдзæрттæн зиуы цæуын. Ахæмтыл нымадтой сидзæргæс устыты, бынтон зæрæдтæ æмæ рынчын цæрджыты. Зæрдæ ради зиу-уæттæм кæсынæй. 10 — 15 хосдзауы-иу фæлтæры райдиан куы 'рлæууыдысты, фылдæр лæппутæ æмæ æрыгон лæгтæ, æмæ-иу, æмриуыгъд кæнгæйæ, цыма сæ сæрмагондæй уыцы хъуыдагыл ахуыр кодтой, уый хуызæн куы авнæлдтой, уæд хохаг лæгæн уымæ кæсын уыди зæрдæйы рухс, уалдайдæр хурбон. Цæвджыты фæрстæ алы риуыгъдæн дæр хурмæ ферттив-ферттив кæнынц...

Æдзæллаг бинонтæн-иу куы 'ркарстой сæ уыгæрдæнтæ, уæд та-иу алчи бавнæлдта йæхи хæдзары куыстмæ. Хос карстой æрмæстдæр нæлгоймæгтæ. Ног карст хос (кæрдæг) хъуамæ иу цалдæр боны уисты фæлæууыдаид — рæстæг куыд амыдта, уымæ гæсгæ. Стæй-иу æй бассывтой. Ссивын та уыди фылдæр сылгоймæгты бар. Куыстой æрмæстдæр хъæдын халамæрзæнтæй. Кæд-иу уыцы бон, кæнæ хæстæгдæр бонты хос мæкъуылты самайынæн фæрæз нæ уыди, уæд-иу самадтой æрмамæдтæ — хæрз чысыл мæкъуылтæ, фæндзгай æрмамады иу ран, уыцы фондз æрмамадæй та-иу, фадат куыддæр фæцис, афтæ самадтой мæкъуыл. Уыдис, бынтон дæсны чи уыд мæкъуыл амайынмæ, ахæм лæгтæ. Фылдæр амайджытæ-иу мæкъуылæн йæ фыццаг æрдæг ацамадтой армæй, ома-иу мæхъийыл райдыдтой хос уæгъд амад, стæй-иу мæкъуыл йе 'рдæджы онг куы срæзти, уæд-иу æм бахызти амайæг æмæ-иу æм йе 'ххуысгæнджытæ тыфылтæ дæттын байдыдтой. Мæкъуыл-иу амад куы фæцис, уæд-иу хосбæндæнæн йæ иу кæрон мæхъийæн йæ раззаг хайыл бабастой, тынг-иу æй нылхъывтой, чи йæ амадта, уый æмæ йе 'ххуысгæнджытæ, йæ дыккаг кæрон та-иу ын бабастой мæхъийы къæдзилыл. Мæкъуыл амайæг-иу æрхызт зæхмæ, халамæрзæнæй-иу æй æрлæгъзытæ

кодта, æмæ уæд уыйадыл ам куыст фæци. Нæхи Лади (Гукъу) мæкъуыл амадта йæ райдианæй йæ кæронмæ æрмæстдæр тъыфылтæй. Ладийы мæкъуылыл-иу кæд фылдæр фыдабон бахъуыд, уæддæр уый уыдис бирæ уæззаудæр, хæрзæнгом амад, дымгæ дæр ыл нæ тых кодта æмæ дзы хосластгæйæ иунæг мисхал дæр нæ сæфти. Цалынмæ-иу дзæбæх æрæфсæрстой, уæдмæ мæкъуылтæ лæууыдысты уыгæрдæнты астæу. Стæй сæ-иу æфтауцуатмæ 'рластой.

Кæрдæг алы аз æмхуызон дзæбæх нæ зади, æмæ-иу зынгæ магуырау куы 'рзад, уæддæр-иу цæрджытæ бынтон фыдвадат рæтты амал кодтой сæ фосæн хæринаг.

Иуахам æнакæрдæг хус аз мæ фыд æмæ йæ дыууæ 'фсымæры — Цуцула (Самсон) æмæ Алыксандр — иу къуырийы фæг æрцæттæ кодтой хæринаг, мæнæн дæр загътой: «Кæд дæ фæнды, уæд цом махимæ — донæй нæ цух кæд нæ уадзис...» Раст загъгæйæ, мæнæн мæ цинæн кæрон дæр нал уыди, бардзырды хуызæн мын кæй нæ загътой, фæлæ мын мæхи кæй бафарстой, уый тыххæй.

Райсомæй сæумæцъæхæй араст кодтам фистæгæй æмхæрд Елгонæйæ æмæ Пысийы фæзыл — Регахы сæрты — бахызтыстæм. Раст Пуриатмæ ныххизæн æфцæгмæ ма нæ гыццыл хъуыд, афтæ уым æрлæууыдыстæм. Хистæртæ фæйнæрдæм аракæс-бакæс кодтой, æмæ 'мдзæхгæр уырдыг къулыл уырдыгмæ араст сты.

Ам иуæй-иу рæтты уыдис зад кæрдæг, фæлæ хæрз чысыл гæбæзтæ къæдзæхты хъæбысты. Ноджы дæр ныллæгдæр куы ныццыдыстæм, уæд уым разынди дзæбæх лæгъз къул. Бирæ дзы уыд бæзджын æмæ зад кæрдæг. Лæгтæ бацин кодтой, фæлæ мæ фыд ницы сдзырдта, æмæ йæ уæд йæ кæстæр æфсымæр Алыксандр афарста:

— Куыд ницы дзурыс, æви ма искуы зоныс хуыздæр кæрдæг?

— Кæрдæг зад у ам, æртæ бонмæ иу фынддæс мæкъуылы фæг ракæрдиккам æмæ уæд хъуамæ не сцух уаиккам хосæй, фæлæ йæ ардыгæй, акæсут-ма, сæрсæфæны ран у, куыд æмæ кæд бафтдзæн къухы аласын?

Уæд ын Самсон загъта:

— Ау! Уадзгæ бæндæнæй сæ ауадздыстæм. Ноджы ма мæкъуылтæ сæ бындзæфхадæй тъыфылæй амад куы уой, уæд æнæхъæнæй ныххæццæ уыдыстæм суанг галвæндагмæ.

Уыцы ныхасы фæстæ æрбадтысты аходæн хæрымæ. Мæ амондæн, цалдæр санчъехы æддæдæр къæдзæхы скъуыдæй

лыстæг халау хъардта дон. Æз æй карды фындзæй рауæрæх кодтон, æмæ уæд хуыздæр æмæ фылдæр цæуын байдыдта. Нуазынмæ дæр хæрзад разынд. Гыццыл уæлдæр задис иу цалдæр бæрз къутæры, бæрз цъыхырытæ. Аходæн хæрд куы фесты, уæд æртæ 'фсымæры дæр февнæлдтой æмæ мæххийæгтæ ракодтой. Бон дæр уæдмæ дзæвгар фæкъахыр, æмæ æрбадтысты сихор хæрынмæ. Кæрдзын, цыхт æмæ цæхджын — фæздæгмæ фæлвых дзидза — та уыдис нæ сихоры хай.

Хур акъул. Æмæ дын Захъагомæн йæ галиу фарс айнæджы скъуыдты цы цъыхыры хъæд зад, уырдыгæй бирæгъты ниуын райхъуыст. Захъагом уыдис тынг арф æмæ нарæг æмæ нæ комкоммæ, бирæгътæ хъæдæй кæцæй ниудтой, уырдаем уыд бынтон хæстæг. Æз тынг фæтарстæн. Хистæртæ мæ худгæйæ сабыртæ кодтой, ома, дам, уыцы бирæгътæ ацы фарсмæ нукуы 'рбацæуынц, уыдон, дам, Земцъынайы комы цы фосы рæгъæуттæ хизынц, уыдонæй давынц. Алыксандр æмæ Цуцула дыууæйæ 'рлаууыдысты хос кæрдыныл, мæ фыд та райдыдта мæххитæ бийын.

Кæрдæг уыди тынг зад, раст лæджы астæумæ хæццæ кодта, æмæ йæ уис та уыдис уылæны йас.

Дарддæр куыстытæ цыдысты рæвдз æмæ иннæ уыгæрдæнты (зæггæм Сахсаты комы) хуызæн. Нæ бынатæй гыццыл дарддæр зади иу цалдæр цъуйы къутæры, æмæ уыдонæн сæ заддæр къалиутæй йæ хъæбысы дзаг æрбахаста Самсон æмæ сæ ногкарст уисы мидæг нывæрдта.

Ацы куыстыты мæнæн ногæй ницы уыд, æмæ сæм мæ хъуснал дардтон. Нæ бынатмæ хæстæг зади æнæхъæн къох уагъылытæ æмæ уым мæхицæн уагъылыыйы ставддæр æмæ лæгъздæр талатæ æвзæрстон æмæ сæ мæхицæн арæзтон фæдæгъдтæ æмæ уыдонæй хъазыдтæн.

Рацыдис фондз-æхсæз боны, æмæ уæд фæстæмæ хъæумæ æрыздæхтыстæм. Æрæгвæззæг мит нæма æруарыд, афтæ мæ фыд æмæ йе 'фсымæртæ равзæрстой æнæхъæн æмæ ног, фидар гæрзбæндæнтæ æмæ сифтыгътой, кусæг фосæй цы уыд, уыдон иууылдæр уæрдæтты — цыппар уæрдоны, æмæ та мæн дæр семæ акодтой — уæрдонгæс уыдзынæ, зæггæ. Дæллаг Пуриатмæ нæ бирæ куы нал хъуыд (ныртæккæйы Ручы хохкъæртты райдианмæ хæстæг), уæд галты дæр æмæ бæхты дæр фæндаггæрон суæгъд кодтой сæ уæрдæттæй, радтой сын фæйнæ хосы цъуппы, сæхæдæг гæрзбæндæнтæ айстой æмæ фæраст сты хæрдмæ. Бирæ рæстæг нæ рацыд, афтæ кæсын, æмæ Алыксандр мæкъуылæн йæ

мæхъийы фæрстыл дыууæ къухæй хæцы æмæ тырны размæ, цæмай йæ иннæ мæкъуылтæ куыд не 'ййæфтаиккой. Иуæй-иу рæтты та — къæдзæх бынтондæр иннæрдæм кæм акъул, уым-иу лæг дæр æмæ мæкъуылтæ дæр баззадысты ауыгъдæй, фæстаг мæкъуылыл цы гæрзбæндæн баст уыд, ууыл. Бæндæныл та уæлдæр иннæ дыууæ 'фсымæры зæххы арф æмæ фидар къуырд къæбæлыл гæрзбæндæны цаг æртыхтой æмæ йæ хъавгæ уагътой, мæкъуылтæ сындæггай цæмай бырыдаиккой, сæ разæй чи цыд, уый фæдыл. Хуыцау ма зæгъæд, æмæ бæндæн аскъуына, науæд къæбæл асæтта — уæд лæг ныххæрæгъ уыдаид, æмæ мæкъуылтæ дæр ныппырх уыдаиккой.

Рухс ма уыд, афтæ æхсæрдæс мæкъуылы фæндаджы былыл балаууыдысты. Æфсымæртæ бадгæ дæр не 'ркодтой — февнæлдтой æмæ аст мæкъуылы уæрдæтты баппæрстой, бæндæнтæй сæ бабастой, æмæ хæдзармæ раст фæсæхсæвæр фæхæццæ стæм. Цы аст мæкъуылы ма дзы баззад фæндаджы был, уыдонмæ иннæ бон тынг раджы, æз ма хуысгæ кодтон, афтæ ацыдысты. Иу дзырдæй, хæдзары фосæн, Сахсаты комы ма цы хос æркарстой, уымæ иумæ уыдысты зымæгваг.

Уæдмæ фæззæджы куыстытæ сæ тæмæны бацыдысты. Хуымкæрдынмæ бавнæлдтой, карстой æхсырфæй. Ацы куыстмæ тынгдæр арæхстысты сылгоймæгтæ. Куыст та бынтон уæззау уыд, уæлдайдæр хуымтæ къул зæххыл кæм уыдысты, уым (уæвгæ, хохы та æмраст æмæ лæгъз быдыртæ кæм ис). Æфсирты уæзæй хæтæлтæ дæлæмæ 'ртасыдысты, æмæ хуым кæрдын хъуыди хуымæн йæ сæрæй уырдыгмæ. Нæлгоймæгтæ уыцы заман цæттæ кодтой мусы бынæттæ, æхгæд мус-иу кæмæн нæ уыд, уыдон. Тъæпæн зæхх-иу лæхмус скодтой. Æрмæст æнæмæнг хур рæстæг хъуыд. Абон, зæгъæм, хурбон, фæла райсом рæстæг фехæлдзæн æви нæ, уый бирæ цæрджытæ бæрæг кодтой, рагæй сæм цы зоньндзинæдтæ уыд, уыдонмæ гæсгæ. Зæгъæм, Мухуызы рагъыл мигъы цъупп фæзынди, зæгъгæ, афтæ æнæ уæлдай ныхасæй хъахъхъæдтой сæ тыллæг. Кæд карст куыристæ пырхæй лæууыдысты хуымы, уæд сæ æмбырд кодтой æмæ сæ амадтой уыгæстæ, кæнæ та хъиутæ, мустæм кæй æрбамбырд кодтой, уыцы хоры куыристæй та амадтой мæкъуылтæ æмæ сæ, цы амал уыд, уымæй æмбæрзтой хосæй кæнæ хъæмпæй.

Бирæ æнцондæр кусæн уыд иуæй-иу хæдзæрттæн — æхгæд мустæ кæмæн уыд, уыдонæн. Цы куыристæ-иу æркарстой, уыдон хуымтæй ластой ныллæг галуæрдæттæй, сæ цæлхытæ цас

къаннæгдæр уыдаиккой, уыйас сын къулты афæлдæхынай къаддæр тас уыди. Найгәнæнты та бынтон æхсызгонæй хъуыди хус рæстæг — хур бонтæ æмæ ирд æхсæвтæ. Æхгæд мусты хицæуттæ сæ куыст къæвдайы дæр кодтой, рагацау-иу найгæнинагтæ мусы куы бафснайдтой, уæд. Рæстæг куыд ахæсдзæн, уый Елгонайы цæрджытæ бæрæг кодтой уымай, æмæ-иу Мухуызы рагъыл (Цмийы комкоммæ Мамысонгомæй Æрыдоны 'хсæн бæрзонд цъупп, Елгонайæ 12 — 15 километры дарддæр) гыццыл мигъы фæздæг куы фæзынд, уæд æмбæхстой сæ фæллой къæвдайæ.

Най та-иу кодтой афтæ: иу рæнхъыл-иу бабастой фондз — авд стурьы, ацæргæты рæбынай, æрыгæтты та кæронæй, æмæ афтæ цыдысты — зилдух кодтой цæджындзы кæрæтты. Ам-иу сывæллæттæн дæр фæзынди ахсджиаг куыст: мусы галты уисæй тæрын æмæ къусы зæронд цæттæйæ дарын, цæмæй стуртæй æнæнхæлæджы макæцы счъизи кæна мусуат æмæ хор. Най-иу сфæлдæхтой дыууæ хатты, æмæ-иу хъæмпы кæрæтты 'фсиртыл нæмыг куы нал уыд, уæд та-иу æй хъæдын сагæйттæй сцагътой æмæ йæ тæлмгай æмбырд кодтой хъæмп. Хор æмæ-иу зыгуым ахицæн сты, æмæ-иу уыдон та хъæдын фыййæгтæй æрæмбырд кодтой, æмæ иу сæ уæд рауад кæри. Кæри та-иу райдыдтой дымгæмæ дарын. Сыгъдæг хор-иу бафснайдтой бæрзæй быд æмæ змæстæй сæрст къутуты. Хъæмп та-иу самадтой цъынатæ æмæ дзы зымæджы, уæлдайдæр хос кадавар куы уыдис, уæд кодтой арвистон. Афтæмæй йæ стуртæ æхсызгондæрæн хордтой. Най кодтой бæхтæй дæр, уæлдайдæр фæстаг рæстæджы — уæд фæзындысты къуыдыртæ, фыццаг хъæдæй, стæй та бетонæй. Мах хæдзары, цалынмæ мæ фыд æмæ йе 'фсымæртæ иумæ цардысты, уæдмæ уыди 2 — 3 бæхы.

Адонæй иу — бинонтæ йæ хуыдтой Коля, хъæубæстæ та Бæхгæс — æрдызт уыд, фæлæ уæддæр йæ уырсиуæг нæ уагъта. Хъæуы бæхты-иу стымбыл кодта æмæ сæ хъахъхъæдта. Йæ зæрдæмæ сæ чи нæ цыд, уый та-иу бынтондæр æввахс нæ уагъта. Хъæуы цæрджытæй-иу искæмæ байрагджын бæх куы уыдис, уæд-иу раздæр афарста, бæхгæс ам и, зæгъгæ. Бирæгъæн байраджы фыдæй адджындæр хæринаг ницы ис. Коля уыд хæрзконд, бæрзонд. Уæрдоны дæр æмæ саргъы дæр уый хуызæн хайуан нæ уыдис. Алцы дæр тынг хорз æмбæрста, кæд дзурын нæ зыдта, уæддæр. Цыбыр ныхасæй, дурджындæр æмæ нарæгдæр фæндагтæ кæм уыдысты, уым æй йæхи бар ауадз æмæ дæхицæн æнцæд бад уæрдоны. Нæдæр дурыл скъуырдаид йæ уæрдоны

цалх, нәдәр фәндаджы былмә әввахс ластайд уәрдон, стәй-иу әй нарәг хидыл дәр афтә разылдта, әмә-иу дзәбәхәй ба-цыд иннәрдәм. Тынг уарзон уыди бинонтән нә, фәлә әгас хъәуән дәр, әмә йын уыйадыл йә фыдуаг митә хатыр кодтой. Иу бон ын бәхбәттәныл йә фарсмә бабастой әндәр бәхы, кәрәдзийыл рагәй ахуыр уыдысты, фәлә йәм ныр цәмәндәр фәмәсты Коля әмә йыл армаццагәй раләууыд, әмә замманайы бәхән йә фәстаг къах асаста. Бинонтә ма бәргә архайдтой, цәмәй йе стджытә бахсыстаиккой, фәлә дзәгъәлы. Иу майы фәстә йә фехстой, әмә куйты хәринаг фәци.

Иуахәмы Коляйы ахсынмә ацыд Самсон йәхәдәг. Нә йын куымдта. Әххуыгәнджытә йын фәзынд, фәлә сын әмдыхәй дәр не 'нтыст йе 'рцахсын.

Иу минуаг та йәм ахәм уыд Колямә — ас адәмән, хион уыдаид, кәнә әцәгәлон, уәддәр сын ахсын нә куымдта. Барәй уыдис әви әнәбары — нә зонын, фәлә йын Самсон йә къәдзилмә фәләбурдта, әмә йә уәд Коля ныццавта зәвәтәй, әмә ләгән йе 'фсары къәдз асасти. Ләг ахаудта әмә 'рдиаг кәны миты рагъыл. Бәх уый куы фәдта, уәд әрсабыр, әмә йә 'нцонәй әрцахстой. Лидзгә дәр нал кодта, стәй ләбургә дәр. Самсон ыл сбадти әмә сабыргай, цыма әйчытә хаста, афтә әнә уәлдай змәлдәй әрләууыди Елгонайы нә мусы дуармә. Ләг иу майы бәрц фәхуыссыди әмә айдагъ әхсыр әмә тәнәг касәй уыдис йә хәрды хай аходәнәй әхсәвәры онг.

О, Коля-бәхгәс әппындәр нә уарзта ас адәмы, фәлә сывәлләтты та никад әмә ницы хуызы хыгдардта, әмә-иу махмә хистәр әфсымәр Хаджумаримә, куы-иу бахъуыд, уәд цыдыстәм йә агураг, әмә-иу әй куы ссардтам, уәд-иу әй ахсгә та кодтон әз — Хаджумармә хәстәг нә цыди. Иу бон та йә афтә әрцахстон, идон ыл бакодтон әмә, Хаджу — разәй, әз — йә фәсарц, афтәмәй Сахсатмә куы 'рхәццә стәм, уәд бәх йә идоны къәбәлтыл әрхәцыд дәндагәй әмә нә скъәфын байдыдта фәндагыл. Бынтон куы сцырын ис, уәд дзыхъләуд фәкодта фәндаджы астәу, әмә мах дыууәйә дәр йә сарты атахтыстәм. Әз мәхи тынг нә ныццавтон, иу фондз метрәй фылдәр цалхы хуызән атылдтән, фәлә мә рисгә уыйас ницы скодта. Сыстадтән әмә кәсын: Хаджу уәлгоммә хуыссы уыцы хъәбәр дурджын фәндагыл әмә змәлгә дәр нә кәны. Әз йә уәлхъус ләууын әмә кәуын. Бәх иу дәс санчъехы дарддәр әрләууыд әмә нәм уырдыгәй фәстәрдәм кәсы. Стәй уәззау-

гай разылди æмæ нæм æрбацыд. Йæ былтæй Хаджуйы цæсгом, цыма йын йæ рыгтæ сæрфта, афтæ асæрфтытæ кодта, æмæ лæппу йæ цæстытæй ракаст. Коля æнцад лæууы йæ разы. Æрæджиу Хаджу сыстад, бæхы рохтыл ахæцыд, хæстæг æй бакодта къæдзæх дурмæ æмæ та йыл ногæй дыууæйæ сбадтыстæм. Уый уыд Лæгæты хъæуы комкоммæ. Æмæ нæ уырдыгæй Елгонамæ сабыргай рахаста.

Уæлдæр куыд загътон, афтæ Коля-бæхгæс йæ хæсыл нымадта æнæбон лæппынты хъахъхъæнын, саби уа, байраг уа, кæнæ 'ндæр исты цæрагой, æрмæст æвзонг æмæ æнæбон уæд. Фæлæ мæн иухатт уыцы зæрдæ асайдта æмæ иу мæйы бæрц хæдзары фæбадтæн. Кæдæмдæр тагъд цæуын бахъуыди Самсоны æмæ мæ арвыста:

— Ацу, æмæ Коляйы æрлас.

Æз райстон хъæдын къус, цæхх дзы ныккодтон æмæ бæхты ссардтон Сахсатæй Ецъынайы 'хсæн Лиайы доны был тынг къул фахсыл. Къус цæгъдгæ бæхмæ бацыдтæн хæстæгдæр йæ сæрырдыгæй. Коля цæхх бирæ уарзта æмæ мæм йæ сæр раивæзта. Æз æм къус ноджы хæстæгдæр бадардтон, цæмæй цæххæй фæхæстæ уа. Æмæ куыддæр цæхх сдæрыныл фæцис, афтæ йын мæ рахиз къухæй йæ барцмæ февнæлдтон. Фидар ыл фæхæцыдтæн. Уый йæ фæстаг къæхтыл слæууыд цырагъы хуызæн æмæ цæхгæр æрзылд иннæрдæм.

Бæхы барцæн йæ конд афтæ у, æмæ куыд кæронмæ цæуы лыстæгдæр. Мæ рахиз къухæй йыл фидар бæргæ хæцыдтæн, фæлæ мæ къух барцыл фæбырыд æмæ йæ тæккæ бæрзонддæрмæ куы схæццæ бæхы сæр, уæд феуæгъд. Æз ныххаудтæн Лиайы донгæронмæ. Уыдтæн бæгъæмвад æмæ мæ къæхты бынтæ æрхастон цыргъ тигъджын дуртæм. Рисгæ мын тынг нæ фæкодтой, фæлæ мæ æрлæууæн нал уыди, уæлдайдæр рахиз къахæй. Куыд фæстæмæ тынгæй-тынгдæр рыстысты, æхсæв-бонмæ æппынæдзух гуыпп-гуыпп кодтой, раст цыма уым Гиссойы куырдадзы хъæсдарæгыл æртæ дзæбугæй хостой, афтæ. Гыцци загъта:

— Уый дын дурæфхæлд фесты.

Æмæ, цалынмæ сæ хæф рацыдис, уæдмæ фæсадтæн.

Алы аз дæр-иу нæм Елгонамæ дынджыр уæргътимæ фæззæгмæ 'ввахс фæзынди иу зæронд лæг. Йæ уæлæдарæс — цухъхъайæ, къогъодзийæ — иууылдæр æвдисæн уыдысты, Хуссар Ирæй кæй цæуы, уымæн. Йæ боцъотæ дæр æндæр уыдысты, махмæйы зæронд лæгтæ кæй рауадзынц, уыдонæй.

Мах-иу, сабитæ, цин кодтам, уый-иу куы фæзынд, уæд. Уыцы егъау уæргъты цы нæ адджын хæринаг уыд, уæлдайдæр хохы чи нæ зайы, ахæмтæ, уый не 'рхъуыды кодтаиккам. Фыццаг дæр дынджыр адджын гуыдынтæ, æнгузтæ, чучелатæ, алтæамитæ æмæ бирæ æндæр дыргътæ. Иу цыбыр дзырдæй, мах, сывæллæттæ йæм алы аз дæр, Куадзæн цыма уыд, уыйау æнхæлмæ кастыстæм. Йæ уæргътæ бæхæй куы райста æмæ сæ тыргъы куы 'рæвæрдта, уæд цъус фæстæдæр Гыцци (мæ фыдымад) фынг æрæвæрдта. Цыхт, кæрдзын æмæ арахъхъы чысыл дурын. Æз та йын уырдыг лæууыдтæн. Уазæг æмæ зæронд ус ныхæстæ кæнынц.

— Æгъгъæд у, Хъæвдын, алы аз дуне фæллоу хæссыс ардæм æмæ бузныг, фæлæ ныр зæронд дæ, æмæ, фæсхохæй ардæм æвзонг лæппутæ сæ ныфс куы нæ хæссынц, уæд дæуæн уый фаг тых ма кæм и?..

— Нæ, Гаджион, (Гыцци Гаджиты чызг уыди), цалынмæ æз удæгас уон, уæдмæ Сандройы (мæ фыдыфыды ома) хæрзтæ никуы ферох кæндзынæн. Уый мын мæ бинонты дæр æмæ мæ фæллоу дæр фервæзын кодта уыцы æнамонд тыхст заманы. Æмæ ацы хæдзармæ æз, дзуары бынмæ кувæг куыд цауы, афтæ цаудзынæн.

Хъæвдын æрмæстдæр иу арахъхъ банызта. Къæбæр бахордта æмæ сыстади. Гыцци ма йæ урæдта, фæлæ Хъæвдын загъта:

— Нæ, бинонтæн зæрдæ бавæрдтон, изæрмæ фæстæмæ æрбаздæхдзынæн, зæгъгæ, æмæ мæм сæ зæрдæ 'хсайдзæн.

Сбадти йæ бæхыл æмæ аивгъуыдта фæстæмæ. Уыцы хуынай нæ Гыцци хорз бабуц кодта, æмæ, нæхи дзæбæх куы фæдтам, уæд æй æз бæстон бафарстон:

— Чи у ацы лæг, æмæ нæм алы хатт уыйбæрц диссæгтæ цæмæн хæссы?

Уæд мын Гыцци радзырдта:

— Ныр бирæ рæстæг рацыди, ирон адæмы гуырдзы цæгъдын куы байдыдтой, уæдæй. Æвæццæгæн сæм фæнд уыдис, ирон адæмы мыггаг фæсхох бынтондæр куыд сыскъуыдаид, афтæ. Цæмæн, уый дын нæ зæгъдзынæн, фæлæ куыд дзырдтой, афтæмæй мардтой сывæллæтты, зæрæдты — хатыр никæмæн кодтой. Æмæ уæд ирон адæм фæсхохæй ардæм лидзын байдыдтой. Чи раирвæзти, уыдон дзырдтой, зæгъгæ, ирон адæмæн сæ фылдæр æмбис бабын сты гуырдзйæгты къухæй.

Уæд иу изæр ацы лæг æд бинонтæ Елгонамæ æрбахæццæ, æмæ сын исчи бацамыдта, æви сæхи зондæй, уый нæ зонын,

фæлæ Хъæвдын Ныхасы лæгты 'хсæн Дадома (йæ къай Сандройы афтæ хуыдта Гыцци) комкомма бацыд æмæ йын адæмы астæу загъта:

— Сандро! Хуыцауыл фæдзæхсæгау фæдзæхсын ма бинонты æмæ ма фæллоу дæуыл. Кæд удæгас баззайæм, уæд дын нæ сæртæ нывондæн фæуæнт.

Дадо куы бакаст лæг æмæ йæ бинонтæм, уæд ницы сдзырдта, афтæмæй сын загъта:

— Мæнæ уын хæдзар, раздæр дзы нæхæдæг цардыстæм, æндæр хуыздæр уын ма бон ницы у. Егъау у, фæлæ дзы удæнцойæн ницы ис фадат, æмæ уый тыххæй хъаст ма ракæнут.

Афтæмæй Хъæвдын æмæ йæ бинонтæ арцардысты Дæллаг хæдзары. Сæ фосæн дæр уым сбынат кодтой. Иу дзæвгар рæстæг рацыд. Хъæвдыны бинонтæ арбынæттон сты. Хъæвдынæн йæ 'фсымары æви йæ хойы чызг, уый бæлвырд нæ зонын, фæлæ уый дæр ралыгъд семæ. Уыдис бынтон хæрзконд, алцæмæй дæр хæрзарахст, стæй бынтыбыны рæсугъд. Хъæуы дæр, стæй комы дæр уыдис бирæ фæсивæд, æмæ йæм кураг кураджы фæдыл цæуын байдыдтой. Уымæн та йæ бинонтæ уым, фæсхох, гуырдызыйы къухæй мард фесты, æмæ уый тыххæй уа, æви йæ зæрдæмæ ничи цыди — нæ зонын, фæлæ разыйы дзуап никæмæн лæвардта. Уæд чидæртæ сфæнд кодтой, аскъæфæм æй, загъгæ. Ацы уæд Дадоуы хъустыл куы 'рцыдис, уæд Алардыы куывды — хъæуы æмæ комы куывды — хистæртæй дзырды бар ракуырдатæ — йæхæдæг дæр æрыгон нал уыд, фæлæ уæддæр йæхицæй хистæрты сæрты куыд ахызтаид — æмæ загъта:

— Рухс Аларды, абон дæ кувæн бон у æмæ мын бахатыр кæн, ма хæдзары тыхст æмæ ма бинонты уавæр дæу бынмæ кæй рахастон, уый тыххæй. Табу дæхицæн, дæу быны ард хæрын, ацы адæм иууылдæр дæ фæдон сты æмæ сын фæндоны хæртæ ратт, мæнæн та уыйбæрц хъару ратт, æмæ, мыййаг, ма уазджыты чи бахъыгдара, уыдоны мыггаг сыскъуынын ма бон куыд бауа!

Уыцы бонæй фæстæмæ ахæм æбуалгъ ныхæстæ — скъæфыны тыххæй ома — никæцæйуал хъуыстысты.

Афтæ Хъæвдын æмæ йæ бинонтимæ фæцардысты дыууæ азы бæрц, æмæ, йæ цæрæнбон бирæ, ныр дæр ма нæ рох кæны уыцы æнамонд заман. Гыцци йæ ныхас фæцис, æрмæст ма йыл бафтыдта:

— Ам дæр уыдис ахæм фыд-зæрдæ адæймæгтæ, æмæ магуыр

æфхæрд адæмы хъахъхъангæ нæ, фæлæ сын сæ фосмæ бирæгъ-
тау фæлæбур-фæлæбур чи кодта. Хъæвдыны фосæй та сæныччы
хъус дæр нæ фæхъуыди...

3

Рæстæг цыдис, æмæ Гуыркъуымты комы цард дæр зына-нæзына
ивта: сæ исбон сындæггай, фæлæ фылдæрæй-фылдæр кодта. Сæ
уæлæдарæсыл дæр фæзынд, се 'нæкæрон уæззау куыст дзæгъалы
кæй нæ сæфы, уый. Адæмæн сæ фылдæр æнæ цæхх, æнæ
фæтæген, кæнæ æнæ сапон нал уыдысты. Чидæртæ, сæ исбон
фылдæр кæмæн уыд, уыдонæй бæрæгбоны къахы дарæсан се
'рчътæ раивтой цырыхъхъытæй. Уæдæ ныр сæ хуыссæн нымæттæ
дæр ивын байдидтой къуымбилæй гобæттæ æмæ цъарджын
хъæццултæй. Байгом кодтой сæхи дуканитæ Дзидаханты Гафи
æмæ Саутæты Сардо. Уыцы дуканиты кæд алцыдæр бирæ зы-
наргъдæр уыд, къазолни дуканитимæ абаргæйæ, уæддæр
кæдæмдæр дардмæ цæуыны бæсты, цæрджытæ пайда кодтой
уыдоны алыхуызон товартæй. Магазинтæ сæхæдæг дæр адæмæй
æлхæдтой сæ товарты ныхмæ алыхуызон хомæгтæ — цæрмттæ,
æйчытæ, царв, цыхт æмæ афтæ ноджы дæр ма бирæ цыдæртæ.
Хорз æй хъуыды кæнын, Гафийы дуканитæ-иу мын æйчытæ куыд
бæбар кодтой нæхимæ æмæ-иу алы дæс айкæн дæр фыста æртæ
суарийы, стæй-иу мын хаттæн иу къæфетт дæр авæрдта.

Иуахæмы цæхх, сапон, фæтæген æмæ ма ноджы цыдæр ахæм
лыстæг товартæ æйчыты аргъæй бахастон Елгонамæ. Уæд мыл
хъуамæ цыдаид аст — фараост азы, æмæ нæ Нары скъолайы нæ
ахуыргæнджытæ фыццаг хатт базонгæ кодтой, колхозты цард
куыд хорз уыздæн, уымæ. Мах цардæн кæд бирæ не 'мбæрстам,
уæддæр нæм диссаджы хорз фæкасти, колхозты фидæны куыд
цæрдзысты адæм, уый. Уæлдайдæр та иумæ æмхуызонæй куыд
кусдзысты, уый — æмдыхæй адæмæн бирæ хуыздæр æнтысдзы-
сты цыфæнды уæззау куыстытæ дæр. Иу цыбыр дзырдæй, цин
кодтам рагацау.

Иу изæр Нары скъолайæ хæдзармæ куы æрбацыдтæн, уæд
мын Цуцула афтæ:

— Тагъддæр ахæр æмæ нын цырагъ бадар.

Æз мæ кæрдзыны къæбæр æмæ цыхты мур ахордтон, æмæ
мын уæд афтæ зæгъы:

— Цом махимæ.

Æдде та йæм уæлхæдзары æнхъæлмæ кастысты йæхи

æмгæрттæ дыууæйæ — нæ сыхæгтæ. Æз нæма бамбæрстон, цæмæн нæ бахъуыд фанар, уый, афтæ ныххызтыстæм асиныл æмæ бацыдыстæм хъомдонмæ. Ам холлаг хордтой стуртæ — уыдонимæ дыууæ сау уæндыжы, цыма сæ иу джиппы рауагъдæуыд, афтæ æмиæстæ, сæ дыууæйæн дæр сæ рæгътæ урс (халас), сæ бæрзæйæ сæ къæдзины онг. Ацы зымæг сæ хъуамæ æфсондзы бын ахуыр кодтаиккой, фæлæ кæсын, æмæ дзы иуы сæ быны æркодтой æмæ йæ æрбаргæвстой. Æз, цы фæуыдаин, уымæн ницы зыдтон, æмæ сусæгæй кæуын байдыдтон. Æппын-фæстаг Цуцулайы афарстон:

— Нæ гайлæгты цæмæн æргæвдут?

Æвæццагæн, уымæн дæр бынтон зын уыди ныр дыууæ азы æмæ æрдæг хъулон хæринагæй кæй хастой æгас бинонтæй дæр, уыдон æргæвдын æмæ мын æрæджиау афтæ:

— Цырагъ дзæбæх дар, фæстæдæр дын æй бамбарын кæндзынæн. Фæстæдæр...

Иу дыууæ боны фæстæ та ноджыдæр аргæвстой хъуг æмæ дыгæрдиджы, æмæ афтæ дарддæр фос цагътой. Скъæты ма уалдзæгмæ баззад æрмæст æхсæз хъуджы æмæ дыууæ галы. Афтæ фосы мыггаг куынæг кодтой канд мах хæдзар нæ, фæлæ хъæуæн сæ фылдæр.

Уалынмæ дын иу бон кæцæйдæр быдырæй æрбатардтой дынджыр бæх рæгъау, æвæццагæн, уыдаиккой фондзыссæдзмæ æввахс. Сæ къæхтыл ма тыххæй лæууыдысты, æрмæст ма сæ стджытæ æмæ æрчъиаг уыд. Хъæуы кæрон — Голойы суадоны хæдфæстæ не 'рвад Менатæн уыдис егъау æхгæд мус, йæ фарсмæ та йе 'фсымæр Текты дынджыр скъæт — æмæ сæ уым батардтой, хос сын ластой хъæуы царджытæ (бынтон лæвар), сæ фарсмæ та сыгъдæг æмæ хъарм дон (Голойы суадоны дон) æмæ гыццылгай сæ фыд æмæ туг змæлын байдыдтой, фæлæ-иу уæддæр бæхтæй исчи куы ныххуыссыд, кæнæ куы ахауд, уæд-иу бæхгæстæ хъæуы лæгтæм фæдисы фесты, æмæ та-иу ын йæ быны дзæбæх æндзæлмттæ бакодтой, стæй-иу уыдоныл иу æхсæз кæнæ фылдæрæй хæцыдысты, æмæ-иу бæхы йæ къæхтыл слæууын кодтой. Хатгай-иу бæхтæ афтæ хуысгæйæ мыр-мыр кæнын байдыдтой æмæ-иу бæхгæстæ мæты бахаудтой, æнхæлдысты, æмæ бæхтæ æрра кæнынц. Нæ хъæуы царджытæй иу фосы дохтыр уыдис, фосы низтæ равзарынмæ уыди иттæг дæсны æмæ бæхгæстæ уымæ фæфæдис сты. Фосы дохтыр семæ ацыд, æмæ æз дæр сæ фæдыл фæраст дæн. Дохтыр бакаст бæхтæм, цы хосæй

сын нывæрдтой, уымæ æдзынаг фæкаст, стæй йæ йæ армы аууæрста æмæ йæм басмыста. Уый фæстæ фæлмæн худт бакодта æмæ бæхгæстæн афтæ: «Сыстын сæ кæнут... Æрра не сты, расыг сты æмæ мыр-мыр кæнынц».

— Ау, куыд расыг сты! Мах ныр æнæхъæн мæй нæхæдæг дæр арахъхъы хъæстæ куы нæ фестæм! Уæдæмæ сæрра сты, æмæ сæ фехсæм.

Æмæ та уæд дохтыр тынгдæр бахудт.

— Арахъхъæй нæ, фæлæ кæндысæй фæрасыг сты — хосы мæкъуылæй егъау сыфджын зæнг райста æмæ йæ равдыста бæхгæстæм:

— Мæнæ ацы кæрдæг æвзæр нæу фосæн, цалдæр низæй сæ дзæбæх дæр кæны. Бынæттон фос æй æхсызгонæй хæрынц, фæлæ йæм гыццыл хæццæ кæны марг дæр, æмæ хъарусаст бæхтæ æнæхуырай рынчынау фесты — фæрасыг сты. Тæрсгæ сын ма кæнут — æнæниздæр уыдзысты.

Бæхгæстæ йæм хæлиудзыкæй хъуыстой, стæй сæ иу загъта, Хуыцауæн табу, дæуæн, дам, стыр бузныг, æндæр нæ хъуыдагæй цы рауаид, уый нæ зонæм...

Афтæ ацы бæхты рæгъау дыууæ мæйæ фылдæр ам фæци. Бæхтæ рацъæхснаг сты, сæ фист дæр ма акалдтой, æмæ бæхгæстæ ныр Нары дуканитæм цæуын байдыдтой бæхтыл. Иу цыбыр дзырдæй, æвдадзы хос сын фесты хохаг хос, дон æмæ уæлдæф. Цæрджытæ сæ фос тынг кæй скуынаг кодтой, уый дæр ацы бæхтæн пайдайырдæм разылди. Бон тынг сдаргъ, уæдæ хур дæр фæсрагъæй сзынд æмæ бæрзондæй кæсын байдыдта хъæумæ, митдон суадæттæй згъордта Лиайы донмæ, хъæу та сæхи рæвдз кодтой сæ уалдзæджы куыстытæм, афтæ иу бон сæумæраджы бæхгæстæ сæ рæгъау сæ фыццаг акодтой æмæ фæндагыл араст сты быдырырдæм.

Уыцы бон изæрайы Елгонайы ацæргæ нæлгоймæгтæ Ныхасы бадтысты иннæ бонтæй фылдæр. Цалынмæ бынтон баталынг, уæдмæ йæ хæдзармæ ничи ацыд. Бæрæг уыд, уыцы бæхты рæгъау сæ мæты кæй бафтыдта, уый. Иу заманы сдзырдта Тæтæрхъан:

— Цæй, кæд афтæ тæссаг нæ уаиккой уыцы æнæрайы колхозтæ дæр.

Йæ фарсмæ бадти йæхи æмгар, йе 'рдхорд Иликъо, æмæ уый, цыма митинджы дзырдта, афтæ иннæтæн ныфсытæ æвæрдта.

— Алцыдæр лæгæй аразгæ у, æвæццæгæн, сæ колхозы сæрдарæн сæвæрдтой, дыууæ куыдзæн хæринаг раттын чи нæ

зоны, ахæмы, афтæмæй та куыдзау рæйынмæ рæвдз чи у. Хъуамæ йæ хæдзары сæныкк дæр никуы схаста.

— Мæнмæ дæр афтæ кæсы. Адæм уæхскуæзæй кæм фæкусынц æмæ сæ куыстæн уынаффæ рæстырдæм кæм кæнынц, уым кусæгæн фесæфынай тас нæу. Уæдæ мах царæнбонты уæззау куыстыл ахуыр стæм. Æмбисæндтæ æмæ нæ аргъæуттæм никуы æвдæлди. Уый Нары хъæуы куырдадзы раз чи фæлæууы æмæ уым тамако йæ дзыхæй чи нæ ласы, кæнæ Зæрæмæджы уæзæгыл дзуццæджы чи бады бон-изæрма, гæе уыдон тæрсæнт. Махæн та куыст амоньн нæ хъуы — цæмæй хъуамæ фæтæрсæм?! Уæвгæ, цы цардæй цардысты рагæй-æрæгмæ дæр нæ фыдæлтæ, ууыл нæ куы ныууагътаиккой, уæд хъаст никæмæй ракодтаиккам, — афтæ фæци йæ ныхас Тæтæрхъан.

Иу дзæвгар рæстæг бынтон æгомыгæй бадтысты адæм, хъуамæ алчидæр мæт кодта, йæ дарддæры цардæй цы рауайдзæн, куыд дардзæн йæ бинонты. Бæлвырд уыдис: уыцы бæхты рæгъауы уавæр сын сæ ныфс асаста. Кæд æгомыгæй бадтысты, уæддæр бæрæг уыд, ног цардмæ тырнын сæм кæй нæ цæуы, уый.

— Цæй, хæрзæхсæв ут, — загъта Гуыркъуы (Лади). — Арв куыд нæры, афтæ нæ цæвы, нырма, цы уыдзæн æмæ куыд уыдзæн, уымæн бæрæг нæй. Кæд махмæ хæхты бынтондæр нæ араздысты колхозтæ, уæддæр бæрæг нæй. Ма тыхсут, кæд нын Хуыцау нæ цард фыддæр нæ фæкæнид, — æмæ сыстад йæ бынатæй æмæ йæ хæдзармæ араст.

Уалдзæг бонæй-бонмæ йæ бартæ йæхимæ иста. Мит хуссæртты æххæст нæма стад, фæлæ уæддæр зæхх тынгдæрæй тынгдæр хъулаеттæ кодта. Цæгæтты та цæхгæр къул кæм уыд, уымыты цыдысты куы иу ран, куы та иннæ ран сæлæфы зæйтæ. Махæн бынтон æхсызгон уыд скъоламæ алы райсом дæр дзодайыл хъазгæйæ цæуын. Хъыгагæн, цалынмæ-иу уроктæ фесты, уæдмæ-иу дзода дæр сфæлмæн, нал-иу урæдта адæймаджы уæз æмæ нын уæд ницуал фæрæз уыд зæрдæйы фæндиаг ахъазынæн. Хъæуы царджытæ уæхскуæзæй февнæлдтой сæ уалдзæджы радон куыстытæм. Уыцы æнамонд бæхты рæгъауы хъысмæты кой дæр ничиуал кодта, цыма ахæм цау уæвгæ дæр никуы 'рцыди, афтæ. Уæдæ колхозты койгæнæг дæр хъæуы ничиуал уыд, фæлæ бæрæг дардта, стыр мæты сæ кæй бафтыдта сæ райсомы æнæбæрæг уавæр, уый. Хохы, уалдайдæр зымæгон, ныхас дардмæ хъуысы æмæ, хъæуы царджытæ, æвæццæгæн, уыйадыл бирæ къæрцхъусдæр сты, сæ кæрæдзимæ дæр дзурынц уæззаугай.

Лиаы дон ма уыдис ихæй æмбæрзт, æмæ йæ хъæр æппындæр нæ хъуысти, уæвгæ, зымæджы дон дæр бынтон ныггыццыл вæййы, æмæ уый хыгъдæй дæр æрмæст зына-нæзына сыф-сыф кæны.

Хъæуы алы райсом дæр донхæссынмæ цыдысты æрыгон устытæ (чындзытæ) æмæ Лиаы донæй хъæумæ суайын хъуыд тынг уырдыг къулыл. Донхæсджытæ хъæуы уынджы уыцы хæрды суайыны фæстæ æнæмæнг хъуамæ чысыл аулæфыдаиккой, ома аныхæстæ кодтаиккой. Донхæсджытæ сæ бедратæ æрæвæрдтой æмæ ныхæстыл куыд фесты, афтæ доны фаллаг фарс Тъæпæнхъæуы цæрæг Габола æрлаууыд æмæ фæндагыл йæхицæн зары æмæ кафы:

Колхозмæ, колхозмæ цæудзыстæм!

Дæ къус-мæ къус дзы нæ уыдзæн!

Колхозмæ, колхозмæ цæудзыстæм —

Дæ ус мæ ус дзы нæ уыдзæн!

Уæд сылгоймæгтæ фæхъус сты, цалынмæ йæ бамбæрстой, цæй фæдыл у Габолайы зарæг, уый, уæдмæ. Стæй уæд сæ хистæр сылгоймæгтæй иу — Дзапарон — хæрзконд, хæрзуынд æмæ рæсугъд, мæстийæ дзырдта:

— Ничи йæм кæсы, исчи дын йæ сыгъдæг æмæ рæсугъд ус æрцæттæ кодта Габолайæн. Йæхи лæхчыл смаггæнаг усы бæсты! — кæстæр устытæ дæр ма цыдæр дзырдтæппарæнтæ бакодтой, сæ бедратæ систой æмæ худгæйæ фæйнæрдæм фæпырх сты.

Рæстæг цыди, æмæ бонæй-бон хъармдæр кодта. Уалынджы дын, уалдзæджы куыстытæ дæр кæронмæ нæма фесты, афтæмæй цæрджытæн нартхор уарын байдыдтой. Уымæй æхсызгондæр ма цы хъуамæ уыдаид магуыр адæмæн! Бæлвырд нæ зæгъдынæн, цас лæвæрдтой, уый, фæлæ, бирæ бинонтæ кæмæн уыд, уыцы хæдзæрттæн æртыгай-цыппæргай голлагты онг схæццæ сæ нартхоры хай. Уый дæр бынтон лæвар. Дзырдтой: амæй фæстæмæ, дам, паддзахад алы аз дæр афтæ æххуыс кæндзæн хохы цæрджытæн. Уæддæр адæмы зонд бирæ у æмæ сæ зæххы гæбæзтæм зылдысты уæлдай зæрдиæгæй, цыма уыцы зæрдæйæ рухс кæнæ ныхæстæ — лæвар хор дæтдзысты, зæгъгæ, æппындæр Елгонамæ нæ хауди, афтæ. Лади (Гукъу) Ныхасы иу изæр, нæлгоймæгтæ та сæ куысты уавæрыл куы дзырдтой, уæд хъæбæрæй загъта:

— Лæгæн йæ фаллойыл йæ хид куы нæ рацæуа, уæд уыцы фаллой хæйрæджыты хæринаг у. Кæсгæ дæр æм уæд кæнынц анауæрдон цæстæй, æнæмæтæй йæ хардз кæнынц, фæзæгъынц,

уæдæ та нын Хуыцау балæвар кæндзæн, зæгъгæ. Нæй! Æгуыстæй нын ничи ницы ратдзæн æмæ ацы æнæбæрæг фыдрæстæджы хъуамæ алчидæр, цы амал ис, уымæй куса бæстондæр, æмæ уæд тыхст нæ баййафдзыстæм. Уæдæ нæ искæй лæвар хор дæр нæ бахъæудзæн.

Иу дзæвгар бынтондæр ничи ницы сдзырдта, стæй æрæджиу Хъамболат арф ныуулафыд æмæ загъта:

— Лади раст дзуры, æгуыстæй махæн рагæй æрæгмæ никуы æмæ ницы хуызы фæдарæн ис нæ бинонты, уæвгæ, ныр нæ куыстытæ дзæвгар фæкъаддæр сты. Нæ фосæн сæ фылдæр куы скуынаг кодтам зымæг-зымæджы дæргъы. Цæй, Хохыдзуары уазæг ут, мæн райсом раджы бадын хъæуы, — æмæ лæг сыстад йæ бадæнæй.

Иннæтæ дæр кæрæдзийæн хæрзæхсæв загътой æмæ фæраст сты сæ хæдзæрттæм.

Уыдис сæрдæн йæ астæумæ 'ввахс. Хъæуы алыварс ногдзыд кæрдæг, стæй хуымтæ дæр райдыдтой дидинаг калын æмæ 'фсир æфтауын. Уыцы афон ам адæймаг, цыма йæ уæзæн йæ фылдæр фесæфы, æфтæ стæхын æввонг ваййы. Уæнгтæ бынтондæр рог æмæ уæлдайдæр талынджы стъалытæм куы кæсай, уæд адæймаг йæ уæз нал фембары. Хохы цæрджытæм, уæлдайдæр та махмæ, Гуыркъуымты комы, сывæллонæн йæ азтæ куыд фылдæр кæнынц, æфтæ йæ куыст дæр уæззаудæр кæны. Сæрды Елгонаы ас адæймаг цырагъы рухсæй дæр не ссардтаис, уымæн æмæ сæрды мæйты адæм кæд хорз бакуыстаиккой, уæд сæ зымæг дæр хорз æмæ æнцонæй арвыстаиккой. Мæныл уæд цыдис 9 — 10 азы æмæ сæрыстырæй цыдтæн хъæуæн рады фыййауæй зæддаг фосæн (дуцгæ кæй кодтой, уыцы фосæн). Бон изæрмæ хур уа, къæвда уа — ма куыстæн æнæ кæнгæ ницы хуызы уыд. Рады фыййауæн дæр уыдис, рагæй-æрæгмæ адæм фидар кæуыл хæцыдысты, ахæм уагтæ. Радгæс мын хæринаг лæвардта боны хæлц, æхсæв дæр ма хуыссæн уымæ. Бынтон зын мын уыди бон-изæрмæ иунæгæй. Чиныджы кæсын дæр бæргæ зыдтон, фæлæ кæм ссардтаис хорз чыныг... Нæхимæ уыдис дыууæ чыныджы: иу Къостайы чыныг уырыссаг æвзагыл, æмæ уый æдæппæтæй дæр бирæ хæттыты бакастæн кæрæй кæронмæ, йæ фылдæр ын зæрдæвæрдæй дæр зыдтон. Иннæ чыныг та Пушкины уацмыстæ — фыццаг рауагъд, æмæ уый бæрæг хорз уыд, фæлæ уыдис тынг уæззау, æвæццагæн иу цалдæр килæйы. Айдагъ йæ цъæрттæ дæр ын цыма

тулдзвэйнэгэй скодтой, афтæ хъæбæр уыдысты. Æмæ йын ма хызыны хæссæн нæ уыдис, æндæр æй хастаин.

Архайдтон, фосæн сатæгдæр æмæ хуыздæр хизæнтæ кæм уыд, ахæм рæттæ агурын, æмæ, фосы хицæуттæ куыд дзырдтой, афтæмæй уыцы сæрды хуызæн фос ахæм бирæ æхсыр нукуы лæвæрдтой. Фæлæ фараст-дæс азы кæуыл цæуа, уымæн æрвыл-бон уыцы иу адыл хурæй-къæвдайæ фосы фæдыл цæуын, ма бон у хъæбæрæй зæгъын, тынг зын у. Хæхты рог уæлдæф, сæрвæтты цъæх кæрдæг, дидинджыты адджын тæф, кæнæ цъиуты зарынмæ кæйфæнды зæрдæ дæр барухс уызæни. Ноджы дæр ма бирæ æнæкæрон рæсугъд нывтæ рæвдауынц фыййауы цæстæнгас, фæлæ уыдонæй дæр иуахæмы бафсæды сывæллоны зæрдæ æмæ уæд агурын райдайы йæ уæгъд рæстæг æндæр ис-тæуыл бахардз кæнын. Куыд æрцыд ма хъустыл, æви йæ чингуыты искуы бакастæн, уый бæлвырд нæ хъуыды кæнын, фæлæ, калмы марг хос кæй у, уый базыдтон. Æмæ уæдæй фæстæмæ кæмдæриддæр æмбæлдтæн калмыл, уым-иу ма ма хæстæ дæр ферох сты æмæ-иу уыцы калмы æрцахстон. Гыццыл раздæр хос кæм уыд, ахæм авг ссардтон æмæ-иу калмы марг уырдаæм æрдыгъ-тон, йæхи та-иу ын дардмæ фехстон, кæд-иу мæм искуы хæстæг мæлдзыджыты губакк нæ уыд, уæд. Кæд-иу мæм хæстæг уыд мæлдзыджыты губакк, уæд та-иу æй уырдаæм баппæрстон. Мæлдзыджытæ-иу ыл сæхи ныццавтой, æмæ-иу калмæн йæ бон нал уыд бынтондæр фезмæлын. Иннæ бон-иу уыцы мæлдзы-джыты губаккыл лæууыдис æрмæст калмы стæгдар. Рагуалдзæ-джы, кæнæ та æрæгвæззæджы, искуы бæрзæндты зæй бынтон кæм не стад, ахæм ран калм куы ссардтон, уæд-иу æй зæймаæ баппæрстон æмæ йæм уæд рæвдз æвнæлдтон къухæй. Диссаг мæм каст — афтæ тагъд миты узалæй куыд сәнæбон ваййы, стæй йæ бон фæхæцын кæй нал ваййы, уый. Цыбыр ныхасæй, кæлмытæн сæ мыггаг скъуыдтон, æмæ уый зыдтой хистæртæ дæр, фæлæ мын «макæ» ничи нукуы загъта. Хъуамæ йæ уыдон дæр нæ зыдтой, кæлмытæ цас бирæ пайда дæттынц, уый.

Къæвда, кæнæ асæст бонты ма фос хизынмæ скъæрдтон хус-сæртты сæрвæттæм. Ацы сæрвæттæн сæ кæрдæг рагæй дæр нымад уыд зынгæ хуыздæрыл, æцæгдæр бæрæг уыд, фос æй куыд æхсызгондæрæн хордтой, уый. Мæхицæн дæр ам уыди хъæлдзæгдæр. Дыууæ — æртæ лæппуйы дзы мæн карæнтæ, кæннод та чысыл хистæртæ, алы бон дæр хызтой сæ фос æмæ хъомы рæгъæуттæ. Æмæ уыдонимæ мæн дæр кæм æвдæлд æнкъард кæнынмæ. Уæлдайдæр та Чъехиты фыййау Хихайы

фырты руаджы. Ривэд афон уый мах худын кодта, йә цәсгом бынтондәр цыма иннә буармә ницы бар дардта, афтә кәй эмәлын кодта, уымәй. Йә хъустәй йә сәры фәхстыл бындз абадын нә уагъта, йә фындз-иу йә роцъоимә баиу кодта, кәнә та-иу йә цәстыты саутә афтә тынг стардта йә ныхы бынмә, әмә-иу дзәвгар рәстәг урс цәстәй каст. Мах, уыцы цирчы аккаг диссәгтыл зәрдәбынәй худгә кодтам, уый та әппындәр йә хәрынәй не 'нцәд, әмә-иу фылдәр хатт әххормагәй дәр базадыстәм. Ам зәгъын әмбәлы уый, әмә ривэд афон фый-йәуттә, сә хызынты цы хәринаг вәййы, уыдон нымәтыл әрәвәрынц әмә нымәты алыварс әрбадынц әмә уәд сихор хәрын байдайынц. Ахәм әгъдау та Хихайы фыртән уыди кәддәриддәр пайдаән. Афтә, иу бон та хәрды фәстә 'рцахста әрыгон сәгъы, нәууыл әй уәлгоммә әрәвәрдта. Махмә мәсты каст әрбакодта әмә мәстыйә загъта:

— Хъуымыдзыхтә, ницы 'мбарут, уый мә ныр бауырныдта.

Уәдмә хур акъул. Хъомтә дәр әмә фос дәр фәпырх сты хызынмә. Хихайы бынәй кәй байстам, уыцы сәгъ араст фосы разәй, тихалджытән се 'фсиртә стон-стонгәнгәйә, әмә адард ис. Әгәс фосы дзуг дәр йә фәдыл, кәрдәгмә әнәбары әрәвнал-әрәвнал кәнгәйә, йә фәдыл аивгъуыдтой. Хихайы фырт йә хәләсы дзаг ныхъхәр кодта:

— Дзәгъәс! Фәстәмә раздәх!

Сәгъ цәхгәр фәзылд әмә раст топпы нәмыгау дзуджы астәу смидәг ис. Хихайы фырт та нәм ногәй бакаст, йә дәндәгты 'хсәнты тыххәй раләхурдта ноджыдәр ма иу хатт:

— Хъуымыдзыхтә! — әмә сәгъы фосы астәу әрцахста әмә йын йә сыкъатә ныссагъта нәууы. Йәхәдәг цъәхснаг уис райста әмә сәгъы гуыбын нәмын райдыдта. Алы цафы размә дәр-иу йә хәләсы дзаг ныхъхәр кодта:

— Дзәгъәс! Фәстәмә раздәх!

Сәгъ та, мәгуыр, алы цафы фәстә дәр дәргвәтин кәуәгау уасыди. Мах йә уәлхъус ләууыдыстәм әмә куыд нә тәригъәд кодтаиккам мәгуыр сәгъән. Әгәр-әгәр куы кодта Хихайы фырт, уәд ын хъомгәс (уый дәр махәй хистәр уыди) Тотырадз йә уис ратыдта йә къухәй, лыстәг әй ныппырх кодта әмә йә къәдзәхы дәлбылмә аппәрста. Хихайы фырт әм фестади, фәлә мах дыууәйә Тотырадзы фарсмә аләууыдыстәм — цы бамбарын ын хъуыди, әртәйы ныхмә йә бон ницы бауыдзән, уый. Йә бынаты исдуг мәстыйә аләууыд, стәй сәгъы

сыкъатæ сæфтыдта æмæ йæ фæдыл араст. Сæгъæй цалынмæ нæ ферох уыцы хъæр, уæдмæ дзуджы астау хызти, стæй та ногæй йæ фæдыл фæцæйсайдта фосы, æмæ та йæ уыцы хъæр фæстæмæ дзуджы астаумæ фæмидæг кодта. Афтæмæй Хихайы фырт йæ куыст дзæвгар фенцондæр кодта йæхицæн.

Хъыгагæн, нæдæр уæд, нæдæр ын фæстæдæр йæ ном дæр æмæ йæ мыггаг дæр махæй ничи базыдта. Æмæ нæ хъæугæ дæр æхсызгон нæ кодтой. Хихайы фырт уыд захъайаг, уый зыдтам бæлвырд, æндæр цыма уыцы лæгæй ничи ницæмæ æнхъæлмæ каст, уыйау. Сæрд ма йæ тыхы уыд, афтæ дуцгæ фысты баиу кодтой хуыскъаг фосимæ (æхсыр нал лæвардтой), фырыты та хицæн акодтой.

Фос дзæвгар чи дардта, уыдон хорз зыдтой сæ куыст, стæй, кæд цы кæнын хъуыд, уый никуы рох кодтой. Стыр зианыл нымæдтой, фос уæгъдибар фырагъ куы схъазыдаиккой, уæд уый. Хъæуы кæд фыййауы сæр нал хъуыдис, уæддæр фæзынди ног куыст — фырыты хъахъхъæнын. Уый мæнæн сæрмагонд куыстыл нымæд нæ уыд, фæлæ уæддæр æз æмæ мæ карæн лæппутæ радгъай хызтой уыдоны. Гуыркъуымты комы цæрджытæ, цыма бынтондæр дунейæ хицæн уыдысты, уыйау гобийæ (къуырмайæ) иннæ азтæй тынгдæр æхсæвæй-бонæй кодтой сæ радон куыстытæ.

Уæдмæ иу бон, фæсаходæн уыдаид, афтæ хъæусоветы куджытæ æмæ сæ актив, Тъæпæнхъæуы фосы рæгъæуттæ сæ фыццаг, афтæмæй аивгъуыдтой Нарырдæм. Елгонайы цæрджытæ сæм уæлхæдзæрттæй, стæй уынгтæй кастысты æмæ дис кодтой ацы хабарыл. Стæй сын Лади загъта:

— Ацæут уæ хæдзæрттæм! Уый, кулактæ кæй скодтой, уыдоны фос байстой æмæ сæ фæтæрынц уæймæ, фæлæ сæ ацы магуыр заманы æлхæнгæ та чи бакæндзæн?..

Афтæ Нары хъæумæ куы ахæццæ сты, уæд, дам, сæ райдыдтой уæй кæнын. Кæд сæ бынтон аслам лæвардтой, уæддæр æлхæнæг нæ уыди. Стурвос, дам, уæддæр хуыздæр æлхæдтой, фыстæ та æргæвдынæн фылдæр истой. Иуæй-иу хæдзæрттæ та фондз фысы онг. Уыцы рæгъæуттæ уæй нæма фесты, афтæ та дыккаг бон райсомæй раджы ногжы фылдæр фос — хъом æмæ бæхтæ дæр атардтой Тъæпæнхъæуæй. Куыд дзырдтой, афтæмæй Нары хъæуы ничиуал æлхæдта фос æмæ сæ уæд Зæрамагмæ атардтой. Æмæ ам та фысы аргъ хызти иу соммæ. Тъæпæнхъæуы, раздæр куыд фыстон, афтæ цардысты дыууæ мыггаджы: Быр-

нацтæ æмæ Дзидахантæ. Уыгæрдæнтæ дæр æмæ сæрвæттæ дæр ацы хъæумæ уыди хуыздæр æмæ фылдæр. Кусынмæ та сыл никуы æмæ ничи фæгтых уыдаид. Хъæуы царджытæ, сæ цард цæмæй хуыздæр уыдаид æмæ æнæниздæр уыдаиккой, ууыл ницы æвгъау кодтой, искуы-иугай хæдзæрттæй фæстæмæ. Дыккаг фæлтæрæн кæй скулак кодтой, уыдонæй иуты хæдзары номæй хуыдтой Гæутæ. Мæн заманы хæдзары сæргъы лæууыдысты дыууæ 'фсымæры: Лека æмæ Габырел. Дардыл нæ дзурдзынæн, æрмæст дæр иунæг дæнцæг. Хос кæрдынæй уæззаудæр æмæ ахсджиадæр куыст нæй хæххон лæгæн. Сусæны мæйы уыцы уæззау куысты æнæ дон ничи æмæ никæд бафæраздзæн, æмæ алы хосдзау дæр йемæ хаста донгарз. Аходæн, кæнæ сихор æнæ донæй хъуыры нæ цæуы (хъарм хæринаг та никуы æмæ никæмæ уыд). Лека æмæ Габырел та сæ хæдзарæй хастой æхсыр лалымы — къæпы кæй хонынц, уый. Æмæ доны бæсты сæ дойны уымæй састой.

Сæ мулк сын байстой дыккаг фæлтæры. Куыд дзырдтой, афтæмæй Нары хъæуы ничиуал æлхæдта нæдæр фысвос, нæдæр хъом, нæдæр бæхтæ. Æмæ, дуне рæгъæуттæ цы фæкодтаиккой, уый нал зыдтой хицауад, æмæ, дам, Зæрæмæджы фысы аргъ æрхауд иу соммæ. Гæутæм уыдис диссаджы рæсугъд сау-сауид — раст сынты базыры хуызæн — егъау саргъы бæх. Æмæ, дам, уый та ауай кодтой дыууæ туманы æмæ фондз сомыл. Афтæ адæмы масты бафтыдтой. Хъæздыгдæр хæдзæртты фæллой хæрд куы фæци, уæд, зынгæ къаддæр фос кæмæ уæд, уыдонмæ дæр райдыдтой æвналын.

Растæгæн æнæ цæугæ нæй, æмæ адæм бавнæлдтой сæ фæззæджы куыстытæм. Алчидæр æгомьгæй йæ куыст кодта, раст цыма дзурын нал зыдтой, афтæ. Хуымтæ æркарстой, хор банай кодтой æмæ зымæджы дæргъвæтин уæззау бонтæм сæхи цæттæ кодтой.

Адæм фыстой хъалон: цыхт, царв, æйчытæ, къуымбил, дзи-дза, æхца æмæ ноджы æндæр цыдæртæй. Æмæ ууыл дис, кæнæ уæлдай ныхас ничиуал кодта. Фæлæ ацы фæззæг, рагæй-æрæгмæ кæй нæ фехъуыстой Туалгомы, ахæм хъалон дæр æрцыд. Хъалон агуырджытæ æмæ истой, ныры кæй фыстой, уымæй уæлдай æрмæстдæр мæнæуай. Мæнæу та Гуыркъуымты комы тыдтой айдагъ хуссарвæрсты, цæгатвæрсты æххæст нæ цæттæ кодта. Æмæ комы царджытæ сæ тыллæгæн йæ фылдæр радтой хъалонны хуызы. Фароны нартхоры лæвар паддзахадæн мæнæуай бафыстой. Æрчынынесы, уæлдæр куыд загътон, афтæмæй цардыс-

ты иу ǎртǎ хǎдзары Еналдыты мыггагǎй. Уыдоны хуымгǎнды гǎппǎлтǎ иууылдǎр уыдысты мǎнǎуǎй тыд ǎмǎ, хъыгагǎн, ацы хъǎуы цǎрджытǎй мǎнǎу, иннǎ хъǎутимǎ абаргǎйǎ, ǎрцагуырдытой бирǎ фылдǎр. Уый тыххǎй Еналдытǎ масты кодтой — ǎнхǎл уыдысты, ǎмǎ сǎ чидǎр барǎй банымыгъта. Уый фǎдыл иу райсом раджы Еналдыты Анду (Андрей), дынджыр лǎдзǎг йǎ къухы, афтǎмǎй Елгонайы фǎзынди ǎмǎ куы иу хǎдзары раз, куы та иннǎ хǎдзары раз хъǎрǎй фарста:

— Чи загъта, уый йǎ цǎмǎн загъта, Анду бирǎ мǎнǎу бакодта, зǎгъгǎ?

Анду гыццыл къǎзǎнǎг уыд, ǎмǎ йǎ ацы бонǎй фǎстǎмǎ йǎ фǎсвǎд чидǎртǎ фǎзмын дǎр байдыдтой. Цыбыр ныхасǎй, фароны нартхоры лǎвар мǎгуыр адǎмǎн сǎ фарсǎй фǎцис. Уыцы аз зымǎджы комы дǎр хъǎусовет ǎмǎ се 'ххуыстǎн джытǎ колхозтǎ аразыны фǎдыл райдыдтой ǎнувыдǎй дзурын. Фǎлǎ нǎдǎр скъǎттǎ, нǎдǎр ǎхсыр бафснайыны фадǎттǎ уыд, ǎмǎ сǎ уый тынг къуылымпы кодта. Фǎлǎ уǎддǎр ацǎрǎзтой иугыццыл колхоз фондз хъǎуǎй (ǎдǎппǎт ссǎдз хǎдзары бǎрц). Фысвос зымǎджы хизǎнтǎм аскъǎрдтой, фǎлǎ хъомǎн, бǎхтǎн, кǎнǎ галтǎн тǎккǎ зымǎджы райдиан уыйбǎрц хъарм скъǎттǎ ссарын уыди, сǎххǎстгǎнǎн кǎмǎн нǎй, ахǎм уǎззау хъуыддǎг. Ацы фондз хъǎуǎй фылдǎр адǎм царди Елгонайы ǎмǎ, ǎвǎццǎгǎн, уый тыххǎй колхозы разамынд дǎр царди ǎмǎ куыста Елгонайы. Иннǎ хъǎутǎ: Скǎсǎн, Гуыркъуымтǎ, ǎрчынес ǎмǎ Зриси, ǎвǎццǎгǎн, къаддǎр цǎрджытǎ сǎ кǎй уыд, уый тыххǎй, стǎй скъǎттǎ дǎр сǎм уыд къаддǎр, ǎмǎ цǎрджытǎ дǎр бынтон гыццыл. ǎмǎ уый хыгъдǎй сǎхи сабыр дардтой. Тыхныхас никǎмǎ кодтой, ома, цы кǎнут, уый кǎнут, ǎрмǎст махмǎ мацы дзурут ǎмǎ мацы бар дарут. Колхозǎн сǎрдарǎй равзǎрстой мǎ фыдыфсымǎр Самсоны (Цуцулайы). Уый йǎхǎдǎг тыхджын ǎмǎ кусаг лǎг, ǎппындǎр нǎ ауǎрста йǎхиуыл. Иууыл куыстытǎ дǎр ын зындгонд уыдысты, ǎмǎ иннǎ адǎм (Елгонайы цǎрджытǎ) дǎр куыстой, цǎмǎй сǎ цард фылдǎр нǎ фǎуа, ууыл.

Цуцула та уǎлдай хатыр никǎмǎн кодта, алкǎмǎй дǎр агуырдытǎ ǎнǎхин куыст, ǎрмǎстдǎр кǎмǎн цас йǎ бон уыд, уыйбǎрц, стǎй, чи цы куыстмǎ хуыздǎр арǎхсти, уым ǎй ǎвǎрдта. Афтǎмǎй, раст зǎгъгǎйǎ, ǎппǎт куыстытǎ дǎр цыдысты ǎнǎ къуылымпыйǎ. Адǎмǎн сǎ ныфс фылдǎр йеддǎмǎ къаддǎр нǎ фǎци, колхоз кǎй сǎрǎзтой, уый тыххǎй. Уǎдǎ

фосæн дæр самал кодтой скъæттæ, дуцæн къуымтæ, афтæмæй иууыл куыстытæ дæр æдæрсгæ цыдысты, цыма уыйас уæззау ивддзинæдтæ не 'рцыдис сæ царды, афтæ. Æмæ, раст зæгъгæйæ, уæззау куыст ахуыр адæмæн цыма æнцондæр царæн ссис, афтæ. Уыдис ахæм хæдзæрттæ дæр, æмæ уæззау куыст кæнынæн — ома нæлгоймаджы куыст — фезмæлæг кæмæ нæ уыд: сидзæргæстæ, бынтон зæрæдтæ, рынчынтæ æмæ афтæ дарддæр. Уыдонæн та сæ бар кодтой рогадæр куыстытæ. Хæдзарадмæ цы фæллоу æрцыд, уый фæззæджы байуæрстой фæллоубонтыл — трудодентыл æмæ алцæмæй дæр уыдысты хайджын (хъæмп, хос, суг, цыхт, къуымбил, мæнæу, хъæбæрхор, дзидза).

Дзидзайæн та лæвардтой, зымæджы хизæндæттæм атæрынæн æдых, рынчын, кæнæ къуылых чи уыд, ахæм фыстæ.

Мæнæн та мæхи цард уæззауæй уæззаудæр кодта, æмæ уый, хорз кæй ахуыр кодтон, уый аххосæй. Ме 'мгæрттæ, иугæр-иу ахуыры аз куы райдыдта, уæд алы бон дæр скъоламæ цыдысты, æз та-иу уыдтæн куы рады хъомгæс, куы рады фыййау, кæннод та-иу мæ исты хъуыддæгты фæдыл æхсæвæддæйыл искæдæм æндæр хъæумæ арвыстой. Хатгай-иу мæ фыдымад Гыцци мæ сæрыл рахæцыд — ома, дам, æй йе скъолайæ цæмæн цух кæнут. Æмæ-иу ын уæд мæ цумагæнджытæ дзуапп радтой:

— Ахуыр хорз кæны, æмæ йе 'мбæлтты уæддæр баййафдзæн.

Нары хъæуы скъолайы уыцы заманы уыдис цыппар къласы, æмæ уыдон каст куы фæдæн, уæд бацыдтæн Зæрæмæджы скъоламæ. Ам та уыдис авд къласы. Æвæццæгæн, æгæр чысыл кæй уыдтæн, уый тыххæй мæ нæ дард хæстæджыты бар бакодтой. Уыдон та цардысты Зæрæмæгæй æртæ километры дарддæр Нарырдæм. Сæ хъæуы æдæппæт уыди цыппар хæдзары, хъæуы ном та хуынди Гори. Афтæ Горийæ алы бон дæр скъоламæ згъордтон, хуыцаубоны та-иу Елгонамæ (дæс километры) нæхионты абæрæг кæнынмæ цыдтæн. Скъолайы нын цы дзырдтой урокты, уымæ-иу æрмæстдæр ахуыргæнæгмæ байхъуыстон æмæ-иу сæ кæрæй-кæронмæ мæ зæрдыл бадардтон. Мæ фысымтæм мæн аккаг куыст ницы уыди. Фосæй сæм уыдис æрмæстдæр хъуг æмæ гæды. Хæдзары хицауы цыма 1930 азы æрцахстой. Куыд дзырдтой, афтæмæй уыди стыр дæсны пълотник. Йæ хæдзар фæндаджы тæккæ былыл кæй уыд, Уарцъегомы райдианы, уый фæрцы дардта чысыл дукани. Хъуамæ йын уый йæ цæстмæ бадардтой. Иу афæдзы бæрц фæци кæмдæр ахæстоны, стæй æрыздæхт йæ хæдзармæ æмæ ма мæйы бæрц ацард æмæ амард.

Афтæ бæстон мæ фысымты тыххæй уымæн фыссын, æмæ мын бирæ уæгъд рæстæг кæй уыд, уый уайтагъддæр бамбæрстон æмæ райдыдтон кæсын, чиныгæй цы ардтон, уыдон фæд-фæдыл. Бирæ 'мдзæвгæтæ сахуыр кодтон зæрдæвæрдæй. Кæцæйдæр мæ к'у-хы бафтыд «Евгений Онегин» хицæн чиныгæй æмæ йæ райдыдтон ахуыр кæнын. Скъолайæ-иу куы 'рбацыдтæн мæ фысымтæм, уæд-иу тагъд-тагъд æркастæн мæ уроктæм æмæ-иу райдыдтон «Онегин»-ы ахуыр кæнын. Алы бон дæр ахуыр кодтон иу строфа (цыппæрдæс рæнхъы) æмæ-иу уæд ныххуыссыдтæн. (Цырагъ-ыл ауæрдын хъуыди — фæтæген уыди зынаргъ, стæй йæ дардæй хæссын хъуыди).

Райсомæй-иу скъоламæ араст дæн, «Онегин» хъæрæй дзургæйæ. Горийæ Зæрæмæгмæ-иу кæд, кæй зыдтон, уыцы хай æнæхъæнæй нæ фæдæн дзырд, уæд-иу æй урокты фæстæ мæ фæстæмæ фæндагыл фæдæн дзырд. Уыцы заман Зæрæмæджы уыд, æгас Туалгомы фосы æнæниздзинадмæ чи каст, ахæм фосы дохтырты хай. Фæстæдæр куыд базыдтон, афтæмæй уыдонæн хицауæй куыста дохтыр Кузьмин. Йæхæдæг дæр бур, йæ бæх дæр бур, стæй йæ куыдз дæр бур. Йæ сæры хъуынтæ та даргъ æмæ фæстæмæ фæст. Уæд алы æфцæгыл дæр уыд ветеринарæн хъахъхъæнджытæ. Æфцæджытæ та уыдысты цыппар. Æмæ уыцы хъахъхъæнджытæн дæр хицау уыд Кузьмин. Цæмæндæр йæ зæрдæмæ цыдис, æз уырыссаг æмдзæвгæтæ уыйбæрц бирæ кæй зонын, уый. Бирæ æмдзæвгæтæ, канд Пушкины онтæ нæ, фæлæ ма иннæ поэтты фыстытæ дæр хъæддых дардтон мæ сæры, æмæ сын кæд сæ фылдæры æмбаргæ дæр нæ кодтон, уæддæр тынг цыдис мæ зæрдæмæ сæ рæсугъд мелоди æмæ рифмæтæ дæр.

О, æмæ Кузьмин кæцæйдæр базыдта, йемæ фембæлдмæ кæй тырнын, уый. Уæдæй фæстæмæ-иу мæ кæм фæдта, уым-иу мæ баурæдта æмæ куырдатæ, цæмæй йын æз æмдзæвгæтæ радзурон. Æмæ мæнæн дæр æхсызгон куыд нæ уыдаид, мæхицæй тынг бузныг уыдтæн, чидæр мæм кæй хъуысы, уый тыххæй. Кузьмин та-иу мæм æнцæд хъуыста, цытæ хъуыды кодта, йæ цæстытыл цы нывтæ уади, уый нæ зонын. Алы хатт та-иу мын уыцы фембæлдты фæстæ радта кърандæстæ, тетрæдтæ, фыстхалæнтæ æмæ а. д.

Зæрæмæджы скъолайы уыцы заманы ахуыр кодтой æртæ лæппуы Уарцъейы чысыл хъæуы Дзанайтæй. Уыдонæн сæ тæккæ зæрдæргъæвддæр уыд Борик (рухсаг уæд, хæстæй нал æрыздæхт). Иуæй-иу предметтæм æз уымæй бирæ рæвдздæр

уыдтæн, фæлæ цас нæ архайдтон, уæддæр нæ базыдтон уый хуызæн рæсугъд фыссын.

Афтæ æнæхъæн ахуыры аз фæцыдтæн скъоламæ Горийæ. Ахуыры аз фæци, æмæ та райдыдтой хæдзары куыстытæ: рады фыййау, рады хъомгæс. Уæгъд рæстæг та кæрдтисимæ райсомæй — кæсæгтæ дауынц æмæ йæ цæв, кæнæ изæрæй зылдтæн Лиайы доны былтыл — цуан кодтон кæсæгтыл æмæ-иу фылдæр хатт балер кæсæгтæ æрбахастон хæдзармæ (хæрд айвыны фар). Уæдмæ æрцыди хоскæрдын афон, æмæ мын мæ фыдыфсымæр бацалцæг кодта австриаг ихсыд цæвæг нæхимæ гуырцъимæ. Хос чи карста, уый йæ хорз зоны: уыгæрдæны кæнæ уæле бынмæ, кæнæ та бынай уæлæмæ фæлтæргай кæрæдзи фæдыл æрлæууынц хосдзаутæ æмæ афтæ алчидæр райсы йæ уис. Кæнынц æмриуыгъд, цæмæй кæрæдзи ма бахъыгдарой, уый тыххæй. Алы риуыгъд дæр иуцасдæр ракарды. Йæ цæвæг хуыздæр кæмæн уа, уымæн фылдæр æнтыст райсын (ома даргъдæр акъахдзæф кæнын). Искæмæн та йæ разæй хосдзау уа, уый стыр хъыг уыдис, уымæн æмæ алчидæр тарстис, йæ уис ын куы байса, уымæй. Йæ уис-иу кæмæн байстой, уый йæхи нымадта бынтон æфхæрдыл. Цуцулайу хоскæрдджытæн сæ фыццаг æрлæууыд, мæнæн та-иу бабар кодта хосдзауты рæнхъы фæсте æрлæууын. Хоскæрдджытæ колхозы къордтæй (бригадæтæй) куыстой æмæ, цас къорд фылдæр уыдаид, уыйас фæлтæр истой даргъдæр. Мæнæн та уый æнцондæры хос уыди. Фæллайгæ æппындæр нæ кодтон, мæ ихсыд цæвæг та разынди алмасийы хуызæн. Æртæ къахдзæфæн-иу метры бæрц акарстон размæ, æмæ мæм лæгтæ масты кодтой, фæлæ мæм Цуцулайæ сдзурын нæ уæндыдысты кæнæ дзы æфсæрмы кодтой. Æндæр мæ хъуамæ æфхæргæ дæр бакодта-иккой. Хос кæрдынæй-иу изæры куы 'рцыдтæн, уæд алы хатт дæр æфсинтæ дзæбæхдæрæн кодтой уæлибæхтæ. Æз-иу уæлибæхæн йæ уæллаг цъары тымбыл æрзылдтон æмæ-иу цалынмæ уый хордтон, уæдмæ бинаг авæрдтон пецы сæр (къæйыл) æмæ-иу йæ цыхты тымбылыл æртæхты хуызæн царв абадти, йæ цъар та-иу дæндæгтыл æууилгæйæ хъыррыст кодта. Хæрзаддæр хæринаг никуы бахордтон. Æнæ гæды ныхасæй мæ рауад хорз хосдзау.

Фæлæ мæнæн, æвæццæгæн, нæ уыди æппындæр фæлладуадзæн рæстæг, куыд сывæллон, афтæ. Фæззæджы куыстытæ æххæст нæма фесты, афтæ мын иу бон Цуцула (уæд уый уыд колхозы сæрдæр) зæгъы:

— Иу-дыууæ боны фыййауимæ ацу, кæннод бæрзæндты мигъ бады, æмæ фосæй, цы нæ вæййы, мыййаг, куы фæкъорд уой, уæд фесæфдзысты.

Æз загътон, хорз, зæгъын, ацæудзынæн. Фыййау та уыдис Еналдыты Баграт, рухсаг уæд, уый дæр хæстæй нал сыздæхти.

Дыккаг бон раджы рабадтæн æмæ араст кодтам Багратимæ фосы фæдыл. Фос дардтой (æхсæвиуат кодтой) Блехеры — Елгонайнæн йæ комкоммæ Лиайы доны фаллаг фарс фæндаджы был. Бон-изæрмæ бынтон бæрзæндтæм, суанг Ногдзыдтæм, схæццæ стæм. Ногдзыдтæ та Тъеплейы хохы фарсмæ егъау дзыхъ-бын фæз, æмæ ам мит зымæджы дæргъы тымыгъ æрæмбырд кæны æмæ, бæрзонд кæй у, уый тыххæй батайы æрмæстдæр сæрдæн йæ фæстаг бонты, стæй дзы уæд фæззæджы сзайы бæзджын цъæх кæрдæг. Фос æй афтæ æхсызгонæй хæрынц, æмæ раст къуыримæ сæ фыдыл бафты, æнæхъæн сæрд цы снард сты, уыйбæрц. Бон куыд къаддæр кодта, афтæ сæ (фосы) уæззаугай хизгæ-хизгæ æртардтам сæ дарæнмæ. Кæй зæгъын æй хъæуы, хорз бафæлладыстæм. Уæддæр мах хæхты цæуын — куы хæрдджын, куы æххормагæй — ахуыр уыдыстæм, æндæр мах бынаты æнахуыр лæг, цæмæй йæ гаччы сбадтаид, уый тыххæй йæ дыууæ-æртæ боны фæхуыссын хъуыд.

Ме 'мбал (хистæр фыййау) Баграт, фос сæ бынаты куы 'рсабыр сты, уæд йæ хæдзармæ ацыд. Æз дæр нæхимæ ссыдтæн. Цуцула, ме 'намондæн, уыдис хуысгæ рынчын. Æхсæвæр хæрд нæма фæдæн, афтæ мæ афарста:

— Фос чи хъахъхъæны?

Æз загътон:

— Ничи. Баграт дæр сæхимæ ацыд.

Рынчын лæг тынг стыхсти, хъавыд рабадынмæ. Ахæм хуызы йæ уыдтон фыццаг хатт æмæ нал баурæдтон мæхи, загътон ын, æз сæ бахъахъхъæндзынæн, зæгъгæ. Цуцула мæм æрбакаст, цыма мын бузныг зæгъынмæ хъавыд, уыйау, æмæ афтæ бакодта:

— Ацу, уæдмæ кæд зынид рады хъахъхъæнæг.

Фæстадæр куыд сбæрæг, афтæмæй уыцы 'хсæв фосгæс хъуамæ уыдаид Еналдыты Къаза. Æз ацыдтæн фосы размæ. Арвыл мигъы цъупп никуы зынди, хъарм, мæйрухс æхсæв, æмæ мæ уый бынтон быны сайд фæкодта. Загътон: «Цæй, ахæм рухс æхсæв бирæгъ кæд нæ фæлæбурид фосмæ». Æмæ 'рхуыссыдтæн фосы кæрон нымæтыл.

Æвæццæгæн, бынтон фæллад кæй уыдтæн, уый мыл æртыхс-

ти æмæ, мæ фыдбылызæн, мæ нымæты кæронæй ноджы мæ сæрдæр бамбæрзтон. Цас рæстæг рацыдаид — нæ зонын, фæлæ мæм иу афон, цыма куыдз мæ нымæтыл кафыди, афтæ фæкасти. Нымæты кæрон аппæрстон, кæсын æмæ фосы бынат афтид. Мæйы мигътæ бамбæхстой, æмæ æхсæв бынтондæр нытталынг. Цæмæн мæм ахæм хъуыды æрцыд, уый нæ зонын, фæлæ мæхинымæр загътон, æвæццæгæн, загъын, абон нæ бафсæстысты æмæ хизынмæ ацыдысты. Уыцы æнæзонд хъуыды мæм кæй фæзынд, уыйадыл фæраст дæн, фос-иу хизынмæ кæуылты скъæрдтам, уырдам. Хорз куыйтæ мæм уыд æмæ уыдон исдуг мæ фæдыл цæуынмæ хъавыдысты, стæй фæстæмæ фездæхтысты æмæ æрбайсæфтысты. Æз уыцы талынджы хуссары къæдзæхтыл Зоткъары рагъмæ схæццæ дæн. Уырдыгæй фæстæмæ раздæхтæн — хъæбæр зыдтон, фос талынджы рагъы сæрты кæй нæ ахиздысты, уый.

Фæстæмæ раздæхтæн æмæ Уремсенты суанг Ецъынайы комкоммæ бахæццæ дæн. Уырдыгæй та раздæхтæн æмæ Даргъ фæзы уæле æфтауцы мæкъуылты æхсæг ныббырыдтæн, кæд, загъын, афынæй уаин æмæ мæ фыны уæддæр фенин, цы фесты уыйбæрц бирæ фос, уый. Æмæ æцæг афынæй дæн, æмæ цыма Даргъ фæзы бын нæ фосы дзуг æнцæд хизынц. Баграт дæр цыма уым мæмæ уыд. Æмæ йæ, нæ фос кæм сты, уымæй афæрсын куыд сфæнд кодтон, афтæ сдзурын дæр нæма бафæрæзтон æмæ фехъал дæн. Рабырыдтæн мæ хуыккомæй, фæлæ никуы æмæ ницы. Ардыгæй Елгона армы тъæпæны хуызæн зынди, æмæ рухсытæ калди алы хæдзарæй дæр, стæй уынгты дæр цырæгъты рухс (фанарты рухс) алырдæм разгъор-базгъор кодта.

Бæлвырд уыд: чидæр фæдис систа. Раст куы загъон, уæд мæхицæн тынг старстæн. Хъуыды кодтон, загъгæ, уыйбæрц фос мæн аххосæй фесæфтысты, æмæ мæ цæрджытæ ныр маргæ кæндзысты. Фæтæнты галвæндагыл араст дæн Хъæлæстырдæм. Къазайы хæдзары онг куы бахæццæ дæн (уæдмæ фанартимæ фæдисонтæ Зоткъармæ схæццæ сты), уæд, уыцы хæдзары хæлды дыууæ сисы кæм баиу сты, уым къуымы фæлдæхтæй лæууыди стыр къæйдур. Æз æй схъил кодтон æмæ йæ быны бабарыдтæн. Фæдисонтæ уæдмæ мæ хæд сæрты галвæндагыл хъомты фæзырдæм баивгъуыдтой иу æртæ лæгæй. Отарты Никъалайы дзы йæ хъæлæсæй базыдтон.

Никъала дзырдта:

— Знон бирæгътæ Къæберты фосмæ фæлæбурдтой æмæ дзы цалдæр фысы ахастой.

Уæдмæ бон дæр срухс, æмæ æз къæйы бынæй рабырыдтæн, галвæндагыл, хосы æфтауц кæм уыдис, уырдаæм рацыдтæн æмæ уырдыгмæ кæсын Елгонамæ, стæй коммæ. Дард уыдис æмæ дзы, зæрдæ цæмæ фехсайдаид, ахæмæй ницы федтон. Гыццыл дæлдæр æрцыдтæн æмæ дын мæнæ Даргъ фæзы кæрон лæууы мæ хистæр æфсымæр Хаджумар. Мæн куы ауыдта, уæд зæрдиагæй ныххудти. Æз дæр фыццаг фæдис кодтон, мæхинымæр загътон, ай мæм куы нæ хыл кæны, уæдæ мын кæд иннæтæ дæр ницы кæниккой...

Иу дзæвгар Уремсенты уырдыгмæ куы 'руадыстæм, уæд рæхатыдтам: цалдæр фысы марды Згъæлагджыны алы рæтты æрдæг хæрдтытæй хуыссынц. Ноджы хæстæгдæр куы 'рцыдыстæм, уæд Лагæты хъæуы сæрæй дзæбæх зындысты авд фысы марды — чи æнæ фæхсын, кæмæн йæ хуылфы дзаумæттæ — æдде, иу дзырдæй, дæ фыдгул уырдаæм куы бакастаид. Ныр, иннæ фос цы фесты, уый бæрæг нæй. Фос та уыдысты мин æмæ æрдагæй фылдæр.

Нæ сыхаг лæппу Ассо (Ясон) байрæджы кодта фæдисмæ æмæ йæм худинаг куыд нæ фæкастаид ахæм цау, фæлæ уæддæр араст уый дæр фос агурынмæ æмæ, Сахсатмæ нæма бахæццæ, афтæ йыл æмбæлын байдыдтой фæдисонтæ, æхсæв-бонмæ фос чи агурдта, уыдон. Уæд та лæппу, йæхи бафæсвæды охыл, фæзылд иннæрдæм æмæ цæгæтты аивгъуыдта хæрдмæ. Сардахы сæрмæ куы схæццæ, уæд кæсы, æмæ æнæхъæн фосы къорд лæууы, кæмæн йæ фæхсын тыд, кæмæн йæ хурхы сæртæ хуынчытæ. Иннæтæ та лæууынц, сæ бынатæй змæлгæ дæр нæ кæнынц (уыдон та бирагътæ сæ сынагæй кæй ныццавтой, ахæмтæ). Уæлдæр цæуы æмæ та Сауы сæр дæр егъау фосы къорд. Афтæ сæ сырдтæ атардтой Биастыл æмæ сæ бахæццæ кодтой, суанг Джинаты комы ныхмæ цы айнаг къæдзæхтæ ис, уыдоны сæрмæ. Хъуамæ сæ уыцы къæдзæхы сæрæй акалынмæ хъавыдысты, фæлæ, бон куы фæрухс, уæд сæ уым ныууагътой, хъуамæ хъуыды кодтой, изæры сæм æрбаздæхдыстæм, зæгъгæ.

Ассо фосы дзуг йæ фыццаг скодта æмæ сæ сихорæфонмæ Елгонамæ æртардта. Адæм уæддæр бацин кодтой, тарстысты, æгас дзуг дæр куы фесæфтаид, уымæй. Ахицæн кодтой, йæ хурхы сæртыл кæмæн фæхæцыдысты, сынагæй цæфтæ чи уыди, йæ фæхсын тыд кæмæн уыд, уыдонæй фæрвæзын æнхъæл кæмæн нал уыдысты, уыдоны дæр æмæ сæ Елгонайы уæлхъæуы æргæвдын байдыдтой. Фæззæг ма хъарм уыд, æмæ ныссагътой цæджындзтæ,

уыдоныл та цæхгæрмæ бафидар кодтой æндзæлмттæ æмæ фысты мæрдтæ сæвæрдтой уыцы æндзæлмттыл, сæ быны та сын скодтой арт цъыхырытæй, фылдæр æхсæлыи цъыхырытæй æмæ пысырайы хæмпæлтæй. Цæрджытæн, кæмæн цас йæ бон уыд, уыйас хус кодта фысы дзидза. Уыцы бонты Елгонаиы нæ, фæлаæ ма Лиайы доны фаллаг фарс дæр хусы смаг фидар бадти. Цас фæхъуыди фосæй, уый бæлвырд нæ зонын, хъæуы дæр уыцы нымæц никæмай фехъуыстон, фæлаæ, мæхæдæг куыд нымадтон, афтæмай дыууиссæдзæй фылдæр фысы ныццагътой бирæгътæ уыцы æхсæв. Хъæуы цуанæттæй чидæртæ афтæ нымадтой: «Уый мадæл бирæгътæ сæ къæбылаты ахуыр кодтой цуан кæнын».

* * *

Рæстæг та уæдмæ йæ куыст кодта, æмæ фæззæг хохи бæрзæндтæй æмæ хъæдрæбынтæй йæ гуыр равдыста. Хохи бæрзæндтæ сæхи æрæмбæрзтой урс хæлын худтæй, хъæдрæбынтæ та сырх адардтой цъуйы, уагъылы, касуйы (кæркмисындзæджы) æмæ бирæ æндæр гагадыргъ бæлæстæй.

Ныр тагъд скъоламæ цæуын афон дæр æрлæудзæн. Цалынмæ ма хæдзары уыдтæн, уæдмæ архайдтон æххуыс кæнын бинонтæн. Сæрдæй фæззæдджы æхсæн та хохаг лæгæн йæ куыстытæ вæййынц æнæкæрон. Зымæг никæмæн бары нæдæр рæдыд, нæдæр дæргъæтин цæлы бон. Ацы зымæг та хъуамæ иннæ скъоладзауты хуызæн кæмдæрты æмдзарæны цæрон æз дæр, уымæн æмæ ма хæстæдджыты нал бафæндыд ноджыдæр ма иу аз мæн бæрны бацæуын.

Цалынмæ æз мæхинымæр мæхи цæттæ кодтон ног уавæртæм, уæдмæ дын мын иу райсом Хаджу афтæ:

— Æз цæуын горæтмæ кæнæ техникуммæ, кæнæ рабфакмæ фæлварæнтæ дæттынмæ, ды та уал ма бæсты кусдзынæ Пуриаты æмæ, кæд ма хъуыддаг ацæуа дзæбæх, уæд ды дæр уыцы куыст ныууаддзынæ æмæ де скъоламæ ацæудзынæ. Кæд фæлварæнтæ нæ радтон, уæд та фæстæмæ 'рбаздæхдзынæн æмæ ма бынаты кусдзынæн.

Ам зæгъын хъæуы уый, æмæ уæд — 1935 азы — Дæллаг Пуриаты, ныртæккæ тьунел кæцæй райдыдта, уымæй иу 600 метры Хъесаты хъæуырдаæм уыдис егъау фæз (ныр тьунелы хуырты бын фæци), æмæ уыцы фæзы лæууыди гыццыл хохаг хæдзар — йæ иу æрдæг цæрынæн, иннæ 'рдæг та скъæт. Ацы хæдзары цардысты ветеринарон стражниктæ, цæмай Ручты 'фцæгыл, Гуыр-

дзыйырдыгæй цы фос æрæфта, уыдон ам карантины фæуой 21 боны. Уыцы рæстæгæй раздæр ахæм фосæн уæды уагæвардмæ гæсгæ Цагат Ирыстонмæ уадзæн нæ уыдис. Уымæй уæлдай ма ам уыди метеорологон станцæ дæр. Хаджу стражничы бынат дæр ахста æмæ метеорологон кусæг дæр уыд. Мæнæн куыд нæ уыдаид уыйбæрц æууæнк æхсызгон, æмæ æнæ уæлдай ныхасæй мын дыккаг бон радзырдта мæ хæстæ. Уымæ, метеорологон станцæйы прибортимæ куыд кусгæ у, уый дæр. Сæрмагонд чингуыты сын куыд фыссын хъæуы сæ нысантæ, уый дæр. Ноджы ма дзы цыдæртæ нымайын хъуыд æмæ, дам, уыдон хицау йæхæдæг кæндзæн. Хицауæй та куыста Тезиаты Саламджери. Ветеринарон цæстдарæгæй ма ам куыста ноджыдæр иу ацæргæ лæг — Абысал. Æдæппæт, ацæуынæн сæрды чи бæззыд, уыцы æфцæджытæ уыдысты цыппар: Мамысоны æфцæг, Зруджы æфцæг, Джинаты æфцæг æмæ Ручъы æфцæг. Уыдонæй се 'гасæй дæр уæззаудæр æмæ къулдæр къахвæндæгтæ уыдысты Ручъы æфцæджы фæндæгтæ. Фысвос кæнæ стуртæ ма тыххæй-фыдæй ахызтаиккой ацы æфцæгыл сæрды мæйты, фæлæ иннæ мæйты — афæдзæн йæ фылдæр хай — уыцы къахвæндæгтыл фистæгæй дæр уыд бынтон тæссаг цæуын. Уыдон уый тыххæй дзурын, æмæ ветеринарон стражниктæн, раст куы загъон, уæд ницы куыст уыди. Абысал уыцы фæтк раджы бамбæрста æмæ арæх цухтæ кодта. Куыст бæргæ зын куыст нæ уыдис, о, фæлæ иунагæй, фылдæр æххормагæй, тынг æнкъард кодтон æмæ тыхстæн. Алы бон дæр æртæ хатты хъуамæ приборты бæрæггæнæнтæ систаин æмæ сын сæ нысæнтæ журналты ныффыстаин. Уыцы куыст мын ахста алы барстæн дæр иу сахатырдæджы бæрц. Банымайгæйæ бон æмткæй куыстон уыцы прибортимæ иу сахат æмæ 'рдæджы бæрц. Уæдæ, раздæр куыд загътон, афтæ Ручъы 'фцæгыл арæх ничи цыд, фос та йыл бынтондæр ничи скъæрдта. Уый афтæ, фæлæ уæддæр æз басты бынаты уыдтæн æмæ уымæй тынг фæлмацыдтæн.

Сентябрæн йæ фылдæр фæци, уæддæр Хаджумар йæ куыстмæ нæ зыны. Мæ хъуырма сдæн, скъоламæ мæ фæндыд. Уæд дын иу сихорафон бæхты рæгъау, ныронг бæрзæндты чи хызти æмæ уазал кæй æртардта дæлæмæ, ахæм æрбынат кодта мæ хæдзары раз. Æз сыл цин кодтон, раст цыма мæхи бæхтæ уыдысты, афтæ. Сæ цæст сæм дардтой дыууадæс бæхгæсы. Æд къибиткæтæ раст циганты таборы хуызæн уыдысты. Разындысты Заманхъулаей, бæхгæстæн сæ хистæр уыд бынтон бур, дынджыр пыррыкри-

хиджын лæг — хуыдтой йæ Бимболат (йæ мыггаг ын бæлвырд нал хъуыды кæнын, фæлæ цыма Хъуысатæй уыдис, афтæ мæ зæрдыл лæууы).

Уайтагъддæр базонгæ стæм, фæлæ уыдон иууылдæр ас адæм. Се 'ппæты кæстæрыл цыдаид ссæдз азæй фылдæр. Йæ уæлдзарм худ — хур уа, къæвда уыдаид — йæ сæрæй нæ иста. Худ та уыд, бынтон стæм цы сызгъæринхуыз бухайраг уæлдзæрмттæ вæййы, уыдонæй. Æз алы бон дæр бæхты рæгъауы 'хсæн рацу-бацу кодтон, æмæ мын уый уыд бынтон æхсызгон. Искуы-иу кæнæ дыууæ бæхы æнæхъæн рæгъауæй рынчын, кæнæ къуылых чи уыд, ахæмтæ, фæлæ иннæтæ нард, сæ хъуын æрттывтытæ калдта. Цыбыр дзырдæй, цæст зын атонæн уыд алы бæхæй дæр. Бынтондæр та мæ уд баззад иу дынджыр уырсы. Дынджыр бур уырс, йæ ныхыл егъау урс нысан. Иннæ бæхтæ йæ разы зындысты лыстæг, раст Захъайы хæрджытæ цыма уыдысты, афтæ. Уый та тыхы мæсыг. Мæн æппындæр ницæйуал мæт уыдис, æрмæстдæр хъуыды кодтон, цы хуызы йыл абадон æмæ атезгъо кæнон, ууыл.

Уырсыл раздæр кæддæр саргъ æвæрдæуыд, æмæ йыл исчи, æвæццагæн, искуы-иу хатт бадти, фæлæ хъуамæ ферох кодтаид, барæг æмæ саргъ цы сты, уый.

Захъайы æгас комы уыд æрмæстдæр иунаг дукани — Хъесаты хъæуы. Ардæм алы бон дæр дыууæ-æртæ лæгæй цыдысты бæхгæстæ тамако æлхæнынмæ. Фæлæ дуканигæс иу æлхæнæгæн уæй кодта æрмæстдæр иу къопп бапъиروزтæ — æнæбары тамакотæ, лыстæг, æппындæр уды мур кæм нæ уыд, ахæм. Мæн та æрмæст уый мæт бацыди, цæмæй уыцы уырсыл сбадон. Æмбаргæ йæ бæргæ кодтон, уымæн дзæбæх тыхджын æмæ уæззау барæг кæй хъæуы, фæлæ æгæр сцыбæл дæн. Уый размæ, мæхимæ куыд кастис, афтæмæй тынг налат бæхтыл дæр иу хатт æмæ дыууæ хатты нæ бадтæн. Тæрсгæ куыд нæ кодтон, фæлæ мæ бон нал уыд, цы сфæнд кодтон, уымæй мæхицæн нæ зæгъын. Ныр бæхгæстæ тынгæй-тынгдæр тыхстысты æнæ тамако, раст æррайы рацу-бацу кодтой, уалдайдæр æхсæв бонмæ. Уæд æз сæ иуæн афтæ зæгъын:

— Кæцы бæхы уын бацамонон рæгъауæй, уый мын æрцахсут æмæ уын æз рахæсдзынæн Хъесаты хъæуæй уе 'гасы фаг дæр бапъиروزтæ.

Бæхгæстæн дæр уæд бамбарын кодта мæ фæнд, æмæ Бимболат бардзард радта:

— Райсом раджы йын раттут, цавәр бәх әй хъәуы, ахәм. Райсомәй мын бәхгәстә загътой:

— Цом, кәцы бәх дын 'рцахсәм, уый нын бацамон.

Æз семә рацыдтән әмә, уыцы уырсмә куы бацамыдтон, уәд загътой:

— Уый дәу хуызән дзидзидайы бәх нәу, әмә мах нәхи тәригъәдджын нә кәнәм, ныммардзән дә.

Æз загътон:

— Уәдә әз та әндәр бәхыл нә ацәудзынән.

Бәхгәстә цыдәртә аныхәстә кодтой кәрәдзимә әмә сә иу ацыд Бимболаты фәрсынмә. Цытә дзырдтой — нә зонын, фәлә фәстәмә уый әрбаздәхт архъанимә. Дзәвгар рәстәг сә кьухы не 'фтыд йе 'рцахсын, фәлә йә уәддәр, сә хид сә әрмттәй сәрфтой, афтәмәй йыл саргъ авәрдтой. Æз, раст куы зәгъон, уәд тынг тәрсын байдыдтон: рәсугъдәй уәларвон әфсургъәй рәсугъддәр, тыхәй та дынджыр танк, әмә мә худинаджы рәстәг әрцыди, куы мә аппара, уәд. Ехс райстон, саргъмә сгәпп ластон, бәхгәстә йын йә рохтә феуәгъд кодтой. Бәх цырагъау әмраст сләууыд йә фәстаг кьәхтыл, стәй, куыддәр йә раззаг кьәхтә зәхмә 'рхәццә сты, афтә та ногәй армаццаг систа.

Бәхгәстә мәм тарстхуызәй иуварсәй кастысты. Мә зәрдә раст мә зәвәттәм әрхәццә, фәлә ма уәддәр, зәгәл цәджынды куыд ныкькьуырай, афтә бәхы фәрстыл мә зәнгтәй фидар хәцыдтән. Тынгдәр ма тарстән, мыййаг, мыл, зәгъын, уәлгоммә куы рафәлдәха, уәд мә нытәбәкк кәндзән. Бәх, куыддәр ыл абадтән, афтә йә бамбәрста, әдых әмә йыл әнәбон ләг кәй бады, уый. Уәлдайдәр та мә уәз уымән әртхутәдджы уәзәй фылдәр нә уыд.

Иу цалдәр тәссаг чыллиппы фәстә мә кьухы бафтыд ехсәй йын йә сәр раст йә дыууә цәсты 'хсән мә тых мә бонай ныццәвын. Бәх, әвәццәгән, ахәм цәф әнхәәл нә уыди әмә размә дугъ кәннынмә фәци. Дугъ та ахәм тагъд кодта, әмә мәнән мә цәстысыгтә акалдысты. Хуыцау хорз, әмә уыцы рәстәг бәхән йә сәр уыдис Хъесаты хъәуырдем хәрды, әмә әз фидар бадтән, зыдтон әй, рәгъауаг бәх бирә рәстәг нә бафәраздзән ахәм уәззау дугъ, әмә уәд мән дәр ләгыл банымайдзән. Әмә әцәг афтә рауади хъуыддаг. Дуканийы дуармә йын йә рохтыл әрбахәцыдтән әмә әрләууыд, йә хид та стыр урс тьыфыләй хауди зәхмә. Дуканигәс Туаты Дзиука мидәгәй рауад, нә хәстәг уыд әмә мыл бацин кодта, стәй мә фәрсы:

— Кæм дын уыд ахæм бæх?

Æз ын радзырдтон кæрæй-кæронмæ, цæмæн мын æй радтой, уый æмæ уæд афарста:

— Æмæ дæм фаг æхца ис?

Æз систон мæ дзыппæй цалдæр сомы, æмæ мын уæд æгас æхцайы аргъ дæр «ракетатæ» банымадта. Æз дæр сæ мæ роны нывæрдтон æмæ сбадтæн мæ бæхыл. Ныр мæм хорз хъусын байддыта, раст цыма цæрæнбоны дæр мæ быны цыдис, уый хуызæн. Бæхгæстæн ахæм хуын хъуамæ гогызы мардæй дæр æхсызгондæр уыди. Тамакотæ байуæрстой æмæ дзы мæнæн дæр иу къопп иннæты æмхай бакодтой. Æз та æппындæр тамако нæ дымдтон, фæлæ мæ тынг фæндыди, уыдоны хуызæн лыстæг даргъ фæздæг уадзын алы пъæртты фæстæ. Иу æртæ боны афтæ æвзаргæйæ, мæ зæрдæмæ тынг чи цыдис, ахæм бæхтæ мæ сыстынмæ райсомæй мæ дуармæ лæууыдысты æд саргъ-æд идон. Æз-иу тагъд-тагъд абарстон, мæ метеорологон прибортæ цы амыдтой, уыдон, æмæ-иу сæ журналты афыстон, æхца-иу мын авæрдтой æмæ та-иу Хъесаты хъæуы балæууыдтæн. Заманхъуылæгтæ афтæмæй тамако цух нал æйæфтой æмæ зынгæ фæхъæлдзæгдæр сты. Хæринаг хъуаг та нукуы уыдысты. Бæхтæй бынтон æнæсарæн чи уыди, уыдоны-иу раластой фæзæн йæ кæронмæ (ныртæккæ Ручы тьунел кæм райдыдта, уырдаем) æмæ-иу сæ уым фехстой топпæй. Сæ дзидзайы дзæбæхтæ-иу сын ралыг кодтой æмæ уыдонæй физонджытæ кодтой. Мæнæн та-иу уыцы заман мæ комы дон мæ ахсæны дæр нал цыдис, уæддæр нукуы бахордтон уыцы фæлмæн цъыс-цъыстæнаг физонджытæй. Ноджыдæр ма иу цасдæр рæстæг рацыд, æмæ ме 'фсæст æмæ хъæлдзæг сыхæгтæ топпæй æхсынæй ерыс расидтысты. Æз дæр райстон фондзæхстон топп (нæ посты гæртæ дæр уыдис) æмæ, æхсгæ нæма фæкодтон, афтæ мæ разы алæууыдис бæхгæстæн сæ кæстæр, йæ сызгъæрин уæлдзармæй худ йæ сæрæй чи нукуы иста, уый æмæ мын афтæ:

— Æрæвæр дæ худ — æз æй фехсон.

Мæнæн та мæ худ зæронд къепкæ, фæлæ мын æндæр худ нæ уыд, æмæ мæ нæ фæндыд бынтон гомсæрæй баззайын, æмæ йын дзуапп радтон:

— Уæртæ бирæ къæйдуртæ æмæ гæрæхтæ кæн, цас дæ бон у, уыйас. Æвæццæгæн æй тынг фæндыд йе 'мбæлтты цасты хорз топпæхсæджы кад ссарын æмæ та ногæй:

— Уæд та йæ хæрдмæ сæппар.

Æз та не сразы дæн. Хистæр бæхгæстæ махмæ сæ хъус дардтой. Уæд та мын ногæй афтæ:

— Цæй, æмæ æз æрæвæрдзынæн мæ худ, ды йæ фехс æмæ йæ кæд нæ акъахай, уæд æрæвæрдзынæ дæхи худ.

Æз сразы дæн.

Топпæй æхсынмæ та хæрзараехстджын уыдтæн — Елгонайы уæд дæр ма мæ фыдыфыд арæх куыста йæхи конд зырнайзилæн тæрхыл æмæ, мæхи цас хъуыды кæнын, уыцы тæрхыл ауыгъд уыдысты кæддæриддæр фондзæхстон топп æмæ бынтон хорз, рæстдзæвин æмæ рæуæг цуанон, дыууæхæтæлон топп «Зауер три кольца». Уыдонæй æз арæх «пайда кодтон», æмæ æхсын хорз сахуыр дæн. Иу дзырдæй, уыцы бæхгæс йæ амонд ссарынмæ кæй срæвдз кодта, рæсугъд сызгъæринхуыз бухайраг уæлдзармæй худ, дарддæр цы бричка лæууыд, уый гуыффæйы тигъыл æрæвæрдта. Æз фехстон. Бæхгæс бадугъ ласта йæ худмæ, фелвæста йæ æмæ сагъд мардау лæугæйæ баззад. Худыл нæмыг кæм амбæлд, уым лыстæг хуынкъ, иннæрдыгæй та йæ фарс иууылдæр гом. Лæппу иуцасдæр афтæ фæлæууыд, стæй мæнмæ æрбауад æмæ мыл хъæртæ систа. Æз æм топп фæдардтон — иу къахдзæф ма мæм куы 'рбакодтаид, уæд ыл æй æнæмæнг ныццавтаин. Уый дынджыр, хæрзхаст æмæ мæ надæй амардтаид. Хуыцауæн табу! Уыцы заманы нæм йæ хъус дардта Бимболат дæр — æмбæрста йæ, æнæ хылæй нæ хъуыддаг кæй нæ ахицæн уыдзæн, уый æмæ йæм хорз фæхæцыди:

— Цы агурыс сывæллонæй? — ацы ныхас мын хъыг уыди, фæлæ ныхъхъус дæн. — Дæхæдæг нæ агуырдаг дæ худы сæфт, кæй аххос дын у, цæмæн хъыгдарыс лæппуы?

Уый дæр басабыр. Райсом та сын Хъесаты хъæуæй сæ тамакойы фæлхас рахастон. Ныр бæхтæ радыгай ивын байдыдтон, æмæ бæхгæстæн дæр фенцондæр. Тамакотæ байуæрстой æмæ та мæнæн дæр мæ хай радтой. Се 'гас дæр хъæлдзæгæй сдымдтой. Æз дæр систон къоппæй иу бапъирос, æмæ йæ куыддæр ссыгътон, афтæ мæ разы алæууыд, йæ худ кæмæн фехстон, уыцы бæхгæс æмæ мын сабыргай афтæ:

— Æз дын бацамондзынæн, рæсугъд фæздæг куыд уадзгæ у, уый.

Мæнæн мæ сæр уый не 'рцахста — ай мын фыдæнæн кæны, фæлæ уайтагъд сразы дæн. Захъайы доны былмæ бацыдыстæм, æмæ уæд загъта:

— Кæс ардæм.

Тамако тынг спъартт кодта, арф ныуулафыд, стай йæ танæг рæсугд тагай рауагъта йæ былтæй. Æз æй йæ хæдуæлвæд бафæзмьдтон æмæ мæ хуыфынæй фæцæйхуыдуг кодтон. Дыккаг хатт дæр та афтæ, æмæ мæ цæстысыг калди, мæ хуыфын æппындæр бауромын нал куымдта, мæ сæр зылди æмæ рысти, æмæ æгæр-мæгуыр мæ къæхтыл дæр хорз нал лæууыдтæн. Уыцы бæхгæс та мæм иуварсæй кастис æмæ йæ мидбылты худти. Æз мæхимæ мæсты кодтон, хорзау мæм нæ касти, уыдоны хуызæн тамако дымын кæй нæ зонын, уый.

Иу æртæ боны афтæ мæхи марынмæ æрцыдтæн, стай уыйас тынг нал хуыфыдтæн, æмæ зардæ, бæхгæстæ-иу дымын куы байдыдтой, уæд гыццылгай агурын байдыдта тамако.

Рæстæг цыди, райдыдта октябры мæй дæр, Хаджумар та нæй æмæ нæ зыны. Цыма ме 'мбал Абысал дæр уымæ иумæ сфæнд кодтой, уыйау Захъагомы кæмдæр ныссагъди æмæ йæ куыстмæ нæ зынди. Мæнæн та бынтон дзæгъæл ныууадзын уыцы æнæбары пост, стай метеорологон прибортæ ницы хуызы уыдис. Афтамæй æцæгдæр тамакойыл дæр фæцалх дæн. Уæд иу бон фæссихор фæзынди ме 'мбал Абысал. Мæнæн æхсызгон куыд нæ уыдаид! Мæхинымæр загътон — абон мын нæхимæ æнæ цæугæ нæй, бæстæ иннæрдæм куы афæлдæха, уæддæр. Абысал цæхгæр ныллæууыд æмæ загъта:

— Абон Елгонамæ афоныл нал фæхæццæ уыдзынæ, ам та ком — сырда уа, хæйрæг уа — талынгтæй фæстæмæ ахæм фæндагонтæм цæттæйæ лæууынц..

Æз æм нал байхъуыстон, дынджыр лæдзæг райстон, мæ уæхскыл æй авæрдтон (къухы хæссынмæ уæззау уыди) æмæ мæхи тыхтонæгау акодтон. Уæлдайдæр, хæйрæджытæй æмæ сырдатæй мæ кæй тæрсын кодта, уый тыххæй загътон мæхицæн — уæдæ уадз, æмæ сбæрæг уа, æз тæппуд дæн æви нæ, уый!

Цалынмæ уыцы ныхæстæ цыдысты не 'хсæн, уæдмæ бынтондæр баталынг. Афтæ æгæр хъæбарæй кæй ныллæууыдтæн цæуыныл, ууыл ныр чысыл фæсмон байдыдтон, фæлæ мæ сæрма нал бахастон иу ацы æхсæв ма посты ныллæууын, æмæ тагъд санчъехтæгæнгæ фæраст дæн Захъайы фæндагыл Нарырдæм. Иу фондз километры рауадаин, афтæ, комæн йæ тæккæ нарæгмæ куы рахæццæ дæн, уæд кæмдæр мæ сæрымагъзы разынди, саби сывæллонæй кæй фехъуыстон, ахæм таурæгъ, уæвгæ, хъуамæ æцæг хабар дæр уыдаид... Нæ зонын.

Цэвиттон, Нарэй иу лэппу Захъайы йæхицæн къайаг ссардта, æмæ, куы бафидыдтой, уæд йæ каистæм цыди уазæгуаты. Уыцы заманы та, дам, (уæвгæ, ныр дæр афтæ у) сияхсæн æхсæвиуат кæнын йæ каистæм æгъдаумæ гæсгæ не 'мбæлдис. Фæлæ, лэппу цафонмæ баззад йæ къайаджы хæдзары, уый, чи зоны, фæлæ æгæр фæци, афтæмæй иуафон тъæнджы майы фæсæмбисæхсæв рахæццæ Дзуары размæ (Захъагом æмæ Джинаты ком кæм баиу ваййынц, уым уыди кувæндон). Афтæмæй йæм уым балбирæгътæ алырдыгæй фæзындысты, æмæ ма йæ къухы бафтыд Дзуары æмбонды сæрты багæпп кæнын æмæ уым бæласмæ сбырын. Бирæгътæ йæ цы хуызы раппарой бæласы сæрæй, ууыл бирæ нæ хъуыды кодтой, йæ быны зилдур зылдысты æмæ сæ смаг уагътой, æвзæр тæф систой. Лэппуйæн йæ сæр зылын куы байдыдта, уæд йæхи йæ ронæй бæласы цонгмæ бабаста, цæмæй ма 'рхауа бирæгъты астæумæ. Бирæгъты смаг та, дам, цуанæттæ куыд дзурынц, афтæмæй лæджы сæрымагъз нылæууын кæны йæ кусынай. Афтæ бирæгътæн уыцы смагæй сæ бон куы ницы бацис, уæд донмæ цыдысты, сæ къæдзилтæ доны хуылыдз кодтой æмæ дон дæле уæлæмæ лэппуйыл пырх кодтой. Цас рæстæг рацыд, уыцы бæллæхы куы бахауд сияхс, уый ничи зоны, фæлæ, бон куы срухс, уæд Нарэй Земцъынамæ хосласджытæ фæцæйцыдысты, æмæ йæ уыдон æрдæгмардæй æристой бæласы сæрæй. Æз дæр ныр уыцы ранмæ 'рбахæццæ дæн, æмæ ма уыцы æмбисонд бынтондæр йæ быны скодта.

Уæдмæ Дзуарæй чысыл адард дæн.. О Хуыцау! Ай та цы хъуамæ уа?!

Æхсæв талынг, куыд фæзæгъынц — цæсты къух куы атыссай, уæд дæр æй нæ фендзынæ!

Афтæмæй иу гыццыл дарддæрæй дыууæ цъæх зынджы зынынц. Бамбæрстон æй, ай цыдæр сырд кæй у, уый, фæлæ ма сæры ахæм хъуыды равзæрд: фæстæмæ здæхæн мын нæй, кæд мæм ам афтæ бирæ æнхъæлмæ кæсы, уæд уым, комы нарæджы, йæ дæндæгтæй сархайдзæн, ноджы ма йын хъуамæ 'мбæлттæ дæр разына. Ам та уæддæр лæгæй-лæгмæ, кæмæн куыд йæ хъæру амона, афтæ уæд. Лæдзæг уæдмæ дæр уыд ма уæхскыл. Иннæ къухæй дæр ыл фæхæцыдтæн æмæ ма тых-мæ бонæй ныццæвтон, цъæх зынджытæ мæм кæцæй зындысты, уым. Уыцы цæфимæ иу рæстæг ахæм хъæр ныккодтон, æмæ раст къæдзæхтæ ныццæрыдтой. Хъыгагæн, кæй цæвтон, уый фæтарст, æмæ лæдзæджы цæф хъæбæр фæндагыл ауади. Фæйнæрдæм ма зондцухы хуы-

зæн тагъд-тагъд фæкастæн, æмæ ма фæндаджы уæлбылæй иу æрттынд фæкодтой уыцы цъæх зынджытæ. Æз уырдыгæй Нарырдæм афтæ тагъд згъордтон, æмæ мæм исчи куы кастайд, уæд мæ æнæмæнг æррайыл банымадтаид. Бабиаты комкоммæ куы рахæццæ дæн, уæд фæсабырдæр кодтон мæ дугъ, зыдтон æй, ам Нары хъæу тагъд фæзындзæни, йæ цырагърухсытæ, кæд ма исчи нæма ныххуыссыдис, уæд.

Æмæ, æцæгдæр, Абанайæ дæр æмæ ма Нарыхъæуæй дæр иугай хæдзæрттæй калди рухс. Ныр тæрсгæ нал кодтон æмæ фæндаггони рæвдз цыдæй цыдтæн Елгонамæ. Ам рухс никæмайуал калдис, афтæ нæ хæдзары дуар бахостон.

Бакодта мын Хаджумар, æмæ йыл мæ маст акалынмæ мæ бирæ нал хъуыд, фæлæ хистæртæй сдзурын нæ бауæндыдтæн.

— Цæмæн мæ мæй æмæ æрдæг фæцух кодтай скъолайæ?

Уый худы æмæ афтæ:

— Ды хорз ахуыр кæныс æмæ сæ уайтагъддæр баййафдзынæ.

Иннæ къуырийы райдианмæ мæ ссыгъдæг кодта мæ мад, ног дзабыртæ мын бахуыдта æмæ къуырисæры раджы фестадтæн, къуырийы фаг хæринаг мын нывæрдта мæ хызыны (нартхоры кæрдзынтæ æмæ æнæхъæн гуымбыл цыхт), æмæ сæумæцъæхæй фæраст дæн Зæрæмæгмæ — 9 километры. Æз уроктæм дæр нæ байрæджы кодтон. Директормæ бацыдтæн æмæ йын радзырдтон, цæмæн бафæстиат дæн, уый. Директор мæ арвыста Магкаты хъæумæ. Ам Адайы ком, Мамысоны ком, Нары ком, стæй Цмиагком кæм баиу ваййынц, уым размæ — Уæлладжыры комырæм хуыдзыхау рацыд бæрзонд къæдзæх. Бацæуæн æм уыд æрмæстдæр иуырдыгæй къæдзæхæн йæ фæрсты, фылдæр хуссарырдыгæй арф уыдысты цæрæн хæдзæрттæ Магкаты стыр æмæ тыхджын мыггагæн раджы заманы. Хæдзæрттæн сæ фылдæр ныххæлддзаг сты, фæлæ ма дзы кæмдæрты скъоладзаутæн сарæзтой æмдзæрæн. Афтæ ам æз дæр мæхицæн бынат æрцахстон, 6 къласмæ цæуын райдыдтон ахуырмæ.

Бынтон фыдуаг кæй уыдтæн, уый тыххæй мæ дыууæ хатты ахуыргæнджыты Совет сурын кодта скъолайæ, фæлæ та-иу мæм цалдæр боны фæстæ ногæй фæдзырдтой. Уымæн æмæ ахуыр та хорз кодтон.

Скъолайы директор — Магкæты Котыкк, уæд æрæджы хорзæхгонд æрцыд орденæй, фыццаг ахуыргæнæг Ирыстонæй. Уыдис тыхджын математик, каст фæци Ленинграды университет. Иу райсом мæм фæдзырдта æмæ мын афтæ:

— Ды дæхæдæг дæр фесæфдзынæ æмæ мын ме скъола дæр фехалдзынæ, æмæ дын мæнæ гæххæтт, 6 къласы каст кæй фæдæ, уый тыххæй æмæ цу, кæдæм дæ фæнды, уырдаæм!

Уый уыди майы кæрон, кæнæ июны фыццаг бонты 1936 азы. Æмæ афтæ æнæнхæлæджы уынджы баззадтæн. Иу цыбыр дзырдæй, фæстаг знаггад — электрофор кæй ныппырх кодтон, уый мын кæронбæттæн скодта Зæрæмæджы скъолайы ахуыры бонтæн.

Ацы ныхæсты фæстæ мæм æрбалæвардта тетрады сыфы æрдæгыл фыстæг. Куы рацæйцыдтæн йæ кабинетæй, уæд ма йæ ныхæстæм бафтыдта:

— Фæндæгтæ, куыд дæ фæнды, афтæ æвзар, æрмæст Зæрæмæджы скъолайæ, цас дарддæр, уыйас дын уыдзæн хуыздæр.

Гъе, уыцы гæххæттимæ мæ ныййарджытæм сæргуыбырай Елгонамæ бацыдтæн æмæ сын загътон:

— Котыкк мæ скъолайæ ратардта.

Афтæ уыдон дæр стыр мæты бахаудтой. Нæмгæ дæр æмæ мæ æфхæргæ дæр нæ бакодтой, фæлæ сыл цыма мард æрцыд, уый хуызæн дзыхæй дæр нал дзырдтой.

Уæд мæ хистæр æфсымæр Хаджумар загъта:

— Цæй, æмæ йæ рабфакмæ радтæм.

Æмæ йæ мæ фыд афарста:

— Æмæ цалгай аздыдты исынц уырдаæм ахуыр кæнынмæ?

Хаджумар ын дзуапп радта, 18 азæй уæлæмæ, зæгъгæ, фæлæ, дам, ын кæд Петка бафтауид йæ азтыл. Ракурæд дзы æвдисæндæр, 17 азы гуырд у, зæгъгæ.

Уæд та йæ мæ мад афарста, цæмай, дам, зоныс, ратдзæн ын ахæм гæххæтт, уый. Уымæй æмæ, дам, мæхи хъустæй фехъуыстон, Петка дзы куыд æппæлыд, уый — Фæтæнты йæ хос кæрдгæйæ федта æмæ дзы уæд тынг раппæлыд. Уадз æмæ бафæлвара, уæдæ æндæр гæнæн нæй, ацы мæгуыр заманы йæ нæ хæстæджытæй дæр чи айдзæн, стæй та искæмæ дæр йæ фыдуат митæ райдайдзæн...

Æз та ныр мæхæдæг иу къуыри налдæр фынай кодтон, нал риуызгагæй улæфгæ, æвæццæгæн, мæ сæррамæ бирæ нал хъуыд. Иу бон араст дæн Нармæ — хъæусоветмæ. Йæ хæдзар уыд Поты фæзы, Захъайы донæн йæ галиу фарс тæккæ хæдрæбын. Уыдис дынджыр дойнаг дуртæй амад дыууæ хатæны. Фыццаг хатæны бадти хъæуыхицау — Дзапарты Петка, цæгатварс уыд

æмæ æппындзых дæр арт кодта сæрдæй-зымæгæй. Манæй уæлдай ма йæм иу æртæ лæджы цæйдæр хъуыддæгты фæдыл бацыдысты, фæлæ сæм æз нæ байхъуыстон. Стæй хъусгæ нæ, фæлæ цыма уынгæ дæр никæйуал кодтон, афтæ мæм касти.

Уалынджы иунæгæй аздадтæн йæ хатæны. Æрбакаст мæм æмæ мын тызмæгæй афтæ:

— Дæу та цы хъæуы?

— Æвдисæндары гæххæтт...

— Цæмæн дæ бахъуыд?

— Ахуыр кæнынмæ цæуын.

— Уæдæ дын уæд ратдзыстæм, иугæр ахуыр кæнынмæ цæуыс, уæд, — йæ хъæлæс дæр гыццыл фæхъармдæр.

Йæ секретарæн афтæ:

— Ныффыссын, цавæр гæххæтт æй хъæуы, ахæм. Æмæ мын уый дæр афыста, 1917 азы гуыр дæн, зæгъгæ, æвдисæндар.

Уыцы гæххæттимæ цингæнгæйæ Елгонайы балæууыдтæн æмæ йæ хæзнайы хуызæн не стъолыл æрæвæрдтон. Ныр мæ цæуын хъуыд горæтмæ. Хохаг лæгæн йæ дарæс дæр æмæ йæ фадыварц дæр уæды заманы уыдысты йæхи хæдзары фæллоуæ. Ирон цæх тынæй мын мæ мад бахуыдта дзæбæх уæлæфтау æмæ хæлаф, уæдæ къахыдарæс дæр ирон дзабыртæ. Горæты фыццаг æхсæв ныллæууыдыстæм нæ дард хæстæджытæм. Куыддæр рухс ахуыссын кодтой, афтæ мæ мæ буар хæрын байдыдта, æмæ хуысгæ нæ, фæлæ ратул-батул систон æмæ æгас бинонты дæр райхъал кодтон. Уæд рухс ссыгътой, æмæ мæ хуыссæнæй фæйнæрдæм рæгъæуттæй лидзын байдыдтой бурбын лыстæг хъæндилтæ. Хаджумары фæрсын:

— Адон цы сты æмæ иннаты цæуылнæ хъыгдарынц?

Уый мын дзуапп радта:

— Кълоптæ. Хъæдысыстытæ.

Афтæ æхсæв бонмæ мæ цæстытæ цынд дæр нал бакодтон. Бон куы фæцъæх, уæд фестадтæн, мæхи ахсадтон æмæ уынгмæ алыгътæн. Аст сахатыл Хаджумаримæ фæцыдыстæм рабфакмæ. Уый та уыд — йæ адресын ныр дæр хъуыды кæныны — ныры Церетелийы уынджы хурыскæсæн кæроны, йæ хæдфарсмæ та уыд Совпартшкола, уынг хуынди Стрелковая, №8.

Гыццыл алæууыдыстæм цыдæр уаты раз, стæй мæм мидамæ фæдзырдтой. Бацыдтæн, æмæ дыууæ ас лæджы бадынц. Сæ разы стъолыл гæххæттытæ æмæ, дам, райс билет. Райстон гæххæтт, æркастæн æм æмæ йын йæ фарстатæн æвиппайды райдыдтон

дзуапп дæттын. Æвæццæгæн, минут дæр нæ бафæстиат дæн. Уыдон кæрæдзимæ бакастысты æмæ, дам, ацу. Уыцы 'хсæв дæр æмæ дыккаг æхсæв дæр æз æхсæвиуат кæнынмæ нæ хæстæджытæм нал бакуымдтон. Æфсæнвæндаджы вагзалы-иу бандоныл бадгæйæ афынæй кодтон. Цыппæрæм бон фæйнæгыл рабфачы тыргъы æрцауыгътой номхыгъд, ахуыр кæнынмæ кæй райстой, уыдонæн, стæй нæ æрæмбырд кодтой иу егъау къласы. Ам нын дынджыр гуыбынджын лæг — йæ боцъотæ дæр лæджы аргъ уыдысты, — бамбарын кодта, зæгъгæ, ахуыр кæнынмæ уæ райстам, æмæ, дам, абонæй фæстæмæ сыхæхæн æмдзæрæн агъуыст нæма ис æмæ уал уæ хæдзæрттæм фæцæут. Куы, дам, ссарæм агъуыст, уæд уæм сæрмагондæй ныфффысдыстæм æмæ-иу тагъд фæзынут.

Хаджумар мын куыд загъта, афтæ æз дæр Къостайыхъæуы лæппутимæ фæраст дæн. Уæд Беслæнæй Терчы галиу фарсмæ хид нæма уыд арæзт, æмæ доны балæгæрстам мадард бæгънæгæй. Нæ дзаумæттæ фидар стыхтам æмæ сæ нæ сæртæй уæлдæр дардтам. Къостайыхъæуы лæппутæ фæйнæрдæм сæ хæдзæрттыл апырх сты. Æз ма сæ кæйдæр афарстон, зæгъын, фысымæн мын Хаджумар кæй бацамыдта, уыдон кæм цæрынц. Сæ сыхæгтæ мын загътой, Дедта (афтæ хуыдтой нæ хæстæг æрвады), æвæццæгæн, хъæмп ласынмæ ис. Æмæ мын бацамыдтой Терчы былырдæм — уым, дам, æй ссардзынæ. Æмæ йæ æцæгдæр уым ссардтон, æвдæлон кодта йæ бричкæ хъæмпæй. Æз дæр ын феххуыс кодтон æмæ мын фæсæхсæвæр афтæ зæгъы:

— Мæн æхсæвы гарна хъахъхъанын хъæуы Терчы былыл, ды та ам хæдзары банхъæлмæ кæс бинонты 'рбацыдмæ æмæ уæд схуысдынæ. Æз ын балæгъстæ кодтон:

— Ауадз мæ, æмæ æз дæр уым схуысдынæн.

Сразы ис æмæ аивгъуыдтам Терчы былмæ. Ам хъæу бынтон æхсызгон хъуыддæгтæн гарнайы сыгъта агуыридур. Мæн стыр цымыдисы бафтыдта сæ куыст. Дедтайæн загътон, цæмæй мæ ам куыд уадза, афтæ. Мæ хъус тынг æрдардтон дургæнджыты архайдмæ.

Рацыд, иу къуыри уыдаид, æви гыццыл фылдæр, æмæ мæ ныфс хæссын байдыдтон æнæ искæй æххуысæй мæхæдæг ацы куыст кæнынмæ, хорз æй базыдтон. Гарнаты арт кодтон хъæмпæй, æхсæв та-иу фæлмæн хъæмпы мæхицæн лыстæн акодтон æмæ-иу Терчы былыл сатæг сыгъдæг уæлдæфы уайтагъддæр афынæй дæн. Хæринаг мын Дедта алы бон ласта æмæ Терчы доны фæрцы

уый дæр йæ бынат ардта — уæд ма Терчы дон нуазынмæ бæззыд. Уæд иу райсом Дедтайы бæсты хъæмп æрбаласта Сергей — уый дæр нæ хæстæг æрвад уыд — Дзанайты Азанбеган йæ фыдыфсымæр, скульптор Дзанайты Русланан та йæ фыд. Æмæ мæ Сергей фæрсы:

— Цы дыл æрцыди, кæцон дæ, уый бæрæг дын куы нал и! Цы кусыс ам æмæ дæ чи скусаг кодта?

Æз ын загътон, Дедта, зæгъгæ. Æмæ, дам, дæхи фæстаг хатт кæд ныннадтай... Æмæ афтæ ноджыдæр ма æндæр бирæ тызмæг ныхæстæ. Æвæццæгæн, Дедта ам куы фæуыдаид, уæд сæ ныхас хылмæ ацыдаид.

— Тагъд ныууадз дæ куыстытæ æмæ мемæ хъæумæ! — цахгæр загъта Сергей.

Æз ма йæм уæддæр фæстæмæ дзырдтон, ам, зæгъын, æнæ хицауæй куыд уыдзысты, фæлæ мæ дзурын нал бауагъта. Хæдзармæ куы бацыдыстæм, уæд айдæнмæ бакастæн æмæ мæхи нал базыдтон: мæнæй раст Африкæйы дæр саудæр лæг зын ссарæн уыдаид!

Цыма гыццыл сывæллон уыдтæн, афтæ мæ мадард бæгънæг скодтой йæ къай Баликкаимæ æмæ мæ цыдæр дынджыр боцкъайы ныххизын кодтой æмæ мæ райдыдтой найын. Дыккаг бон мæ ногæхсад дзаумæттæ сыгъдæгæй скодтон.

Мæрдты дзæнæты фæбадæнт Сергей дæр æмæ Баликка дæр. Цардæй раджы ахицæн сты, фæлæ сæ лæгъз ныхас æмæ лæггад мæнæй рох нукуы уыдзысты...

Уæдмæ гæххæтт дæр райстон, октябры фыццаг бон ахуырмæ фæзын, зæгъгæ: æмдзæрæн нын ссардтой. Гъемæ мæнæйуый сси рабфачы студент. Æгæрстæмæй ма нын стипенди дæр фыстой — 30 сомы, хуыздæр чи ахуыр кодта, уыдонæн та 6 сомы фылдæр. Æз дæр ахæм истон. Æмдзæрæны цардыстæм, аходæн æмæ си-хор кодтам хæрæндон, æхсæвæр та... Кæмæн куыд йæ амал уыд, афтæ кодта æхсæвæр.

Стипенди иууылдæр комкоммæ цыдис хæрæндонмæ, нæ хæрды хардзæн, фæлæ мæм-иу мæймæ цы 6 сомы аздад, уыдон ивæзтон мæйваг æхсæвæрæн — алы изæр дæр-иу 200 граммы сау дзул балхæдтон æмæ-иу æй уазал донимæ адджынæн бахордтон. О, иу дзул кодта абази.

Уæдмæ дын мын нæ ахуыргæнджытæй иу куыст куы ссарид: ды, дам, математикæмæ уæлдай рæвдзæр дæ æмæ нæ ахуыргæнджытæй цыппары усæн, нымайын куыд хъæуы, уый бацамон —

науæд сæ базары исты æлхæнгæйæ асайдауы. Сæ алчи дæр мын мæй фиддзæн 2 сомы. Уæлæмхасæн 8 сомы та кæуылты исбон уыдысты!

Мæ царды уавæртæ фæнывылдæр сты, ай-гъайдæр, æцæг мæ ахуыры хъуыддаг фæцудыдта. Ныр уыцы заман ма ахæм фидар æгъдау уыд, æмæ æппæт предметтæй дæр «фондзтыл» куы ахуыр кæнай æмæ рабфак дæр сгуыхтæй куы фæуай, уæд дæ æнæ фæлварæнтæй бæстæйы кæцыфæнды уæлдæр скъоламæ дæр райстаиккой.

Æз дæр бонмæ æхсæвæй æфтауын райдыдтон, æнафонтæмиу фæбадтæн. Хуыссæг мæ-иу йæ быны куы скодта, мæ бон-иу мæ цæстытæй кæсын куы нал уыд, уæд-иу мæ сæр къранты бын узал донмæ фæдардтон.

250 чызг æмæ лæппуйæ фылдæрæй фестæм рабфачы дыууæ хайады 1939 азы. Æмæ уыдонæй æрмæстдæр 5 райстой, уæлдæр скъолатæм сын сæ фæндæгтæ чи бахсæста æмæ слæгъз кодта, ахæм аттестаттæ. Уыцы фондзимæ разындтæн æз дæр...

О, куыд не сты лæгæн тæхудиагæй мысынаг йе 'рыгон азтæ, кæд æрдæгбæгънæг æмæ æрдæгфсæст цард кодтай, уæддæр! Ноджы ма æз иннæтæй цалдæр азы кæстæр уыдтæн, æмæ мын иуæй-иу хъуыддæгтæ зындæр уыдысты, иннæтæ та бирæ 'нцондæр.

Райсомæй 6 — 7 сахатыл фест æмæ 8 сахатыл дæ ахуыры уæлхъус у сихорæй чысыл фæстæдæрма. Стæй изæры 6 сахатыл хъуамæ цæттæ кæнай сомбоны уроктæ — ма дын фæцух кæнай уыцы рæстæг: фæдде дæ кодтаиккой, науæд дæ-иу радгæс ахуыргæнæджы рапортмæ гæсгæ завуч Шапошников стыр масты хай фæкодтаид.

Мæ ахуырдау æмбæлттæй бирæты хъуыды кæнын, фæстæдæр æнæхъæн Ирыстоны дæр зындгонд адæм систы — Цæгæраты Максим, Цæрукъаты Алыксандр, Калоты Хазби, Цырыхаты Михал, Баситы Дзаххот, Дзанайты Азанбег...

Мемæ ахуыр кодта Цæлыккаты Саламджери, зындгонд артист æмæ режиссер Мæирбеджы кæстæр æфсымæр. О, æмæ йæ тынгдæр цæмæн æрымысыдтæн... Зынгæ хистæр уыд иннæтæй, æмæ йын уыйадыл зындæр цыма уыд ахуыр кæнын дæр. Æппындæр та йæ сæрма нæ цыдысты тригонометри æмæ физикайы хынцинæгтæ. Гъемæ-иу фæсахуыр мæн сæхимæ ахуыдта, иу къуымы цардысты йе 'фсымæримæ, æмæ-иу керосинкæйы артыл гуырдзиаг хъæдур бавæрдта. Уый фыцы, мах уроктæ цæттæ кæнæм. Нæхи-иу хорз фæдтам...

Æнабындар фæуа хæстæрхъуыдыгæнæг: цас суинаг адæм дзы басудзы йæ цæхæры, хуыздæрты хуыздæртæ лæгæвзæрстæй... Бирæты рухс цæсгæмттæ дзы абон мæ зæронд цæстытыл уайынц, æмæ зæрдæ схæрзы, уд анарæг ваййы...

Царды цалх чердæм не 'рзилы, чердæм! Рабфачы фæстæ мæ гæххæттытæ Пединститутмæ балæвардтон. Райстой мæ, уæдæ мын цы сæ бон уыд ахæм хорз бæрæггæнæнтимæ. Уæдмæ хосгæрдæнтæ райдыдтой, æмæ ацыдтæн нæхимæ, хохмæ, нæхионтæм фæкæсон, æндæр уæдæ куыд, зæгъгæ. Стæй сентябры ахуыры райдианмæ раздæхтæн, фæлæ нæ æххæст мæй дæр нæ бауагътой ахуыр кæнын, æфсадмæ, дам, уын цæугæ у.

Кæд æфсадмæ, уæд — æфсадмæ. Ныр хæст Финляндиимæ йæ тынджы бацыд, нæ егъау бæстæйæн ахъаззаг ныхккъуыр дæтты чысыл бæстæ, адæм дзы æнæвгъау цагъды кæнынц. Махмæ та басидынц æд гæрзтæ-æд дзаумæттæ, фæлæ та нæ фæстæмæ раздахынц. Мæ хъуырма сдæн: горæты, кæнæ хæстæгдæр хъæуты чи цæры, уыдонæн циу, мæн та кæм фистæгæй, кæм искæй уæрдон — цæй автобустæ-машинæтæ уыд уæд! — уæртæ кæйонгты рацу-бацу хъæуы.

Уæд дын мыл иуахæмы Зæрæмæджы скъолайы директор куы амбæлид. Куыд, цы, æмæ, дам, Нары авдкъласон скъола байгом кодтон æмæ, дам, æм математикæ æмæ физикæйы ахуыргæнæгæй рацу. Æз — ахуыргæнæг?! Мæхæдæг æрдæгахуырайй...

Райдыдтон кусын, уæдæ нæ райдыдтон! Æфсадмæ хонджыты та, дам, куы бахъæуай, уæд дæ æгæр дæр ма ссардзысты.

Кусын, ноджы хорз кусын. Мæ ахуыр дзаутæ зæрдæргъæвдæй ахуыр кæнынц — æз сын цы предметæ амонын, уыдон хъулон уарзтæй уарзынц.

Дыууæ-æртæ мæйы акуыстаин, афтæ æд хуынды гæххæтт — æфсадмæ хуынды гæххæтт! — мæ уæлхъус алæууыдысты. Хионхæстæгæй се 'плæтæн дæр хæрзбон загътон æмæ фæраст дæн мæхи Хуыцау æмæ Сырх Æфсады быгъдуан бакæнынмæ.

ЗÆРДÆ РÆСУГЪД У ДÆ УАРЗТАЙ

ДУНЕ ЗЫНАРГЪ У ДÆУÆЙ

Хæхты ирон дзырд кæм хъуыстон,
 Быдыр кæм ныззылд уæрæх,
 Уый у мæ уарзон Ирыстон,
 Уый у мæ райгуырæн зæхх.

Уалæ зæринбарц æфсургъыл,
 Хурбарæг дугъы кæм уад,
 Уым мæн йæ сызгъæрин къухтыл
 Схаста мæ ныййарæг мад.

Бонрухс мын боны цин радта,
 Курдиат райстон æрдзæй.
 Уарзон цæстæнгас мæм дардта
 Ахсæвы урс паддзах — Мæй.

Хæхтæ — нæ Иры къæсæртæ,
 Раст цыма арвмæ фæндаг.
 Уый кæд Ирыстоны зæрдæ
 Хъахъхъæнынд хæхтæ, мыййаг.

О мæ Ир, базыртæ бастай
 Зарæгæн атахæн нæй.
 Зæрдæ рæсугъд у дæ уарзтæй,
 Дуне зынаргъ у дæуæй.

Зарæг нæ Иры хъæбысы
 Дзыллæйы фарнæй — æххæст.
 Зарæг цы бастайæ хъуысы,
 Амонджын уый у армæст.

НÆХИМÆ ЦÆУЫН

Мæ уарзон хъæумæ мæн хоны абон
Быдираг фæндаг.
Æмæ та райхæлд æрвдидинаæгау
Мæ зæрдæйы уаг.

Мæн уарзондзинад йæ рухс базыртыл
Цы хъæумæ хæссы,
Уым ацы бонмæ мæ ныййарæг мад
Æнхъæлмæ кæсы.

Чындздзон чызджытау æрвдидинджытæ
Бæрзонд къуыбыртæй
Мæ размæ згъорынц тамæнтæкалгæ
Æнгом дзыгуыртæй.

Æз дæр-иу афтæ кæддæр, мæ буц мад,
Дæ размæ згъордтон.
Дæ фæлмæн бахудт, дæ рæвдыд ныхас
Нæ ферох кодтон.

Мæнæн мæ зæрдæ ды срæсугъд кодтай
Дæ къухты хъармæй.
Амонды дуар мын ды байгом кодтай
Ирон æфсармæй.

Мæн уарзондзинад йæ рухс базыртыл
Цы хъæумæ хæссы,
Уым ацы бонмæ мæ ныййарæг мад
Æнхъæлмæ кæсы.

Мæнæуы зад хуым йе 'фсирты змæлдæй
Мæ фæллад сурь.
Зонгæ хъæлæсæй сызгъæрин быдыр
Дæ ном ысдзуры.

Куынноæ цин кæнон, нæхимæ цæуын,
Нæхимæ здæхын.
Адайы 'фцæгæй Дурджын бæрзондмæ
Цæргæсау тæхын.

Цэй амондджын у уымән йæ къона,
Йæ цәрән бынат,
Кæмæ рауайдзæн, мидбылты худгæ,
Йæ ныййарæг мад!

Мæн уарзондзинад йæ рухс базыртыл
Цы хъæумæ хæссы,
Уым ацы бонмæ мæ ныййарæг мад
Æнхъæлмæ кæсы.

ФÆНДЫРЫ ЦАГЪДЫ БАЗЗАДИ МÆ ЗÆРДÆ

Хохойты Аланæн

Куыд зынаргъ дæ, мæ Ирыстон, куыд уарзон!
Ды уыдтæ ды мæ циндзинад, мæ ис.
Фыдæлты фарн мæ ирон кафты хастон,
Фыды фарн мын бæрзонд хохау уыдис.

Ирон фæндыр... Цы ма ваййы зынаргъ та?
Цэй диссаг у ирон фæндыры цагъд.
Мæ зæрдæйыл-иу базыртæ ныссагъта,
Мæ зæрдæ-иу йæ рæсугъд зæлтыл тахт.

Тæхуды кæнын ахæм хорз лæшпумæ,
Зæххон амонд кæмæн радта Хуыцау.
Йæ мады размæ чи рауайы худгæ,
Йæ фыдæн царды чи ратты æгъдау.

Æгъдау уыди мæ арв æмæ мæ зæхх дæр,
Зæгъынц: «Æгъдау у дунейæн йæ сæр».
Æгъдауæй рæсугъд — чызджыты дзæбæхдæр,
Æгъдауæй рæсугъд — лæшпуты хуыздæр.

Æркалди хох йæ дидинаг фæзтимæ,
Фæцудыдта тæхгæ-тæхыны саг.
Æмæ, мæ мад, нæ хæдзармæ, нæхимæ,
Дæ кафаг лæппу нал ары фæндаг.

Мæн мысдзыстут, мæ сызгъæрин æмгæрттæ,
 Æнæ сымах мæ хорз цард дæр нæ хъуыд.
 Фæндыры цагъды базади мæ зæрдæ,
 Фæндыры цагъды базади мæ уд.

ÆРТХУРОН

Ой, Æртхурон, Æртхурон,
 Хурты хурон — Æртхурон.
 Фыдæлты фарн уын æрхæссæд,
 Зæрин Хур æмæ Арты Зæд.

Йæ кувинаг куыд дзаджджын,
 Куыд дзаджджын у, куыд адджын.
 Гъе афтæ дзаджджын уæд дарддæр
 Нæ ирон зæххыл уæ цард дæр.

Æртхуроны зæрин чызг
 Чындзы цы бон æрцыди,
 Гъе уыцы боны хæрзамонд
 Сызгъæрин хурау куы уыди.

Хæдзар райдзаст цæмæй у? —
 Æртхуронæн йæ фарнæй.
 Хорз лæг та уæд хорз цæмæй у? —
 Æхсар æмæ, дам, æфсармæй.

Сылгоймаг та — фæлмæн хур,
 Йæ бахудтæй, йæ кастæй.
 Зæххæн дæр фидауц чи дæтты,
 Йæ фæлмæн рæвдыд, йæ уарзтæй.

Ой, тæхуды, тæхуды,
 Амонд цардыл куы 'ххæссид!
 Нæ Ирыстоны зæрдæйы
 Æдзух зæрин хур куы кæсид!

ХЪАСТУАТЫ ХАНДЖЕРИЙЫ ЗАРÆГ

Гъей, Хъарсы дæлвæзтæм бæрзондæй фæлгæсынц,
 Бæрзондæй фæлгæсынц къæдзæхдур лæгæттæ.
 Ханджери бадзуры: «Мæ ирон адæмæн
 Æз къазнайы 'хцатæй уæззау рæстæг кодтон
 Хæдзармæ лæвæрттæ».

Йæ уалдзыгон бонты фæрæтдзæф бæласæн,
 Фæрæтдзæф бæласæн йæ цæссыг кæлдзæни.
 Хъæстуаты Ханджери уæд афтæ бадзуры:
 «Мæ дунейы рухс мыл туркаджы нæмыгæй
 Саудалынг кæндзæни».

Уæртæ-ма акæсут, Сæрхъамысы фæндаг,
 Сæрхъамысы фæндаг сæ тулдзы тулæнтæй.
 Хъæстуаты Ханджери уæд афтæ бадзуры:
 «Мæ урс цухъхъа мын-иу арвитут Кавказмæ
 Мæ тугæй хъулæттæй».

Бозатмæ æрхæццæ йæ уылæнтæй хъазгæ,
 Йæ уылæнтæй хъазгæ фæйлаугæ хæххон дон.
 Ханджери бадзуры: «О мæ ныййарæг мад,
 Дæ бахуыд цухъхъайы æз Турчы бæстæйы
 Паддзахы цыд кодтон».

2003

РЫСТЗÆРДÆ МАД СОФЯ ÆМÆ ЙÆ ХЪÆБУЛ ИНАЛЫ ЗАРÆГ

О хъæбул, ме стыр хъыг зæрдæйы нал цæуы,
 Арвæй мæм нал зыны хур.
 Хур дæр мæ нал тавы, цард дæр мæ нал хъæуы,
 Афтæ мæ зæрдæ ныддур.

Ма тыхс, мæ ныййарæг, ницы ис а бæсты
 Мадæй зынаргъдæр мæвæн.
 Де 'гъдау кæй æнкъардтон алкæд мæ къабæзты,
 Уымæй сæрыстыр уыдтæн.

Инал, мæ зæрдиаг, цæй, ныр цы ма кæнон?
 Зæрдæ куы смæгуыр бынтон.
 Оххай, кæй æнцой, кæй æнцой ма балæууон,
 Тархæдæй тардæр — мæ бон!

Бирæ фæцæра мæ иунæг хо райгондæй,
 Чи дæ æмбардзæн æндæр?
 Ингæйы уарзт æмæ Ингæйы амондæй
 Райгонд уыдзынæ ды дæр.

Зонын, æмбарын æй, ис ма нын фембæлæн,
 Ис ма нæ цардæн бындур.
 Æмæ зæрдæйæ æз алы хатт демæ дæн,
 Демæ, мæ уарзон хъæбул.

Оххай, мæ мæгуыр мад, цас кæуыс, цал азы,
 Иу цъус фæуром дæ хъыг.
 Науæд мæ зæрдæйыл уал æмæ уал азы
 Хауы дæ уæззау цæссыг.

Хъæбул, мæ зæрдиаг, сау бонтæ 'взаргæйæ,
 Никайуал хаты дæ мад.
 Мæнæ дæ хуызист мæ хъæбысы даргæйæ,
 Дæн æз дæ рисæй фæллад.

О мæ ныййарæг мад, бафæраз цалынмæ
 Сомбон нæ сæмбæлæм ам.
 Æмæ нæ фæллад, нæ зæрдæрыст зарæгмæ
 Не 'рхæсса ног цард йæ хъарм.

АБЫРÆДЖЫ ЗАРÆГ

Цæргæс куы нал у йæ ахстоны дæр
 Йæхи уды бар.
 Нæ хæхты астæу Сырхдуры лæгæт —
 Мæ узал хæдзар.

Мæ цардуалдзæджы рæсугъддæр бонтæ
 Æз уым фæмысын.
 Охх, мæ ныййарæг, куы нал фæразын
 Фæсалыл хуыссын.

Æз-иу мæ цин дæр, æз-иу мæ хъыг дæр
Дæумæ куы хастон.
Афтæ бирæ ма мæ Райгуырæн зæхх,
Мæ бæстæ уарзтон.

Фæлæ фыдызнаг æнæхатырæй
Нæ ардзæст халы.
Æз хъахъхъæндзынæн мæ уды рухсæй
Нæ царды стъалы.

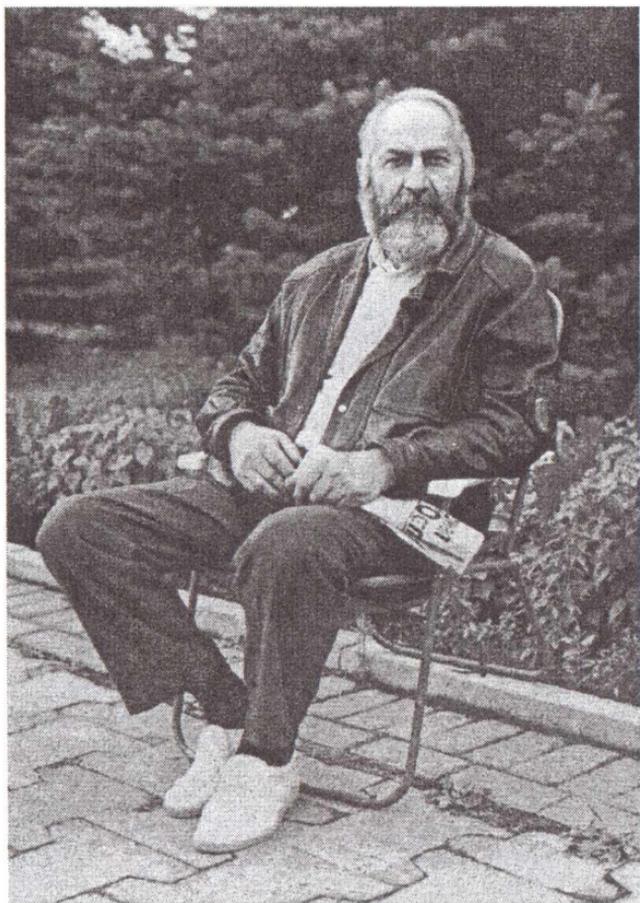
Нæ фыдызнаг та зæххы туг нуазы,
Нама дзы бафсæст.
Охх, мæ ныййарæг, царын цæй зын у
Æнæ хи ардзæст.

Æз ард бахордтон мæ хорз фыдæлтæн
Сæ рухс цæсгомæй.
Уымæн раивтон мæ фæлмæн куырæт
Ызгъæр хæдонæй.

ЦЕРУКЪАТЫ ВЛАДИМИР: 75 АЗЫ

Валодя йæ чызг Мæдина æмæ йæ фырт Ибрагимимæ.

ИРОН НЫМАДÆЙ...

А рæх ыл фыстой мæ размæ, фыссынц ыл ныр дæр, фысдзысты йыл амæй фæстæмæ. Йæ цард æмæ йын йе 'хсæнадон фыдæбон хорз зонынц адæм. Дæргъвæтин рæстæджы — кæм йæхæдæг, кæм æндæр автортæ — фæдзырдтой йæ хъуыддæгтыл (газеттæ «Рæстдзинад», «Социалистическая Осетия», «Раздзог», «Коммунист», «Медицинская газета», «Кировская правда», журналтæ «Мах дуг», «Дарьял», «Здоровье», «Крестьянка», «Работница» æмæ иннæты), хицауад ын банымадтой йæ фыдæбон — радтой йын хæрзиджытæ, кадджын нæмттæ. Йæ бæрны-иу уыдысты æхгæд медицинон куыстуæттæ æд «бæрзонд пациенттæ». Куыстой йæм сæдæгай специалисттæ; се 'хсæн — суанг академиктæ дæр.

Ныффыста монографи æмæ дзæвгар наукон уацтæ.

... 1942 азы тæккæ фæудыл фашисты Хъарманæй куы атардтой, æмæ Ног азы æрлаудыл сæ фыдбылызтæ æргомдæр куы разындысты (нæ хъæуккæгтæй иу къорды амардтой, нæхæдæг дæр ма ныхыкъæрццыл баззадыстæм), уæд мæм нæ сæйгæ мад хуысæнуатмæ басидти:

— Дæлæ ма цы карк и, уый æрцахс, дæ дæларм æй бакæн æмæ ацу Салыгæрдæнмæ: æрбахæсс бæрæг — нæ хæстæджытæй ма æгас чи у...

Црауы бын тагмæ дон ануазынмæ куыд фæгуыбыр дæн, афтæ мæ хуыны карк апæррæст ласта, йæ къахбæттæн куыддæртæй райхæлд æмæ.

Сырхæфсæддонты къорд дæр уым фæци: сæ цыфæйдзаг цырыхъхытæ æхсадтой (1942 —

1943 азты тынг саузым уыд), фæкастысты мæм, æмæ карк фæстæмæ мæ къухы бафтыд.

Мах хъæумæ дардтой сæ фæндаг. Афарстой мæ немцы фыдбылызтæй. Загътон сын 9 лæгмарды тыххæй... Зиантæ се 'ппæт фæстæдæр сбæрæг сты, фæлæ уыцы лæгты амарыны размæ дардтой æввахс сыхы Агънаты Темырыхъойы арф ныккæнды, хъалагъур дæр сын нæхи хъæуккаг пъæлицæйæгтæ сæвæрдтой, æмæ хабæрттæ бæлвырддæрæй хъуыстысты...

Бутаты Гадæкко — мæ фыды æмхæстон революцийы заман, сырхгвардион; иннæ — Хъарманы скъолайы ахуыры хайады сæргъæууæг Хуггъиаты Гришæ, мæздæггаг, æртыккаг — Джержыты Джена, бадилаты туджджын... Фашистимæ цы бадилон лæг æрбацыд, уый йæ ссардта æмæ йæ фæстаг сахат бафтыдта амæддæгтимæ... Афтеччы кусæг ус, дохтыр, дзуддаг, нæ хæдуæле цард фатеры Уырымты Уæлинкамæ...

Байхъуыста мæм æфсæддонты хистæр æмæ афтæ куы бакæнид:

— Алагыры та — фыддæртæ... Иу ус, ацæргæ, раздæр колхозы сæрдарæй куыста, — уый ныккъъуыхтæ кодтой, йæ риутæ дæр ма йын ралыг кодтой... афтæмæй йæ дзыхъхъы ныппæрстой... Ирон уыд уыцы ус, уый ма куы загъта, уæд мæ зæрдæ бауазал... Уый Сонихан у, Сонихан! Нæ хæрæфырт Хъаммæрзаты Сонихан!..

Æрæджы йæм, æрмæстдæр цалдæр мæйы размæ, Бирæгъзæнгмæ фæцыдыстæм мæ хо Дзерассæимæ; мадау нæ барæвдыдта. Не 'ххормаг, бæгънæг бинонтæн радта хойраг, дарæстæ...

Дзыцца арфдæр ныххаудзæн йæ хуыссæны, уый фехъусгæйæ...

Фæлæ иннæ хабæрттæ дæр рогадæр нæ разындысты: нал и мæ фыдыфсымæр (сæ хуыйæн машинæйы лагъзы фæдтон йæ сау гæххæтт — «... в боях за Родину героически погиб Царукаев Хазбулат Карасевич...»); мард фесты мæ фыдыфыды хо Фаризæты дыууæ лæппуйы — Тотырадз æмæ Валодя (Сечъынайоны тиутæ), Тотырбег ма — хæсты быдыры, Батырадз — Мæскуыйы кусы, хæстмæ дæр кæцæй нæ уадзынц, ахæм ахсджиаг бынаты...

Адæттæ Хъасболаты бинонтæм базыдтон. Фаризæттæм бацыдтæн фæстæдæр. Уæд фыццаг хатт фæдтон Нинайы дæр. Фаризæт раздæр къуырфбынæй фæныхас кодта мемæ, фæфарста мæ, йæхæдæг дæр фæдзырдта йæ риссæгтæ... Чындзæй разы уыд, сарыстыр. Къæлидоры бадтыстæм, æмæ иузаман уаты дуарырæм йе 'ргом азылдта, йæ хъæлæс бæрзонддæр сæргъæвта æмæ афтæ:

— Чындз, ракæс-ма нæм! Мæнæ ма Ихийы лæппуйы фæсонтæ фен: сынкъ æй хъыгдары.

Йæ сидтмæ рахызт тынг зæрдæистæ, æнгæмттæ æрыгон сылгоймаг.

— Дæ дохтыры цæстæй йæм куы 'ркæсис...

Фаризæт мын хæрдмæ сæссывта мæ дæрджын хæдон.

— Алæ-ма, мах æм Цоцкойы цæстæй æркæсæм, — сдзырдта чындз иттæг рæсуг æмæ зæллангæнаг хъæлæсæй...

Гъеуæдæй фæстæмæ, ныр 50 азæй фылдæр, хъусгæ рацыдтæн уыцы хъæлæс.

Кæсæм Алагыры районы газеты (1943 аз, 28 марты) дзуапп фæллойдæджыты депутатты 10-æм сессийы тыххæй: «Доклад скодта æнæниздзинады хайады сæргълаууæг æмб. Сечъынаты Нинаæ.

— Немыцаг цъаммартæ, — загъта уый, — бынтондæр ныппырх кодтой æнæниздзинады куыстуæттæ..., ныртæккæ та районы фæстæмæ арæзт æрцыдысты рынчындон, стæй горæты æмæ хъæуты амбулаторитæ...»

Уæвгæ та арæзт æрцыдысты фылдæр Нинайæн йæхи къухæй æмæ разамындæй.

Йæ цалдæр бæрнон хæсæй иу уыди: немывцаг тыхгæнджыты фыдмитæ хурмæкалæг къамисæн разамынд дæттын. Æмæ йæхицæй хуыздæр чи базыдтаид Хъаммæрзаты Сониханы, Баситы Чабæханы, Вокунова Зинаидæйы æмæ иннæ патриотты хъысмæт! Зинаæ йæ хæлар уыд, йе 'мдохтыр. 1944 азы газет «Социалистическая Осетия»-йы рацыди Нинайы уац «Две встречи»...

Хæсты размæ иу æвæджиуы хурбон парчы иумæ тезгъо кодтой фæскуыст... Зинайыл куыд хорз фидыдта йæ ног æрвхуыз къаба, куыд цардбæллон æмæ хъæлдзæг уыди Зинаæ йæхæдæг!..

Уый — фыццаг фембæлд. Дыккаг: мæрдты систой уæгъдæмбæрзт дзыхъхъæй, равæрдтой сæ фæрсæй-фарсма. Нинаæ йæ хæлары базыдта уыцы æрвхуыз къабайы. Цæсгом уыди тыхцъæлтæ... Кæддæры хурбонны нывтæ цыма йæ разы сыстадысты... Цæссыг гæр-гæрæй æркалди Зинайы судзаггаджы буарыл.

Уыцы бонты ма фехъуыстон бирæ æндæр зæрдæриссæн уæладжырон цауты тыххæй...

Ныр — хæрзцыбырæй, Нинаæ хæсты рæстæг æхсæнадон куысты дæр цы лæджыхъæд равдыста, ууыл... Алагыры бæрнон лæгты 'хсæн фæзынд закъæттæхалæг къорд: сæ тугхæстæджыты, лыманты фронтæй иргъæвтой, æнæмæнгæй æрвитгæ чи уыд, уыдонны бæсты-иу арвыстой, æцæгдзинадæй уæгъдæнгæ чи уыд, кæнæ йæ цæфтæй æххæст чи нæма æрнывыл, ахæмты. (Семæ бахауд Нинайæн йæ кæстæр тиу Бутаты Валодя дæр). Æвæлмон цард арæзтой сæхицæн, бæстæ йæ удæй арт куы цагъта, уыцы уавæрты. Ахæм хицаугæндтæй чидæр иухатт уырыссаг сырхæфсæд-

доны махстæттæ цырыхъхъы фындзæй сцавта æнауæрдонæй. Лæппуйæн йæ туг акалд... Хъалагъурæн куыд æмбæлы, афтæ куыстуаты дуармæ къуыдиппы æруæрдта лæппу, уый та, æз ам хицау куы дæн, уæд мæ цæуылнæ зоныс, зæгъгæ, рамæсты... Æвзарынмæ æрæвæрдтой хъуыддаг. Хицаугонды æмбæлттæ ныгæдтой фыдракæнд, фæлæ дохтыр Нинæ ныхмæ сыстади: «Фронты хæцын хъæуы — ам нæхи сывæллæттима нæ фæлæ!» Цæмæй дæхи афтæ дарай, уымæн, куы зæгъын, стыр лæгдзинад хъуыдис, æмæ дзы нæ хъайтар хъуаг нæ разынд.

Уыцы бонты федтон Дзæрæх æмæ Аминæты... Фаризæты лæгуæрдон бахъуыд, æмæ мæн, цом, нæ хæстæгæтæм ныууайæм, зæгъгæ, йемæ акодта.

Уынын абон дæр Дзæрæхы, мæ цæстыл уайы йæ рæсугъд биноныгзылд зачъе — цыбырæлвыдæй, æфснайдæй. Сау уæлдзарм худ — йæ сæрыл. Дзæбæх ацæргæ уыд, уæддæр нæма фæгуыбыр, йе уæхсчътæ не 'ргæллеу сты; æнæнцъылд бæрзæй; æмраст сæвджын гуыр. Фæстæдæр Ладемырыл, Алыксандрыл æмæ Хаджумарыл уыдтон уыцы аив æмæ хъæддых, сæвджын гуырыконд.

Аминæт — хæлардзаст, фæлмæндзураг, цæсгом — дзагурс. Йæ чызгон хæрзуынд нæма бавзыди. Бæрæг у: ацы æрдзы лæварын у бирæ азтæн. Нæ зонын, сыгъдæгæн (уды сыгъдæгдзинадæн) тæф ис. Æви нæй, фæлæ мæ афтæ зæгъын фæнды: «Аминæтæй мæм цыди сыгъдæг уды тæф, ирон къонайы фарнхæссæг тавиц».

Адамæн уарзон, æнгом бинонтæ никæд фæзулдзых сты. Аминæт ахицæн 1951 азы, йæ фæстæ ма æрмæст 9 мæйы ахаста Дзæрæх дæр.

Сæ цот: цыппар фырты — Алыксандр, Джеуæр (хæстæй нал ссыд), Хаджумар (цæфтæй ма сыздæхт), Ладемыр; чызджытæ дæр — уал: Варя, Александрæ (Сашæ), Верæ (чысылæй фæзиан) æмæ Нинæ йæхæдæг. Цæргæ сæ чи рацыд, уыдон се 'гас дæр уæлдæр ахуыргонддзинад райстой, ахсджиаг бынæтты фæкуыстой. Ладемыр та сын зынгæ фыссæг рацыд.

Ныййарджытыл, мадызæнæгыл, хæрæфырттыл æмæ иууыл иннæ хæстæджытыл ма Сечъынаты Нинæйау исчи бацауда æмæ баузæла, ахæм дыккаг цау нæ зонын. Йæхи 'мбарынхъом куы фæци, уæдæй фæстæмæ цин æмæ хъыгæй цыдæриддæр бавзæрстой — алцыдæр йæ фæд ныууагъта сылгойаджы удыл. Фылдæр, бирæ фылдæр дзы ис дудгæ ностæ.

Ахæм мад æмæ фыды баныгæн! Уæйыг дæр фæцуддзæн, уæ-

йыг... Куыд аккаг уыдысты, афтæ сæ кадджынаы бавæрдтой æфсымæртæ 'мæ хотæ. Фæлæ цыма иннæтæй уæлдай зианджындæр уыд, уый цæстæй кастысты Нинамæ адæм, уæлдай к'уул æм кодтой сæхи, фылдæр цæссыг æппæрстой йæ разы.

Ладемырыл уæлдай аудыдта Нина. Цалдæр хатты мын дзырдта сæрыстырай, йæ фыды хуызæн дзырдарæхст, дам, нæм Валодкæ йеддæмæ ничи рауад. Æвдмæйонæй, дам, райгуыр, фæлæ йæхи сфæлтæрдта. Сæвзыгъд, суæнгвидар. Турниккыл-иу æрзылдта «солнце»... Дзаболаты Хазби, рухсы бадинаг ирон лæг æмæ æцæг поэт, иухатт ахæм хабар æрхаста Ладемыры тыххæй. Мæскуыйы иу рæстæгыл ахуыр кæнгæйæ, стыр к'ордимæ экскурсийы ацыдысты литературон бынæттæй кæцыдæрмæ (æнхъæлдæн Туламæ); сæрибар, фæлладуадзæн сахат Ладемыр æппæт лæгтæн расидти тыхæвзарæн. (Иучысыл «бындзхæст» дæр уыд, æвæццæгæн). Хазби дзырдта: «Мæн йеддæмæ дзы иу дæр нал баззад, тыхæвзарынмæ йæм чи нæ бацыд, æмæ цæстыфæнык'уылдмæ кæй нæ ак'уырдатæ... Рауай, дам, ды дæр. Нæ бацыдтæн: кæстæр хистæры ныхмæ куыд х'уамæ æрлæууа?»

Ныхас Хазбийы уæздандзинадмæ гæстæ ма зæрдыл бадардтон тынгдæр.

Рухсаг уæнт сæ дыууæ дæр!

... Уæззау æррынчын Ладемыр. Нина йæ йæхимæ æрласта Мæскуымæ. Стыр х'варутæ радта йæ фервæзын кæныныл. Нал снывыл и лæг. Йæ мæлæты размæ сади Дзæуджыхъæуы. Хо дæр та — йæ уæлхъус. Йæ цуры фæбадти цалдæр боны. Рак бакайдта æфсымæры, уарзон бинонты кæстæры.

... Нина æдзæмæй каст, ме 'мномы цæсгом куыд дастон, куыд æй цынадтон, йæ дарæстæ йын куыд скодтон, уымæ.

Сыджыты хай баци нæ курдиатджын фыссæг. Фылдæр адæм апырх сты уæлмæрдтæй. Нина мæм хибармæ фæдзырдта, къæхты бынаы ныуулафыд:

— Йæ бынат ма зæрдæмæ нæ цæуы..

Дзæбæх æй нæ бамбæрстон, фæлæ ма сæр банк'уыстон, о, зæгъгæ. Дзургæ — ницы. Мæхинымæр та: «Х'уамæ-ма фæцардаид, йæ фыссинагтæ фæцадаид...»

Нина джихæй лæууыди.

Дыууæ боны аивг'уыдта. Æртыккаджы машинæйы æрбауад нæхимæ:

— Абад. Уæлмæрдмæ скæсæм, ингæн фенæм.

Диссаг!.. Ме 'мномы кэм баныгæдтам, уым нал и, фæлæ — æндæр ран?! Нинæ скъахта йе 'фсымæры мард æмæ йæ æндæр, уæлдзæндæр ран баныгæдта.

Радзырдта мын йæ ацы тухитæ: куыд дзæвгар æй зылын бахтуыд, цас бирæ бафыста æхца, хицауттæм куыд хатыд, ингæнкъахджытæ куыд æххуырста... Раппæлыди фыссæг Гуырдыбеты Иринæйæ. Уый обкомы куыста æмæ йæм фæрсæнцой фæлæуыд йæ тыхст сахаты.

— Цыфбын, дæлзыныг, аууон — афтæ мæм фæкаст йæ бынат... — дзырдта Нинæ æрхæндæгæй.

Нинæ куы рачызг, уæд хорзæй цæстывард фæци. Кондуындæй — æххæст. Рухсдзæсгом. Уæрæх зондджын цæстытæ бæзджын æрфгуыты бын; асæй — рæстæмбис, дзаггомау йæ фыд Дзæрæхау; фæндырæй цæгъдынмæ — йæ мад Аминæтау — æнæмбал; æфсиниуæгмæ дæр — йæ мадыл ахуыр... Райдиан кълæстæй ранымай æмæ Мæскуыйы I-æм мединститутыл æрæнцай — цыфæнды скъолайы дæр — раззаг, кады гæххæттæй, сырх дипломæй — иууылдæр йæхи; æхсæнадон хъуыддæгты дæр — сæрæндæр, хъæппæрисджындæр.

Уымæ ирон æгъдæутты зынхæссæн уаргъ сæрæй бынмæ, чысыл чызгæй абоны онг, зæрдæхцон æмæ æнæкъуызгæйæ хæссы.

Æмæ дын усгуртæ ахæм базоной! Фæндæгтæ йæм агурын байдыдтой. Уæлладжырон æмæ мæскуыйаг ирон лæппутæ — фылдæр. Ай-гъай, Нинæмæ йæ ныфс чи хаста, уыдонæй иу дæр куыд уа — цы уа нæ уыди, фæлæ дзы Нинæ равзæрста мæ хæрæфырт Бутаты Будзийы фырт Батырадзы. Сечъынаты хæдзарвæндагимæ иу æргъомы баст дæр уымæ гæсгæ фестæм. Мæ бон æгъын у, Сечъынайоны руаджы нæ цард фæмидисджындæр, намысджын адæймаджы миниуджытæ фæзмыныныл архайдтам, зонæм дзы бирæ моралон ахъазтæ, æмæ æрмæст моралон дæр нæ...

Ме 'фсымæр Алыксандры хорз бамбæрста, каст ын йæ уацмыстæ, аудыдта йыл, æмæ уый поэтæн æххуыс уыд йе сфæлдыстады... Мæскуыйы ахуыр кæнгæйæ, Алыксандры æндæвта Нинæ æмæ Батырадзы хъарм узæлд.

Нинæйæ барухс нæ мады зæрдæ, стыр бынат дзы бацахста. Йæ фæстаджы бонмæ дæр æй мысыд. Сæ уды тæгтæ куыстой иу уылæнтыл. Мæскуыйаг уый тыххæй йæхæдæг фыста, Дзыцца дæр арæх дзырдта сæ зæрдæты хæстæгдзинадыл.

Нинæ æнæхай нæу литературон курдиатæй. Ныхасгæнгæйæ

дәр æмæ фысгæйæ дәр нысан комкоммæ къуыры. Фæлтæрд фыссæгау дын æгас нывтæ дæ размæ авæрдзæн. Царды фæндæгтæ афтæ рацыдысты, æмæ йæ арæхдæр дзурын, фыссын хъуыди уырыссагау. Æнæфау æй зоны...

Æркæсæм, «Автобиографические наброски», зæгъгæ, йæ уыцы чиныгмæ. Мæнæ фыссы, ног, уæлиаудæр бынаты йæ куы сæвæрдтой, уæды рæстæгыл. Йæ «рынчынтæ» — Пельше, Зверев, Попов, Байбаков, Малышев...: «Каждый из них был со своим номенклатурным силовым полем...» Хъуыдыйад бакæсгæйæ, федтон нæ уæдыккон хицæутты — дзыллæйæ иппæрд, мæгуырты хардзæй æвæлмонцардгæнæг..., фæлæ ма фыссæг афтæ куы бафтыдта — «... с обилием запросов — при полном отсутствии элементарной скромности...», уæд мæ буарыл цыма ногæй бавзæрстон кæддæры ристæ — «адæмы знаджы» бинонтæм дзы цъус не 'рхауд. «Номенклатурæйы лæвар» нын!

«В те же годы... я с большим удовлетворением принимала на лечение выдающихся артистов... из всемирно известных театров и музыкальных заведений — Тарханов, Лемешева, Уланову, Райкина, Фрадкина... Это были люди из другого мира, без намека на свою значительность, люди интеллигентные в самом высоком значении этого слова...»

Уырысы царгæйæ, не суæрæседзау, нæ фæбылысчыл мадæлон æвзагыл. Алагыры скъола цыбырдæр æмгъуыдтæм сгуыхтæй фæци, афтæ — сæ горæты хъæуонхæдзарадон техникум дæр. Радон практикæйы фæстæ иронау цы дзуаппон æрмæг ныффыста, уый бынтон рæвдз рауад, æмæ йын æй ныммыхуыр кодтой типографион мадзалæй. Схонæм ын æй йæ фыццаг мыхуыргонд уацмыс.

Алагир — нæ литературон æвзаджы ахадгæ ардзæст. Нинæ ам райгуырд, ам схъомыл. Бандæвта йыл Зæнджиаты Бæбу. Чызгуиу ирон зарджытæ зарыд хихъæппæрисадон къордты йæ хистæр хотимæ, уыцы æгъдау нæ ныууагъта столицæйы дæр. Варя мын дзырдта уыцы бæлвырддзинæдтæ. Варя кæддæр цыди Горькийы Хæдзармæ, йемæ бахуыдта кæстæр хойы, æмæ уым Нинæ федта цытджын фыссæджы, суанг — ныхасмæ. (Уый тыххæй Сечъынайон ныффыста «Мах дуджы»). Хъуыста Бухарины лекцитæм, бафтыд Маяковскийы литературон изæрмæ, æвдисæн уыд Луначарскийы атеистон быцæутæн...

Сæ библиотекæйы уыдысты советон дуджы уагъд фыццаг ирон чингуытæ. Сæ иу хай сын аластой Мæскуымæ дæр. Варя мын

дзы радта иу — Барахъты Гинойы зарджытæ æмæ æмдзæвгæты æмбырдгонд (1923). Кæддæр-иу куыд кодтой, афтæ дзы цалдæр тексты фæндырдзагъдимæ азарыдысты ма цуры.

Нинайы Алагирмæ æрхуыдтой Бæбуйы юбилеймæ æмæ митинджы æрдзырдта йæ цымыдисаг мысинæгтæ. Æрцыд поэт Цæрукъаты Алыксандры 60 азы бæрæггæнæн æмбырдмæ дæр. Йæ раныхасмæ æрыхуыстой фысджытæ, студенттæ, инна адæм. Дзырдта, цыма дохтыр нæу, фæлæ литературæиртасæг у.

Фæнды ахуыргонд дохтырты астæу, фæнды мæскуыйаг ирон æхсæнады рабадты, йе та зианы уæлхъус дзура — йæ хъуыды алкæддæр ваййы дзаг æхсæрау — апджын.

Дыууиссæдз азæй фылдæр у Мæскуыйы Ирон культурон æхсæнады Сылгоймæгты советы сæргълæуджытæй иу. Цы йæ æндавы ацы куысты? Цавæр нысан æвары йæ размæ? — «...сплавивать осетин, способствовать сохранению осетинского языка...»

Уæлдæр нысан нæй абоны бон ирон лæджы размæ!

Ирон æвзаджы тыххæй кæй дзуры, уыдон ын былалгъ ныхæстæ не сты. Мæ бон сыл баууæндын кæнын у, Нинайы хорз чи нæ зоны, ахæмты. Чи йæ зоны, уыдон та ме 'ххуысхъуаг не сты.

Ацы ирон барæнæй абаргæйæ, кæй æрæвæрон йæ фарсмæ нæ сылгоймæгтæй, нæ 100-гай академиктæ, дохтыртæ, кандидаттæй? Профессортæ 'мæ доценттæй? Наукæйы сгуыхт архайджытæй?

Разындзæни дзы, фæлæ — тынг стæмтæ. Сæ фылдæр искæй хуымы — цыргъ æхсырф. Кæцон сты, уый дын сæхæдæг дæр нал зæгъдысты. Сæ наци сæ æппындæр нал æндавы. Ирон сты, йе — уыдысты, уый ницавæр миниуæгтæй у бæрæг. Сæхи хъæр дæр нæ фæкæнынц, сæ ироныл нæ фæсæттынц. Сæхæдæг сæхи къæхты бынмæ æппарынц. Уымæй — æрмæст сæхи нæ, фæлæ — æгас ирæтты дæр.

Дуне та нын нæ хъæстæ, суанг скифтæй ардæм, никуы нымадта дæлдзыныггондыл. Уæд нæм цæмæн сты æгæр арæх хи уæй кæныны цаутæ? Нымудзыны худинагтæ! Дæ хуыздæры байсаф æмæ дæхи цард сæвæр — уый тыххæй?!

Скифтæй кæй стæм, уый дæр ма дзур! Ацы диссаджы рагон адæм алкæй зæрдæмæ дæр цæуынц æмæ сæ алчидæр йæхирдæм ивазы, æрмæст æппæтæй лæмæгъдæр «хъæццулыл» хæцынц ирæттæ.

Уæвгæ та дуне зоны...

Журнал «Курьер ЮНЕСКО» (мыхуыргонд цæуы 29 æвза-

гыл, алы дамгъæ дæр дзы наукон æгъдауæй хъæбæр фидар у сагъд) 1977 азы I-æм номыры фыссы: «Скифы, как народ, бесследно не исчезли с лица земли: сегодняшние осетины — прямые потомки скифов».

Зеленчукуы ссаргæ цыртдзæвæн (X-æм æнус) ирон кæй у, уыцы факт бирæты «ахсæн» нæ кусы: чи йæ схуыдта кæсгон (Кафоев), чи — балхъайраг (Кудаев), чи — цæцæйнаг (Вагапов)... Ис ма дзы ноджыдæр.

Алчи йæхирдæм ивазы нæ Нарты кадджытæ дæр. Зæгъæм, адыгейаг, дам, сты сæ равзæрдæй. Сæхи сæ хонынц сыхаг адæмтæй ноджыдæр ма æндæртæ. Бирæ кæй уарзæм, уыцы абхаз — семæ... Наукон дунейы ахадгæдæр лæгтæ — Всеволод Миллер, Жорж Дюмезиль, Гарольд Бейли, Абайты Васо æмæ иннæты хатдзæгтæ сæм нымады не сты: «Единственный народ, который мог распространить Нартские сказания на Кавказе, суть осетины». — Миллер; «... в основе своей Нартовский эпос — осетинский...» — Дюмезиль; «Осетинские сказания о нартах отражают жизнь их предков на широких северо-кавказских равнинах...» — Бейли; «Истоки эпоса ведут к легендам северо-иранских племен скифов, сарматов, алан». — Абайты Васо.

Афтæ дзурынц иннæ стыр ахуыргæндтæ дæр.

«Нартские сказания преимущественно иранского происхождения и глубоко коренятся в скифской древности». (Ф. Тордарсон). «Нартский эпос является творчеством осетинского народа, у которого другие народы Северного Кавказа могли заимствовать эти сказания». (Б. Ф. Скитский). «Одним из величайших памятников средневековой культуры является так называемый Нартский эпос... Исследования ученых убедительно доказали, что многие сюжеты этого эпоса до деталей совпадают с теми описаниями, что оставил Геродот о скифо-сарматских племенах. Совпадений так много, что объяснить их чем-либо другим, нежели прямой историко-этнической связью осетин с миром Северного Причерноморья, который описал «Отец истории», пока просто невозможно». (В. Левин).

Æмæ ахæм истори кæмæн ис, Нарты кадджытæ чи сфæлдыста, йæ хъæбатырдзинад цæвиттойнаг кæмæн у фыдæй-фыртмæ, скифты æвзагыл чи дзуры, уый сæрыстыр хъуамæ уа æмæ æгæр ма тæрса ирæттæй хорз зæгъынæй.

*Æстур дæр ма йæхи рæгъау
Хуыздæр хоны кæйдæр хъомæй...*

(Къоста)

Æниу дæр ныл бынмæ æрхæцæг арæх куы вайы: нæ зæхх нын кайынц, нæ цæрджыты нын сæхи нымæцыл æфтауынц, нæ ирон мыггæгтæ нын æндæртæй ивгæйæ, сæхирдыгон къæдзилтæ сыл ныхасгæйæ; нæ кæфтытæ нын сæхи рахонынц... «Осетинский танец «Симд» и грузинский перепляс» — ахæм номыр равдыстой Калачы, Брежнев кæм бадти, уыцы концерты. Цавæр «переплясы» кой кодтой, ныронг сæм куы никацæй разынди, уæд? Фæсарæнтæм балцы заман та сæ бон у, æмæ æппындæр ма ской кæной, сæ равдысты иронæй исты ис, уый. Федтам ахæм хабар дæр.

Плиты Грисы сценаримæ гæсгæ «Чермен» куы æвæрдтой («Грузия-фильм»), уæд дзы гуырдызды батъыстой ахæм ныв: Чермен (Уататы Бибо) зын ран бафтыд æмæ йæм æххуысмæ æрбахæццæ гуырдызаг æрдхорд, кæцы стыр хъазуат тох саматта кард æмæ уартæй ироны сæрыл... (Бæргæ! Бæргæ!) Ахæм кой нæ уыди сценарийы раздæр, ахæм цау нæ уыди царды дæр.

Грисы номы фарсмæ та титрты æндæр сценаристтæ дæр фæзынд. Кæцæй? Куыдæй? Цæмæн? Уыдон иууылдæр «переплястæ» æмæ «переплюстæ» не сты?

Мæнæ ма дзы иу. Ирыстойнаг лæппуты командæ фесгуыхт, арвыстой йæ дарддæры ерыстæм Мæскуымæ. Иу гуырдызаг лæппу уыд семæ, æмæ уый уацхæссæджы фарстæн «Уæ командæйæн йæ ном куыд у?» авæрдта ахæм сайд дзуапп: «Сакартвело» («Гуырдызстон») æмæ уыцы «ном» спортивон хабæртты алæвæрдтой æгас паддзахадыл. Адæм фарстой: «Ирыстоны командæ «Сакартвело» цæмæн хуыйны?»

Ахæм кæстæртæ рæзы нæ рæбыны нæ сыхæгтæм. Нæ кæстæртыл, ирон лæппутæ 'мæ чызджытыл, пырх кæнынц æррагæнæн хостæ (наркотиктæ), асламыл кæнæ сын сæ суанг лæвар дæр дæттынц, цæмæй нын фидæн ма уа, фесæфа нæ национ хиæмбарынад. Уыцы иу рæстæг ахæм сыхæгтæ сæ сæрхъуы-зойты зондæй кусынц сæ цоты сбирайыл, раздæхтысты цалдæр усы курыны æгъдаумæ. Уыдæттæ цæмæ зылынц — зын бамбарæн нæу.

Ничи мын зæгъы хъæрæй: дæ нацийы хорзы кой куы нал цауид, куы скуынæг уаиккат, хæлд, зыд, æндæр алы æвзæрдзинады хай куы бауиккат, фылдæр куы нал кæниккат, уæ зæххытæ уын фæйнæрдæм куы ассивиккой иннæтæ (фæсхохы дæр æмæ цæгаты дæр), уæ ирон æвзаг куы бахуыскъ уаид, национ хиæмбарæн нæу.

рынадыл куы ничиуал тыхсид, уæ хорз лæгтæ гагадзагъд куы фæуиккой... Æ. а. д, æ. а. д.

Кæмæндæрты сæ тъангтæ цагъды, нæ рагон фыдæлтæй (скифтæй алантæм) сæрыстыр кæй стæм, уыцы хабар æмæ, сæ бон кæм у, уым сын сæ кой нæ уадзынц; калмы хуынчъы — битъына та сын нæ ирон æвзаг. Фæлæ йæ фыдгултæй бирæтæ зонынц, сахуыр æй кодтой æмæ дзы рæвдз спайда кодтой æмæ кæнынц нæхи ныхмæ.

... Ничи зæгъы æргомай ныртæккæ, фæлæ уыцы уагыл нæ ныхмæ ницы змæлд и, уый дæр мæ нæ уырны.

Уæдæ нæ хицауады фындзы бын, нæхи цæстуынгæйæ, кæцыдæр хъæутæ Ирыстонæй куыд ахаудтой сыхæгтæм Цæгат (Горæтгæрон районы) дæр æмæ Хуссары (Ленингоры районы) дæр?

Абон куыд сты Ирыстоны арæнтæ? Хъæу Майский кæдæм хауы? Ленингоры районы исты официалон ивддзинад æрцыд, æви уым дæр лæбурд æмæ тыхтонайæ ивзийы хуссайраг ирæтты бæстыхай?

Æбæлвырд æмæ æбæрæг хъуамæ мацы уа.

Фарстатæ сбирæ сты, æмæ сæ сæйрæгтæн дзуапп хъуамæ агурой æмæ ссарой паддзахады уæлдæр хицауиуæггæнджытæ, уымæн æмæ змæст уыдонæй рацыд. Мæхъхъæлы, цацæны, балхъары, хъæрæсейы, Хъырымы тæтæры, хъалмыхъхъы... æнæкъона ирæттæ фæкодтой? Æнæкъона сæ фæкодта ССР Цæдисы хицауад, ныр та уыцы бæрн ис, Цæдисы хицауад чи раивта, абон уынаффæ æмæ разамынд чи кæны Уæрæсейы Федерацийы, уыдонны рагъыл, уæд мæхъхъæлы тухитæ, зиантæ æмæ трагедийы фиддонæн ирæтты туг цæмæн хъуамæ ныккалдаид? Разамынд, паддзахады уынаффæгæнджытæ ахæм уавæр сарæзтой, æмæ æнаххос дыууæ мæгуыр адæмы кæрæдзийы хурхмæ бавнæлтой. Исчи зæгъдзæн: æмæ уæд æндæр уавæр уыди, уæды аххæстыл ныр дзуаппæттæг нæй. Цæуылнæ хъуамæ уа! Хицауад тынг аивта нæ бæстæйы, фæлæ нæ революци капиталисттæй цы мулк бахордта, уый ныр закъонæй куы агурынц, домынц барджынай. Кæддæр уæртæ Амырыкмæ Африкæйæ цы негрты æрластой хъадаманты, уыдоны байзæддæгтæ абон Амырычы хицауадæй куы агурынц «компенсацй»... Уæд мæхъхъæлонæн, цацæйнагæн, хъалмыхъхъагæн дæр йæ бон цæуылнæ у паддзахады разамындмæ æнхъæлмæ кæсын кæнæ сæ бадомын, мæ зианттæм мын исты æххуыс куы фæуиккат, зæгъгæ? Куы сын загъдæуа: æмæ дзы

ныр æндæр лæгтæ бады, ныр рæстæг раивта, уæд дæр та бафæрсæн уыздæн... Æмæ адæм адæмæй нæ баззадысты: махъхъæл — махъхъæлæй, уырыс — уырысæй? Адæмтæ æмсар, æмхуызон сты æрдзæй, хуыздæртæ 'мæ дзы æвзæрдæртæ нæй. Ууыл дын алчидæр сразы уыздæн. Фæлæ хъуыддагæй афтæ нæ уайы. О, уырыс æмæ махъхъæл — æрдзæй æмбар, æмсар адæмтæ. Æрмæст махъхъæл бæрцæй чысыл сты, æмæ сæхицæй афтæ зæгъын сæ бон нæу, мах «государствообразующая нация», «державообразующая нация» стæм, зæгъгæ, уырыс та бирæ милуантæ сты, æмæ сæ бон у афтæ зæгъын сæхицæй.

Фараст адæмыхатты (махъхъæл, цæцæн, хъæрæсе, хъал-мыхъхъ, Хъырымы тæтæр, балхъар... аххос æнаххосæй нæ иртасгæйæ, æд мыстытæ ныддым, уый æвирхъау фыдракæнд уыди паддзахадæн, æмæ дзы дуне бындзарæй ныккæрзыхта, ирон та йæ туг ныккалд.

1957 азы махъхъæлы куы суагътой, уæд ма дзы чи баззад, уыдонæн сæ сæфт мулк банымайын æмæ бафидын хъуыди паддзахады хардзæй, уымæ ма ноджыдæр моралон зианты аргъ дæр бафтау, афтæмæй... Хæдзар сын скæн, кæнæ сын — фаг æхца, фæрæзтæ, зæхх ратт æмæ сæхæдæг скæной. Змæлæг кæмæй нал баззад, уыцы бинонтæн та сæ номыл цыртытæ ныссадз... Иунæг тыхсæфт, тыхмард æнаххос адæймаг дæр æнæ æрхъуыдыйæ куыннæ баззайа. Йæ раздæры цæрæн бынатмæ исты аххосæгтæм гæсгæ раздæхæн кæмæн нал уыд, уымæн та аккаг ран, йæ зæрдæмæ чи цæуа, кæуыл сразы уа фæзуатæй дæр æмæ хæрзхъæддзинадæй дæр (кæддæр йæхи чи уыд, уымæй æвзæрдæр чи нæ уа), ахæм бæстыхай райуар.

Æмхуызон æххуысы уавæртæ саразын хъуыдис, ирон адæмæй чи фæхауæггаг, уыдонæн дæр. Бирæты дзы хohaг хъæутæй растын кодтой, хohaгтæ цæмæй зыдтой, æнамонд фæндагыл сæ бафтаудзысты. Нæ быдираг хъæутæй дæр ацыдысты хуыздæр цардæнхъæл.

Искæй цæттæ фæллойма чи бацыбæл, ахæмтæ дæр нæм куыннæ разынд! Хæлофы цæстæй акастысты уавæрма. Фæлæ ирæтты 'хсæн чысыл нæ уыд ахæм дзурджытæ: «Искæй фæллойыл æрбадын æнамонд хъуыддаг у, хорзмæ не 'ркæндзæн». Уыдон зондджындæр разындысты. Абон дæр сæхæдæг æмæ сæ хæдзарвæндаг дæр æдыхстдæр ран бадынц, махъхъæлы зæххытæм чи ацыд, уыдонимæ абаргæйæ.

Паддзахады хицæуттæм сæ курдиат-домæнимæ махъхъæлы

æмæ иры минæвæрттæ хъуамæ иумæ бацыдаиккой. Уæвгæ дæр райдианы хъæрмудæй куы райдыдтам цæрын. Уыцы уавæрæн, зынай, фæлæ бахъахъхъанæн уыд.

Ныр дæр, ир æмæ мæхъхъæл цæмæй тыхсынц, уыцы домæнтæ сын хицауады размæ хæсгæ сты æмзондæй, æмвидыцæй. Знагиуæг иуварсмæ ссонгæ у. Æмдзæрин ныр бынтон фæзын, фæлæ уавæрæн цадæггай размæ аккумулярсæн ис.

Уый тыххæй та æргом зæгъын хъæуы (æбæлвырд æмæ æбæрæг хъуамæ мацы уа): Ирыстонмæ æрбалæбурдæуыд, æви нæ? Ирыстони материалон фæрæзтæ сыхæгтæм бахаудысты, æви нæ? Цал милуаны (миллиарды) аргъ? Кæцæй раздахгæ сты фæстæмæ? Паддзахады хицаутты аххосæй цы фыдбылызтæ рауади, уыдон иры тугæй æмæ фæрæзтæй æмбæрзт хъуамæ ма 'рцыдаиккой, фæлæ уыцы паддзахадæн йæхи хардзæй.

Домæн хъуамæ æвæрой республикæйы официалон разамынд. Мæхъхъæлы зиантæ кæд фылдæр рауадысты (о, сæ цард схæлхъой сæ лæбурды фæстæ), уæд сын, уæдз, раттæнт фылдæр æххуыс. Фæлæ æнæхæдзар æмæ æнаххос ирæтты хъулон (æвзæрдæр) уавæры дар, уæд ууыл куыд сразы уой? «В ингушско-осетинской войне не было ни победителей, ни побежденных — были пострадавшие. И к обеим сторонам надо подходить одинаково. А пока одним строят дома за 600 тысяч рублей, другим (ома — ирæттæн), как в селении Чермен, по сей день даже не возместили материальный ущерб», — фыссы журнал «Российская Федерация сегодня», 2001, №15, фарс 19. Ам рæстдзинад ис, стæй — дзуап нæ фарстаты иу хайæн.

Иумæйаг рисæй кæм риссынц, уым та дыууæ адæмыхатты разамонджытæ падзахадæй курæнт, домæнт, хæсты азарæй сæ чи фесæфта, уый баххæстæн хæрдзтæ, æххуыстæ, аудындынад, цæстæнгас, мæрдтæн раздахæн нал ис, фæлæ. Уæрæсейы уæлдæр хицауад ныронджы цæстæй нæ, фæлæ бынтон æндæр — аудгæ цæстæй, хи рæдыдтытæ срæст кæныны цæстæй куы нæ акæса æфхæрд адæмты хъысмæтмæ, уæд та, чи зоны, æрыздæха, æппындæр чи нæ хъæуы, ахæм «боныхъæд». Дзæгъæлы нæ фыссы уыцы журнал дарддæр: ... настала необходимость принять решение правительства РФ по проблеме вынужденных переселенцев и беженцев в Северной Осетии. Взрывоопасная ситуация без опытного сапера неминуемо разряжается взрывом! »

Егъау бæрн æвæрд ис «державообразующая», «государствообразующая нация»-йыл. Йæ минæвæртты 'хсæн, паддзахы за-

ман («тюрьма народов») куыд уыдис, «разделяй и властвуй» — ахæм зондыл хæст лæгтæ æмбæхст-аууæтты æгæр куы змæлой, уæд цин кæнын зын у. Æрхæндæг мæ бырсынмæ фæхъавы, куы бакæсын: «Из Белорусского вокзала я увидел одно из тех происшествий, о которых без усталости пишет зарубежная печать. Московская милиция остановила — без всякого повода! — двух брюнетов и потребовала у них документы. Потом задержанных отпустили — и тут же остановили двух новых «русских». Потом — третьих, четвертых... За что, почему? Работа — по конвейеру, и было ясно, но какому признаку осуществляется отбор задержанных... Останавливают кавказцев, азиатов, чужаков... По принципу «Россия — для русских»? Расизм в чистом виде!

Я видел подобные сценки во многих станциях метро, на улицах.

Это позорнейшая практика, вызывающая протесты мирового общественного мнения, ни от кого в Москве не скрывается ...» — фыссы журнал «Новое время»-йы Владимир Война — «Лицо с нерусским выраженьем»; №35 — 1998, фарс 32.

Афтæ хъæуы кавказæгтæн, афтæ! «Æказывæйыццæ», уырысы хъыгдарынц, царды бар сын нæ дæттынц: «Приходят с того же Кавказа люди с деньгами в русские области — в Тульскую, Воронежскую, Калужскую, Саратовскую, Тверскую. Поселяются, покупают местные администрации и устанавливают свою диктатуру, а из местных людей делают «белых рабов». Афтæ фыссы Уæрæсейы фысджыты журнал «Наш современник», 2003, №2, фарс 36. (Автор — актер Михайлов А. Я.) Ацы журналы арæх ваййы чысылдæр адæмыхæттытæн хъыгаг ныхæстæ. Мæн ныхæстæ. Зонгæ-зоннæ рæстдзинад бамбæхсынц. Мæнæ ма ноджыдæр «аххос» æвдисæг цæвиттон: «Идет дискуссия о продаже земли. Может быть, иностранцы и не скупают землю, но южные пределы России заселят армяне и дагестанцы, превратив коренное население в бомжей. Мы, русские люди, открытые, доверчивые, полагающиеся на судьбу и Божий промысел. Обмануть нас труда не составляет». («Наш современник», №6 — 2003, фарс 200.). Цыма Уæрæсейы хуссар зæххытæм дагестайнæгтæ, сомыхæгтæ æмæ иннæтæ нукуы ницы бар дæрдтой, цыма «бындурон цæрджытæ» æндæр чидæр уыдысты. Уæд Шамиль та кæй сæрыл хæцыд ам, уыхтæ быныскъуыд уый аххосæй фесты, кавказаг адæмты уый фæхауæггаг кодта?

Цыппæрæм номыры (2003) журнал уадзын райдыдта Андрей Воронцовы роман «Огонь в степи»; сæйраг архайæг — стыр уырыссаг фыссæг Михаил Шолохов. «... он не ведал, что Тихий Дон, священная река русских казаков, а также все крупные реки на тысячу верст к западу — Днепр, Днестр, Дунай — получили название от древнего авестийского слова «дану», означающего «поток» (фарс 82); æндæр, объективон лæг, нæ ферох кодтаид, дунеон наукæ, зынгæдæр ахуыргæндтæ ацы дæтты нæмтты тыххæй æмхуызонæй арæх цы фæфыссынц, уый. Райсæм чиныг «От тайны к знанию» (М., «Д. Л», 1969, фарс 59): «Дон, Днепр, Днестр, Донец, Дунай — эти слова звучат «звуком пустым» для нас, русских, для молдаван, венгров, румын, украинцев. Почему? Да потому, что они были даны другим, более древним народом, населявшим юго-восточную Европу и ныне исчезнувшим с лица земли. Народ этот — скифы. Потомком скифского является современный осетинский язык (хотя по своей культуре и внешнему облику осетины близки другим народам Кавказа). И в нем корень «дон» означает «река», «вода».

Романы авторæн уый æнæзонгæ нæу, уæддæр æй нæ фæнды йæ зæгъын. Уый (зынгæ фыссæг) нæ, фæлæ ма, къуымых стут, зæгъгæ, къуыммæ цы спортсменты фæхæссæм, уыдон дæр зонынц, нæ фыдæлтæ чи сты, уый. 2003-æм азы 18 ноябры уагъд «Сканворды 7 чудес» — уым фарстæуы: «12. Представитель народа, чья кровь течет в жилах современных осетин?» йæ дзуапп та у «скиф». Базонинæгтæ «Фаворит — №21» — уым фæрсынц: «Предок осетина?» Йæ дзуапп — алан. Адæм хъусынц, кæсынц, зонынц.. «Одно из скифских наречий легло в основу осетинского языка», — фыст ис «БЭС»-ы ног рауагъды; Мæскуы-Бетъырбух, рауагъдад «Норинг», 2002, фарс 1105. Зæххы цъарыл никацы æндæр адæмæй зæгъæн ис афтæ. Мах — ирæтты — тугдадзинты ма тæлфы скифаг туг, мах комы ма змæлы скифаг æвзаг.

Кавказ бацахсыны монц уыйас стæвд, æмæ ма Пушкин дæр æппæлыд æфсæдтæй, æнтыстытæй: «Поникни снежною главой, Смирись, Кавказ: идет Ермолов!» Пушкинæн йæ хорз хæлар Вяземский хъæбæр бауайдзæф кодта: «... гимны поэта никогда не должны быть славословием резни».

Паддзахы афицертæ 'мæ салдæттæ Кавказы хæхты цы куыстой, сæхи куыд дардтой, уый алкæмæй хуыздæр æмæ зæрдæисгæйæ равдыста Л. Н. Толстой йæ уацау «Хаджи-Мурат».

ты» (кас XII сæргонд: Садоы æвзонг лæппуйы фæсонтæ джебогъæй ныррæхуыстой, хъæу басыгътой — дур дзы дурыл нал баззад, уыгæрдæны хостыл дæр арт суагътой, мæзджыты сæ тъангтæ фæкалдтой, фæл...й æмæ дзы фæм...й, уый фæстæ кепийыл æрбадтысты хъæуы фалдзус — бирæ арахъхъ нынцъыхтой æмæ стигъæггаг хæринагтæй сæхи бафсæстой; Садоы зæронд фыд цы мыдтæ дардта, уыдонæй дæр фæзгъæртæ æрæвæрдтой...)

Нæ абоны æфсады сты уыцы тыхгæнджытæн сæ фæдонтæ.

Булкъон Буданов... Цæцæйнаг æвзонг чызгæн хъæддаг тыхми бакодта, стæй йæ уый фæстæ амардта... Ахст æрцыд, фæлæ йын стæрхоны амал нæ ардтой: йæ сæрылхæцджытæй бæз-бæз кæны æфсад, æхсæнад; национ герб, дам, у, пикеттæ аразынц йæ сæрыл... Гъеуый у стыр бæллæх, гъе! Фæлæ, Хуыцау — хорз, рæстылдзог адæм дæр тыхджын сты. Сергей Ковалев, Думæйы депутат, барты сæрыл тохгæнæг, «Известия»-йы (2002, 18-æм май) раст загъта: «Общество больно серьезнее, чем Буданов. Весь этот процесс был направлен на то, чтобы отмазать мерзавца и убийцу. Вокруг суда стояли безобразные пикеты с лозунгами «Свободу герою России». Это показатель болезни нашего общества. Другая общественность — правозащитная — законопослушно ждала и ждет судебного решения».

Уынаем: абон дæр Кавказы æцæг фидыд, зæрдæдаргæ сабырдзинад нæй. Зынг норстæй лæууы фæнычы бын. Æрмæст цæцæны уавæрыл нæ дзурын: абхаз æмæ ирæтты стыр мæты æфтауы, гуырдызыйы аххосæй амырыкаг æфсæддон къах нæ зæххытыл æфсæрын кæй байдыдта, уыцы хъуыддаг.

Сæ кæстæрты «Сакартвело»-йы кой нæм уыди.

Мæнæ уый та сæ хистæрты, се сфалдыстадон интеллигенцийы «номыр» у — сеппæтæй æмбисонддæр: Лермонтовы «Демон»-ы рæнхъ — «Бежали робкие грузины» — афтæ раивтой æмæ ныммыхуыр кодтой: «Бежали робкие осетины». Мах афтæтæ нæ хæссæм нæ сæрмæ. Махмæ ис кæсгон кафт, мæхъхъæлон кафт æмæ æндæртæ.

Ирæттæ Фыдыбæстæйы Стыр хæсты хъæбатырдзинадæй бацахстой 1-аг бынат. Документ: «Информационное сообщение Министерства обороны СССР ко дню 50-летия Советской Армии». Дыккаг бынаты сты хъалмышхъ, æртыккаджы — адыге, цыппæрæмы — абхазтæ... Раздæры хæстонтæй ацы документ чи

нæ зоны, ахæм иу дæр нæй. Фæлæ фæстаг азты ирæтты фыццаг бынат ныхъхъусчындауы, кæнæ та дзы æндæртæ — зæгъæм, фæндзæм бынат бацахсæг, кæнæ та иуæндæсæмы «хицау» — сæхи авæрынц. «Нæхиуыл нæхæдæг нæ дзурæм, «искæй хъазæн æгæр хъыг куы уа», зæгъгæ, уымæ гæсгæ, æвæццæгæн.

Фæлæ Сечъынаты Нина уымæ нæ кæсы, тох кæны нæ адæмы, нæ намысы, не 'взаджы сæраппонд, йæ удæй цæуы сæ бахъахъ-хъæныныл. Йæ бынаты æндæр исчи нæ бауæндыдаид фæлладуадзæн хæдзæрттæм, хицауадмæзилæн рынчындæттæм, санаторитæм æмæ æндæр ахæмтæм хуымæтæг адæмы йæ Ирыстонæй хонын, мæ кубыстæй мæ куы сисой, тæрсгæйæ.

Æндæр исчи нæ бауæндыдаид ирон фысджытæн, æхсæнадон архайджытæн, аивады дæснытæн Мæскуыйы фембæлдтытæ аразын æмæ семæ нæ национ риссаг фарстатыл уынаффæйы бадын.

Нæ тарсти, националисткæ йæ куы схоной, уымæй.

Нæ фыццаг базынды Нинайæ схауд Æмбалты Цоцкойы кой. Уый хуымæтæджы нæ уыд. Йæ чысылæй фæстæмæ зыдта национ сæрхъуызойты тыххæй, зыдта сын сæ цард, сæ фæллæйттæ, сæ фыдæбæттæ. Культы заман кæй фесæфтой, уыдоныл фæрыст. Кæй дзы æрæййæфта, уыдонæн та-иу фембæлд сарæзта мæскуыйаг ирæттимæ.

Йæ хъуыддæгтæ йын кæд ирон барæнæй барæм, уæд зæгъын хъæуы: Мæскуыйы йæ хæдзармæ хуыдта æмæ фынгтæ æвардта ирыстойнаг уазджытæн æдзух; уыцы æгъдау нæ фехæлдта дæсгай азты. Абон дæр æй хæссы. Иннæ ирон хæринагтимæ-иу фынгæварды не 'ртæ уæлибæхæн æнæуæвгæ нæ уыд... Фыдджынтæ — буц уазджытæн... Алы ахуйæнтæ, цæхдæттæ... Ахæм бадты-иу фæхъуысы ирон фæндырдзагъд, зард, къæрццæмдзагъд. Сидтытæ сæ фæткыл уаззы Батырадз йæхæдæг, кæнæ та — уазджытæй хистæр.

Национ культурон ардзæстау сси сæ фатер. Уæлдай арæх дзы федтаис фысджыты (Ладемыры æмбæлтты), артистты, нывгæнджыты. Уазджытæ æрмæст ирæттæ нæ вæййынц — алы адæмтæй. Фæсарæйнаг уазæг дæр сæм арæх æфтыд, Эммæ æмæ Заремæйы зонгæтæ Венгрийæ, Польшайæ... Иузаман сæм царди венгрийаг чызг...

Уæлибæхтæн цыхт ахсы йæхæдæг. Æцæг цыхт сын хъæуы, ирон цыхт. Куыд æй самал хъæуы, ууыл тынг сцымыдис вæййынц дæрдаг уазджытæ. Мæ цуры йæ уырыссаг устытæ бафарстой,

æмæ сын радзырдта... Цыхт ахсын нæм, æвæццæгæн, зонынц скифтæй ардæм. Нæ фосдарæг рагфыдæлтæ бафиппайдтой, рауæд æхсыр куы бадаёйы, кæнæ уæрыкк, уæд сæ ахсæны уайтæккæ кæй сцыхт ваййы. Сæ цæугæцарды пайда кæнын байдыдтой стурты, фысы... ахсæны уыцы миниуæгæй: урсаг сын æрмæст нуазгæ, цымгæ продукт нал уыд — базыдтой йæ «сур» кæнын; цыхтæй та кæнын райдыдтой бирæ æндæр хæринагтæ; цыхтæн бавæрæн ис — лæудзæн дын азты дæргъы, скæ йæ сæгдзыд (хуыздæр — пысырайæ артыл), фæлмæн цæхджын, хъæбæр цæхджын, хæндыг, сылыджын (сулугуни), инджын, гуымбыл, къæдор... Банымайæн дæр сын нæй — уал хæринаджы дзы зонынц кæнын ирон адæм...

Ахсæн-тæнгъæд куыд цæттæгонд цæуы, уый сын лыстæггай фæдзырдта. Чи байхъуыста, уыдон фæндон бахастой: «Ацы рецепт дын æрвитгæ у газет «Сельская жизнь» кæнæ журнал «Крестьянка»-мæ: уадз, ирон цыхт чи уарзы, уыдон æй сæхæдæг кæнын дæр базоной».

Нæ фыдæлтæ Кавказы бæрзонд хæхтыл тæнгъæд-ахсæны бæсты пайда кæнын зыдтой иу сæрмагонд кæрдæгæй — хъæрмуст æхсыры йæ аныхъул æмæ-иу æхсыр бацахст. Уыцы кæрдæг ныртæккæ бирæ нал зоны. 1959 азы ма дзы Дыгуры хохы, Арауæг, зæгъгæ, уыцы бæрзонд хизæнты цыхт бацахсгæ федтон сындзыхъæуккаг хъомгæс Мæрзаты Степаны. Нинæ дæр кæрдæджы хабар зыдта æмæ йæ кой скодта. Сæ мыггаг — Сечъынатæ — Дыгуры хохæй рацыдысты, æмæ Дзæрæх куыннæ зыдтаид уыцы «ахсæны» тыххæй?

... Йæ бынат мæм ам кæсы, æмæ зæгъон мæ иу зæгъинаг: ирон æфсинтæ цыхт сæхæдæг ахсынц, фæлæ æхсыр терчытæй кæмæ кæлы, ахæм адæмтæ (тæтæр, уырыс) цыхт кæнын æппындæр нæ зонынц. Æндæр хæринагтæ кæнынц æхсырæй, фæлæ цыхт — нæй!

Æвæццæгæн, «националист» дæн, уый йеддæмæ мæ зæрдыл цæмæн æрлæууыд, къæпы дæр (уырыс æмæ йæ иннæ адæмтæ кефир хонынц) фыццагдæр нæ фыдæлтæм кæй фæзынд, уыцы хабар. Ацы темæйыл цалдæр наукон уацхъуыды бакастæн Хуссар Ирыстоны газетты. Ныффыстой сæ нæ ахуыргонд хуссайраг сылгоймæгтæ, сæрыстыр кæмæй дæн.

Мæнæй афтæ, уыдоны æндæвдадæй фæзынд мæнæ ацы æрмæг: «Истина о кефире»: О нем издавна знали на Кавказе, в Осетии, но осетины хранили секрет приготовления кефира в глубочай-

шей тайне. И вот одна из пытливых выпускниц Московской женской школы молочного хозяйства, более 100 лет назад собиравшая в аулах материалы для научной работы, приглянулась некоему кавказскому князю, он же молочных дел мастер, и тот умыкнул ее. За юную исследовательницу вступились российские власти. Они посадили любвеобильного князя в тюрьму, пообещав ему свободу на двух условиях: во-первых, девушка должна вернуться в Россию, к родителям, во-вторых, князь должен заплатить штраф... кефирными штампами. Соглашение было выполнено, и Россия вместе с десятью фунтами кефирных штампов обрела ключ к кавказскому здоровью». — Фыста Елена Сергеева — рауагъд «Еда — Вода»-йы №4 (24), 5 — 18 марты, 2003, фарс 20.

Нæ фыдæлтæ зыдтой иу авд хуызы кæнæ фылдæр нозтытæ цæттæ кæнын — æлутон, ронг, арахъхъ, сæн, бæгæны, къуымæл æмæ æнд. Æмæ ма ныр дæр зонынц сæ фылдæры уадзын. Уый нæ нозтæмхицыл нæ дзуры, мыййаг. Уый æвдисæн у нæ фыдæлты культурайы бæрзонд æмвæзадыл.

Цы бирæ уаджытæ æфтыд Нинайы хæдзармæ, уыдоны 'хсæн иу уыд базаргæнджытæ, æнæнхъæлгæ æрбацæуджытæ, суанг æнæхуынд адæм дæр. Капекк бакусынмæ-иу дыргъ, æндæр чи æрласта, ахæмтæн дæр йе 'ххуысы хай лæвардта. Дæсгай адæймæгтæ дзы бузныгæй здæхтысты.

Рауад-иу мæнæ афтæ дæр... Салыгæрдæйнаг ставд чылауийы зæгæлæхгæд асыччытæ сæ мидкъæсæр — амадæй. Дыууæ гыццыл чызджы зæрдæ сæм æхсайы, фæйнаджыты 'хсæн зыхъхъыры се 'нгуылдзтæ батъыссынц, фæлæ сын ницы æнтысы райсын, де 'нгуылдз цы асдæрай, уымæй фылдæр. Товары хицау нæ арæхсы сабиты зæрдæ балхæнынмæ...

Дæ адæмы иннæтæй фылдæр уарзыс, уый сусæггаг, æфсæрмыйаг æмæ æмбæхсгæ нæу. Къоста йæхæдæг куы загъта:

*Люблю я целый мир, люблю людей бесспорно,
Люблю беспомощных, обиженных сирот,
Но больше всех люблю, чего скрывать позорно, —
Тебя, родной аул, и бедный наш народ.*

Къоста кæмæн уыд, скифтæ, сæрмæттæ, алантæ йæ фыдæл кæмæн уыдысты, Нарты кадджытæ чи радта, уыдоны байзæддæгыл, махыл, абоны ирæттыл, нæ фыдауы, æмæ сæ равзæрæн рохы ныууадзой.

Сылгоймаг-хицау, ирон, балцы уыд, зæгъынц, æндæр паддзахады. Уымы ирæттæ йæ фехъуыстой, æмæ, бæлццон Цæдисмæ куы здæхт, уæд, йæ фенынмæ бæлгæйæ, бацыдысты аэропортмæ дæр, æмæ, дам-иу стæхынаæввонг хæдтæхæджы фæдыл азгъордтой. Уыйас тыхджын сæм уыд ирон адæймаджы, сæ фыдыбæстаджы феныны бæллиц..

Нæ сæрма Хуыцау æцæг ис, зæгъгæ, уæд уыцы сирийаг ирæттæн фæтариггæд кодтаид, се уæнтыл сын базыртæ асагътаид æмæ ирон хицау-сылгоймагæн йе 'мтахт акодтаиккой æмæ йæм тымбыл рудзынгæй уæддæр бакастаиккой..

Уый сæм æппындæр йæ хъус не 'рдардта, фæрсмæ дæр сæм нæ разылд, зæгъынц. Раст бакодта: бæлццонæн цы маршрут ныффыстой, уымæй иуварс здæхæн нæй..

Фæлæ, цымæ, алы ирон дæр афтæ бакодтаид? Темырболат?.. Къоста?.. Цоцко?.. Æрнигон?.. Бæбу?.. Елбыздыхъ?.. Нигер?.. Фæрнион?.. Малион?.. Гафез?.. Бестау?.. Хадзы?.. Иры сæрвæлтау трохдзу адæм. Йæ цард ын нывондæн чи 'рхаста кæнæ хæссы абон..

Гафез мын уыцы къæпхæныл слæууыд уæлдайдæр ацы цауы фæстæ: стыр хъаст ыл бацыд фæдысмуд оргæнтæм; иу æрыгон ирон фыссæг æй балæвæрдта; афтæ, дам, мын амонь: «Стыр арф фурды егъау кæсæгтæ къаннаджыты куыд ныхъуырынц, адæмты 'хсæн дæр, дам, уыйау у уавæр — мах ирæтты хуызæн чысыл адæмты бирæнымæц адæмтæ «аныхъуырдысты», се 'хсæн нæ атайын кæндзысты, æмæ нæхи сæрыл тох хъæуы, кусын, архайын, цæмай нæ наци, ирон æвзаг ма фæвæд уой...» Æмæ уыцы хъæстгæнæг оргæнтæм радта Гафезы къухæй фыст гæххæтт. Къопитæ дæр дзы систа, æмæ æрмæст иу ранмæ лæвард нæ уыд — æппынкъаддæр — дыууæ ранмæ... Дзырдхæссæг æнхæлмæ каст, уæдæ ныр Гафез бабын.. Гафезы дзурын куы бахъуыд, уæд загъта ахæм хъуыды: «Мæ Ирыстоны сæрыл кæй хæцын, уый тыххæй мæ ауындзгæ дæр æркæнæнт: уый æвзæр кæрон нæу лæгæн».

Мамсыраты Хаджумар... Мæ зæрдæйы хицæн бынат ахсы ацы лæг, нæ Ирыстон æгæрон уарзтæй кæй уарзта æмæ йæ хъуыдытæ сæрыстырæй, æргомай кæй дзырдта, уый тыххæй. «Страстный интернационалист, Ксанти такой же страстный патриот. Он был совершенно убежден и доказывал это цитатами из истории и литературы, что Осетия — родина всей европейской — да что европейской! — мировой культуры. И тогда изумленные

собеседники узнавали, что... Ксанти прочел горы книг, разбирается в живописи, архитектуре, в мировой истории и археологии». (О. Г. Савич. Челæхсаты Хъазыбеджы чиныг — «Осетия и осетины», 1994, ф. 405).

Не стыр адæмтæй ма мæ иуы тыххæй зæгъын фæнды сæрмагондæй. Гуытæиаты Хъазыбег... Æнæхъæн наукон аппарат цыма уыд иунæгæй, уыйас ын бантыст Нарты кадджытыл бакусын, йæ зæрдæйы «сфыхта» æппæт æрмæг, цыдæриддæр фыст æрцыд рагæй фæстæмæ, йæ æнкъараг зæрдæйы дадзинтыл сæ ауагъта æмæ сæ дисæн кæсинаг чингуытæй равæрдта — райдиан, астæу, кæрон дзы бæрæг, афтæмæй...

Дыууæ ныхасæй аргъ не скæндзынæ ахæм фаллойæн. Инна адæмты ахуыргæндты фæныхылдтытæй бахъахъхъæдта эпос, йæ куыст уыди хъазуат хæсты бацæуæгау; фондз томы лыстæг куыстæй срæвдз сты мыхуырма æмæ цæуынц рухсмæ сындæгтай. Кустæ та кодта æмæ кæны ахæм уавæрты: йæ фарсмæ фæлæууын кæмæн æмбæлди, уыдон ын — ахъаз нæ, фæлæ йæ ныхмæ хæцыдысты æмæ хæцынц ныр дæр сусæг-мусæгты. Уыдон — дур-тæрных хицæуттæ, амцъапп-уымцъаппæнæг доктортæ, кандидаттæ 'мæ 'ндæртæ... Кадджытæм халтурщикты къух нæ уагъта.

Æнæуи дæр фылдæр зонæг æмæ уæздан адæймаг у. Бирæтæ нæ зонынц, Хъазыбег Фыдыбæстæйы Стыр хæсты кæй уыд æмæ йæхи хъæбатырæй кæй равдыста, уый. (Ордентæ «Фыдыбæстæйы хæсты фыццаг къæпхæны», «Сырх Стъалы» æмæ æндæртæ).

Не 'мбисæндты чингуытæ, Къостайы, Нигеры, Елбыздыхъойы, Мысосты уацмыстæ рауадзыныл куыд бакуыста, ууыл нал дзурын.

Нæртон сгуыхтдзинад бантыст ацы лæгæн, æмæ цалынмæ æгас у, уæдмæ уый иу хатт хъæрæй зæгъын æмбæлы.

Стыр бынат ахсæг бирæ лæгтæй лæгдæр у Сечъынаты Дзæрæхы чызг Нина. Дыккаг бон æй йæ куыстæй фæсурдзысты, кæнæ йæ ахæстоны бакæндзысты, уый куы зыдтаид, уæд дæр ирæттæй йæхи нæ бамбæхстаид.

Ахæм адæм нæм куынаггæнгæ цæуынц. Æмæ ма чи ис, уыдоныл æнцайы нæ ирон фарн. Уыдоны руаджы ма хæцы ирон æвзаг дæр.

ХУРВАРС

* * *

Кæддæр-иу кодтой цæхх æмæ кæрдзын.
 Суанг туджджынты зæрдæтæ дæр кæрзын.
 Нæ сæрæй, худæй хъауджыдæр нæ уыд,
 Лæджы рихи — лæджы намыс, йæ цыт.

Цæст, дам, зæрдæйы айдæн у, зæгъынц.
 Чъыллпсаламæй макæйы фæхынц.
 Куы нал смуда мæ кæрдзынмæ куыдз дæр,
 Уæд у мæ мæлæт а зæххыл хуыздæр.

Цы мæм баззад лæгдзинадæй ныр ма?
 Хæрæджы сирд бæхты къæхты хъæрма.
 Куы бада иугæр бæласыл цæргæс,
 Уæд ма цæргæсы ном хæссы æрмæст...

* * *

Ацы зæххыл дæ, мæ фыд, æнувыд,
 Карды комау снарæг и дæ рувæн.
 Æз тындзын кæдæмдæр: тагъддæр, тагъддæр...
 Иу хатт та нæ уыд мæ рувæн цагъд дæр...

Цард фæндаг у, фæлæ, зæгъыс, байхъус,
 Багуыбыр кæн, ацы зæххыл бакус.
 Зилæнтæ куы фæкæны мыст дæр ма,
 Уæд кæсы йæ хуынкъмæ та фæстæмæ...

Цасфæнды фæцу æмæ куыдфæнды, —
 Ацы зæхмæ здæхдзæни дæ фæндаг.
 Суар дæр нуазын гуырæны фæхъæуы, —
 Фæндагыл йæ хъаруйæ фæхъæуы.

* * *

Ме 'фсымæр Славичы
рухс ном мысынæн

Цы дур æрхауы арвæй,
Уый бауromы зæхх.
Нæ дæ уromы зæрдæ,
Æфсымæры дзæбæх!..

Нæ бакуымдта дæ фынгыл
Зæгъын мæ зæрдæ рухс.
Сабыр хъуызгæ цæссыг дын
Хæлар фæуæд æнус...

Нæ дыл фæдардтон хил дæр,
Æз фехæлдтон нæ фæтк.
Мæ зæрдæйæн йæ саутæ
Кæд ыссæудзысты, кæд!

Сыгъдæгдæр мæ фæндыди,
Зæрдиагдæр цыдæр.
Зæрдæйы кувæндоны
Нæ фæфидауы хъæр...

Цы дур æрхауы арвæй,
Уый бауromы зæхх.
Нæ дæ уromы зæрдæ,
Æфсымæры дзæбæх!..

* * *

У та скъуда
Зад.
Къалакъуда
Суад,
Дудгæ, дудгæ
Бад,
Амæла дæ
Мад...
Какон, ма тон

Ды,
 Суадз-ма мын маэ
 Дыс!
 Хъалгъæн, хъахъхъæн,
 Гъæй,
 'Нæ 'ртонгæ дын
 Нæй!..

* * *

Абадт хурварс маэ зæрдæ,
 Хурварс — рухс æмæ хъарм.
 Бындз йæ базырты змæлдæй
 Цард кæны цыма хъал.

Хъалæн раджы у, раджы,
 Ис æппæтæн дæр рад.
 Картоф басыди — адджын,
 О, фæлæ дзы нæй ад..

Уалдзæг — 'нафоны уазæг,
 Катай, сагъæсы хос.
 Иу зæрватыккæй — уалдзæг?..
 Иу фыдуаг сæгъæй — фос?..

Дзода цæгæтты бады —
 Раст уæртджынхæфсы цъар.
 Размæ сурæн нæй царды,
 Размæ мах суры цард..

Абадт хурварс маэ зæрдæ,
 Хурварс — рухс æмæ хъарм.
 Бындз йæ базырты змæлдæй
 Цард кæны цыма хъал.

* * *

Уæртæ гуыдынафтыд дидинæг — бал.
 Ехх, ныр дæуæй фест бындз-фидиуæг!
 Афæлывтай маэ, æнæфæнык хъал,
 Калдтай ды, калдтай мæнг дидинæг..

Арвæрттывды размæ арвы гæрах?
 Хъустыл æндæр цыдæр ауади.
 Фæдзæлы разæй куыд кæнай æндах,
 Афтæ мын рауади, рауади...

Агуры дон дæр йæ раздæры фæд,
 Цыма йæ кæрддзæм зæронд хъама.
 Алчидæр й' амондыл фидар хæцæд,
 Буармæ æнгомдæр — зæронд дзаума!..

* * *

Тъæнджымæйы тæдзынæг бацыд йæ удæй,
 Йæ зарæг у мæнг...
 Тæхудиаджы цардмæ тæхудыгæнæджы
 Сыгъдæг хъæуы 'ууæнк.

Фæвæййы та аз дæр, цæлхдурæн мæ размæ —
 Æрдунарæг хахх.
 Мæ фын мæ фæсайдта; къæсæр, зæгъынц, хох у...
 Кæс, ма скъуыр дæ къах!..

Мæ фын мæ фæсайдта; хуымæтæджы хахх нæу, —
 Æфцджытыл цауæн...
 Æрцауы та ног аз, рæсугъд фæндтæ 'лвисын
 У ме хæс мæнæн.

Уæгъд быдыры дымгæ, уæгъдидон æфсургъау,
 Фæкодта цауал.
 Æз рæстæджы фæлмæй цæнгтæгæнгæ 'лвисын
 Мæ цардæн йæ хал...

Гыццийæн куы аскъуыд йæ тæбын, уæд фæдта
 Йæ уæззау æлхуый...
 Æгуыппæг уысм. Аскъуыди рæстæг? Фæстæмæ
 Фæкастæн аз уый...

* * *

Цæмæн абадт хурæн йæ фарсмæ мæ уд? —
Æруайы нæ сыхæгты буц чызг.
Нæ дæ мæн, кæй дæ, уымæн фарнимæ у,
Æнæуи кæй дæ, уымæй — бузныг.

Дæ цæстытæфалтæ куы сыстынц фæлмау,
Уæд ракæсыс, ракæсыс хурау.
Дæ цæстытæ дзурынц — æнæхин, фæлмæн,
Æндæр дзы цæмæн хъæуы дзурын?..

Ныссабыр ут, уæртæ дзыхыкъæбæлтæ,
Хуыцауæй курагау уæ курын:
Кæмдæр та æмбæлы зæрдæйыл зæрдæ,
Кæрæдзийæн цæстытæ дзурынц...

* * *

Ды Нарты фæткъуыйау мæ цæхæрадоны
Æрзадтæ, æрттивыс — æлутоны хос.
Дæу хъахъхъæнгæйæ мæ фæнды дæу æртонын,
Мæ судзаджы монцтæн ды фестадтæ цъоз...

Дæ сындзытæй хъал дæ, дæ сындзытæй, хъалгъæн,
Фæлæ дæумæ уымæй цыбæлдæр канын.
Дæу хъахъхъæнын, чызгай, дæхи дæр мæ хъахъхъæн,
Ныббар мын, кæд-иу дæм фæкæсон къæйных!..

Мæ уарзондзинадæй цы кæнон æфсæрмы,
Мæ титыччы фæрдыг, цыкуравæрдыг!?
Сæууон стъалы уарзын, куыд худы мæ сæрмæ,
Фæлæ йæм куы сæвналин, уый мæ фæнды...

* * *

Къæвда,
къæвда...
Цæвы уæззау æртæхтæй
дондзаст.
Скæсынц дондаппузтæ
æнæтæлæн сывæллоны цæстытау.
Дыууæ сыхаджы.

Удысты ахсыр ама тугау.
 Ныр уарта
 мард ама дзуар нал ныууагътой,
 кәрәдзийы мәрды дәр
 фәкъахтой.
 Цыма сә цы иу кодта,
 стәй сә цы хицән кодта,
 цы?

Къавда,
 къавда...
 Къавдайы зилләччытә,
 адәймәгты хысмәттау,
 кәрәдзийы мидәг
 уайынц.

Әмзай-әмзәрөнд, дам,
 баисты,
 уәддәр сә кәрәдзийы
 нә базыдтой...
 Әвәццәгән, сә амөнд
 уымәй уыд,
 уымәй уыд.
 Әвәццәгән, сә уарзондзинад
 уымәй уыд,
 уымәй уыд...

Къавда,
 къавда...
 Къавдайы къуыпсытә
 фехәлынц
 әмә та скәсынц,
 цыма сыл уәлтгыфалтә әртәәбәртт
 кәнынц.

Зын у дәу бамбарын,
 бамбаргәйә та дә
 зындәр у
 фәрвәзын...

Къæвда,
къæвда...
Къæвдайы зиллæччытæ
кæм скъуырынц сæхи,
уым фегом вæййынц...

* * *

Æрвæрттывд
æрбадзагъултæ кæны
мæ уатмæ.
Зынг архъанæй
дымгæйы емылыкк
ахсы.
Бафынæй дæн
иугъæдон,
дæргъвæтин арвы цæлхъытæм
æмæ мæ рудзгуыты тъæпанты
тасмачъиты хойынмæ...

Иуафон
дзыхълæуд фæкодта
къæвда,
æмæ æвишпайды сабырдзинадмæ
схъиуд хъал
радæн.
Фæтарсти мыст дæр
æгуыппæгдзинадæй
æмæ кæмдæр, хæдзары къуымы,
йæ уды тæш-тæшмæ
ныцциц.

Мæ мондæгты цыхцырæг,
хъуыдыты тæдзынæг.
Кæм райдайы хъуыды,
уым аскъуыйы
рæстæг:
«Цæй æнахуыр уыдтæ
ацы хатт,
мæ хъыгдарæг,
цæй æнахуыр!..»

* * *

Мæ хъуыдытæ змæлынц мæ сæры
 Мæлдзыхытау. Ницы сæ 'взæры.
 Хъæуы сæ цыхтахсæгау ахсын.
 Ныббыхс-ма! Дæ къухфыдтæ бахсын!
 Цæхæры фых уарзын хъуыдыды.
 Куы-иу уайд афтæ мæ хъуыды?!

Цæфæй рæгъæдæй нæй рæгъæдтæ.
 Æркæсон, цы дæн æз мæхæдæг:
 Мæ къæхтæ сты узал фæнычы,
 Мæ сæр дæр кæд уымæн фæрынчын?..
 Цæхæры фых уарзын хъуыдыды.
 Куы-иу уайд афтæ мæ хъуыды?!

НЫХАС МÆ КÆСТÆРИМÆ

Мæ хорз кæстæр! Лæмбынæг-ма æрбайхъус,
 Нæ фыдæлтæй нын баззади ныхас,
 Зæгъгæ, æфсир нæмыг калгæйæ бахус,
 Уæд ралæудзæн æнæмæнгæй фыдаз.

Фыдæлты намыс амондæн æмбал у.
 Кæстæры скæны фидауцджын æгъдау.
 Цы амыдтой мæ зонд æмæ мæ хъару,
 Уый æз нæ кодтон а зæххæн æвгъау.

Æз-иу куывтон уæларвбæсты тыгъдадмæ
 Æмæ Хуыцауæй иу хорзæх куырдатон,
 Цæмæй зæххыл ирон фæндыры цагъдмæ,
 Æнустæм уа нæ зæрдæйы дуар гом.

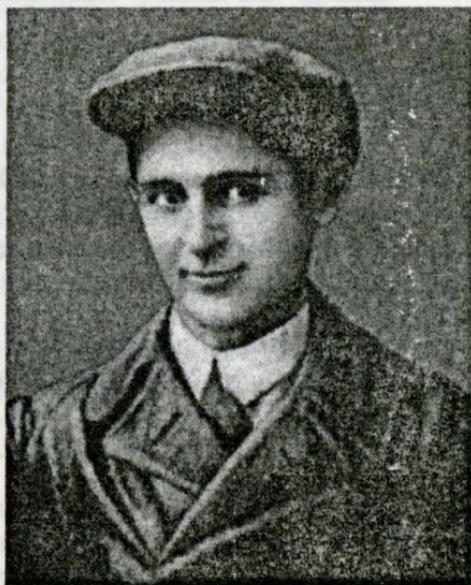
Цæмæй мæ кæстæр иу хъуыддаг æмбара:
 Фыдæлты фæрнæй аразгæ у цард.
 Нæхи артдзæст зæрин цæхæр куы кала,
 Уæд, зон, нæ цудынц намыс æмæ кад.

Цæргæ исбон — нæ фыдæлты ныхæстæ,
 Мæнæн ныр дæр ма амонынц фæндаг.
 Фыдæлтæ нын кæй ныууагътой сæ фæстæ,
 Уæд уыцы фарн цæмæн кæнæм дзырддаг?

Мæсчъы дон уади денджызмæ фæдисæй
 Æмæ, дам, фурды фесæфти йæ фæд.
 Кæрцæн уа хъуамæ йе 'мпъузæн йæхицæй,
 Фыдвæдæй та хуыздæр хонынц æвæд.

Кæстæр куы хъусы хистæры ныхасмæ,
 Уæд бинонтæ рæсугъд ысты, æнгом.
 Мæ хорз кæстæр! Æрбалæуу-ма мæ фарсмæ,
 Фæрныг фидæнмæ иу фæндагыл цом.

ХЪАМБЕРДИАТЫ МЫСОСТ: 95 АЗЫ

Царыны монц ын йе 'взонг зардæ базырджын кодта, уарзондзинады артæй сыгъди, сызгъарин хурмæ бæллыд, амондгур æм цыд, афтæмæй дыууæ 'мæ ссæдзаздзыдæй æрбайсæфти Хъамбердиаты Мысост, æгъатыр низ æй йæ хъуыры ауагъта. «Так хочется жить, работать, любить, радоваться, страдать!» — фыста поэт йæ амæлæтæй чысыл раздæр йæ уарзон чызг Тося Осепьянмæ. Фæлæ, бецау, йæ бирæ фæндтæ фæсыкк сты.

Мысосты литературон бынтæ цæстуарзонæй бабиноныг кодта æмæ сæ цалдæр хатты иронау æмæ уырыссагау рауагъта Гуытъиаты Хъазыбег. Афтæ бабиноныггæнинаг æмæ джиппы рауадзинаг сты йæ фыстæджытæ дæр. Амæйразмæ дзы цалдæр рацийди журнал «Дарьял» æмæ газет «Слово»-йы. Нæ журналы ацы номырмæ бахастам поэты боныгæй скъуыддзæгтæ, стæй йæ фыстæджытæй иукъорд. Мыхуырмæ сæ бацæттæ кодта Хъодзаты Ахсар.

СКЪУЫДДЗÆГТÆ БОНЫГÆЙ

Почти полгода... Владикавказ — Москва. Версты, люди, деньги... Сзади — напрасное, ненужное, лишнее, впереди — упорство, труд и безвестное. До сего времени старался не думать, не чувствовать и не видеть, но случай, последний случай за полгода натолкнул меня на многие размышления, и вот я с пером забегу назад. Числа по памяти.

4 июля*. Еду в Москву. Провожал брат... Почему-то казалось, что он меня ненавидит, но в последний вечер я особенно почувствовал, что люблю его, кажется, и он. Звонок... Ех, прощай, Дзамболат!.. Мнится мне, что несчастлив и ты. Обоих обманывает жизнь. Куда я еду? За счастьем, черт возьми, за счастьем! Попробуем.

5 июля. Утро... Сутки в вагоне обесцветили все. Тоска... В Минеральных купил сотку настойки и лежа посасывал на полке. Б-р-р... сладко, клейко, крепко — теплая.

Ростов. 7 утра. Направился к К. И. К. Вдруг на улице знакомая.

— А, здравствуй!

— Здравствуй!

Свела к Моте. Рады, удивляются.

В десять пошел в крайком. Бюро. Евсеева нет. За большим красным столом Чикиш. Какая-то безработная комсомолка бьет-ся в конвульсиях...

— Нич-чего не можем-с, товарищ.

Это знакомо.

— Здравствуй, Петя!

— Здравствуй!

Полуузнающие глаза, сосредоточенно вглядываясь, сузились. Это бюро... Не мы ли тебе всыпали, голубчик, а? Забыл? Вспомнилась пословица: «Искæй хæдзары галы цæстæй кæсы, хи хæдзары та кæсаджы цæстæй». Нашел Колю Волкова. Он уже инструктор Северо-Кавказского крайкома ВЛКСМ. На этот раз искренен (если не ослаб зрением) — чуть не целует:

— Мишка, ты ли?! Откуда, как?!

Взял с меня слово, что я ночую у него.

От него пошел к Мамсурову. Зам. пред. К.И.К-а. К нему не

* Æвæцæгæн, 1927 азы. Мысост аивæдты кусæг факультетмæ уæд бацыди.

впускают, но когда я к нему послал письмо Цомака, то дверь приветливо распахнулась, и швейцар заискивающе засеменял:

— Пожалуйста, г-н, велено принять.

Мамсуров принял тепло. Читал мои стихи. Похвалил. Приказал выдать 8 руб. и от себя написал в Представительство: поддержите-де, парень заслуживает.

После обеда ходил к Волкову на квартиру. Он засуетился, знакомит с женой:

— Нина, знакомьтесь — поэт Осетии. Подхватывает свежеего, как улыбка ребенка.

— Дочка.

Нина едет в деревню с ребенком.

Пошли на пристань. Первый раз в жизни ступил на палубу парохода. Усадили их в каюте, а сами махнули на пляж. Мужчины и женщины вместе. Расширив зрачки, смотрел, как стройная девушка, играя грудями, как обыкновенными мускулами и похлопывая крутые бедра, прошла мимо. Белый, вздрагивающий зад медленно погружался в воду, а у меня стучало в висках и кружилась голова.

В этот же вечер уехал.

7 июля. После двух однообразно-надоедливых дней — белокаменная.

В Ростове при посадке встретил Павлушку Дзагурова с каким-то типом. Шпана, одним словом. Ехали в разных вагонах.

В Москве пошатались и пошли в Тимирязевку к ребятам. Входим гуськом в общежитие. Ребята на занятиях, только у стены на покосившейся хилой кровати серенький комок. Храп доброго жеребца со свистом вырывается из расширившихся ноздрей. Подхожу ближе: Котик!

29 августа. Наконец, получил командировку на «Единый художественный рабфак». Добился помещения в общежитии. А сколько бился — черт знает, сколько. Кидался в Главпрофобр, в Представительство — не смотрят. В Представительстве смотрят так, как будто бы они — Совнарком, а в самом деле их ходатайства идут на гвозди. Этот Дзампов даже не заслуживает презрения. Ходят усиленные слухи, что он ночами пропадает на Цветном. Цветной — полтиннишное место.

Я счел лишним взять у него ходатайства, потому что они бесполезны. Вероятно, ему казалось, что он с высоты эфирной сини осыпает ничтожные существа семенами добра, когда он,

держа обеими руками бумагу и попыхивая толстой папиросой, солидно процедил:

— Можем ходатайствовать.

В ответ на мой легкий кивок и насмешливое «благодарю» одарил меня долгим внимательным взглядом исподлобья. Эх, хотелось мне усесться напротив и так же солидно смерить его с головы до ног: «Ты, т-товарищ — живая гнида, на теле революции, и т-т-е-б-е не полагается пить ее кровь».

После этого ходил в В.А.П.П. Встретили ласково. Послали к Авербаху. Леопольд Францевич Авербах — опытный критик-марксист. Авербах управляет браздами правления литературы СССР. Узнал это после моего визита и очень удивился. Но это хорошо, потому что, знай я это раньше — у меня бы отнялся язык. Вхожу. За столом сидит интеллигентный на вид парень лет 30-ти. Из-за стекол круглых роговых очков глядят смеющиеся добродушные глаза:

— Здравствуй, товарищ, садись, — и твердая, но выхоленная рука ласково сжимает мою. Выслушав меня, он встал, раскрыл двери и крикнул кого-то: «Напишите от меня Анатолий Васильичу».

Через пять минут я держал конверт с отчетливо напечатанными буквами: «Анатолию Васильевичу Луначарскому. Лично». Технический секретарь сунул мне бумажку в руки:

— Запечатаете сами.

Пожав с благодарностью руку Авербаха, я вышел, читая бумажку: «Анатолий Васильевич. Прошу, если имеется возможность, поместить тов. Камбердиева в один из московских рабфаков. Камбердиев талантливый осетинский поэт. Л. Авербах».

В Наркомпросе останавливаюсь перед дверью наркома. Читаю: «Нарком по делам приема на рабфаки, техникумы и вузы не принимает». Вхожу к личному секретарю:

— Мне Анатолий Васильича.

— По какому делу?

— С личным письмом Л. Авербаха...

— Давайте, я передам.

Я смутился, но потом, оправившись, произнес:

— Велено лично.

Через три дня я получил просьбу Луначарского: «Главпрофобр. Отдел рабфаков. Прошу предоставить на одном из рабфаков место национальному поэту Камбердиеву. А. В. Луначарский».

И вот я в результате — студент рабфака искусств — литературного отделения. Живу в общежитии рабфака, по Бобровскому пер. № 4.

* **...августа.** В «моей» комнате 14 человек. Один из них мне бросился в глаза. Высокий, суховатый парень. Светлокаштановые кудри выются кольцами. Угрюмый, но детский блеск голубых, как небо, глаз. Познакомились. Поэт. Читал его стихи. Хороши.

Парня расхвалили в провинции, и он прикатил за славой.

...августа. Знакомлюсь ближе с этим поэтом. Павел Васильев, сибиряк. Он все время приглашает меня к какой-то знакомой поэтессе.

...августа. Перечитывал свои стихи. Жуткая мысль неумолимо сковывает мое сознание: ни к черту стихи, ни к черту. Неужели все это напрасно?

Господи, благослови!

Пишу рассказ.

... августа. Сегодня Васильев потащил меня к своей поэтессе. Звоним в квартиру. Сама хозяйка встречает нас радушно-романтической улыбкой. Знакомимся — Мальвина Мироновна Марьянова.

Если взвесить ее дарование, т. е. тушу, то, ей-Богу, пудов на 6. Шестипудовая эстетка! Это ново! У нее литераторы за «чашкой чая». Познакомились, сидим и толкуем. Когда хозяйка выходит за чем-либо, то один из прозаиков, детина лет 45-ти, с локонами по плечи, похабствует на ее счет, что вызывает взрыв хохота, приводя в недоумение возвратившуюся хозяйку. О ней самой стоит сказать. У нее в издании книга стихов. Жила с товарищем С. Есенина Рюриком Ивневым. Сам Есенин бывал у нее очень часто. Говорят, что Одно стихотворение в IV т. Есенина посвящено ей.

...сентября. Закончил свой рассказ «Шайтан», сдал его и сегодня получил ответ: принят. Значит, мой первый рассказ печатается в журнале «Пионер». Вечером вышла скверная история. Пришел из города в скверном настроении. За столом сидят ребята и слушают разошедшегося различными небылицами Васильева. Потом он начал прокатываться на мой счет, что меня стало раздражать. Он не замолчал даже ложась спать, и когда я его предупредил, он начал смеяться, приправив свои

* Ам æмæ дарддæр мæйы бонтæ къухфысты не сты.

слова матом. Меня взорвало. Подскочил к его кровати и оглушил его. Потом стащил его с кровати, и он схватил меня за грудь. Второй удар пришелся ему по уху, и он, схватившись за голову, пошатнулся. Все 13 человек повскакивали и кинулись на меня. Я бросился к своей тумбе, схватил кинжал и... вокруг меня пусто. Зачинщик держится за ручку двери с побелевшим от страха лицом. Когда я кинулся, то его уже не стало. С криками о помощи он слетел с лестницы, и я его не нашел.

После этого мне говорили, что так сбивают с кавказцев пыль. Сбили, сволочи, сбили! Ха-ха!

...сентября. Рассказ «Шайтан» напечатан в №17 журнала «Пионер». Это хорошо. По двум причинам. Во-первых, первый труд и напечатан без изменений, во-вторых, получил 50 рублей и купил костюм. Да! Опять история — с этим Васильевым, из-за которой я чуть не потерял под ногами почву. Познакомился с одним комсомольским поэтом Зерновым. Зашел разговор о Васильеве, и я отозвался о нем, как о паршивом парне. Он идет к Васильеву и передает ему это. Васильев громогласно заявил, что я де с го... не связываюсь. Ага, так? Ладно. Я, засунув в карманы руки, начал расхаживать по коридору рабфака. Чувствую, что ребята посмеиваются. Васильев примостился к хорошенькой девочке, и, вероятно, желая познакомиться, заговаривает с ней, рассыпаясь в любезностях. Она ему улыбается. Верно, не прочь тоже. В самую интересную минуту подхожу к нему, держа в кармане руки, и спокойно наклонился к его уху: «Кто, говоришь, го..., а?»

Он медленно поднялся с округлившимися глазами, но удар, от которого у меня затрещала рука, повалил его на девушку. Девушка испуганно завизжала и, схватившись за голову, бежала в ужасе.

Комиссаров (владикавказский поэт) схватил меня в охапку и оттащил в сторону. После этого меня вызывали в Президиум, но ввиду «темперамента» и т. д. простили. После этого я начал чувствовать, что уважение ко мне выросло как со стороны студентов, так и со стороны администрации.

...октября. Занятия идут успешно. Затрудняет математика только.

Что-то тоскливо на душе. Все вокруг так бесцельно, люди копошатся всюду, как свиньи в помойной яме. Едят, пьют и спят. Только один парень из всех 600 близок мне. Он, кажется,

понимает меня, и в нем есть то, чего нет в других. Мне все свиньи, т. е. люди, противны здесь, кроме этого — люди дружат, как собаки, с щедрой рукой бросающей необглоданные кости. Но этот, по-моему, не таков. Итак, Иван Петровский, по моей кличке «Петро» — первый порядочный парень.

...ноября. Написал два рассказа и сдал их — один в «Молодую гвардию», другой — в «Пионер».

...ноября. Опять маленький казус. Позавчера к нам в коридор вносят шесть кроватей из МГУ (наше помещение передано в МГУ). Сегодня утром вваливается комендант и заявляет, что он вселяет в нашу комнату 4 человека. Ребята — протестовать. Я и Петровский спали еще. Все ушли на занятия, а мы оделись и видим, что комендант собирается вселять. Мы ему:

— Товарищ, освободите комнату, нам на занятия.

— Не уйду. Ребята, вноси койки, — и тянется к дверной ручке. Я стою между ним и Петровским. Петровский толкнул меня на коменданта, и он отлетел от двери. А за пять минут до этого мы его заперли в комнате. Он ушел жаловаться, а мы — на рабфак.

После обеда приходим... Дверь взломана... Комендант — в комнате и там же кровати. Пока мы их выбрасывали, он смылся. Мы за ним. Он — от нас. Застали его в хозчасти нашего рабфака. Я схватил его за шиворот, крича во всю глотку:

— Взломщик! В милицию!

Но наша администрация его не выдала, и мы ушли не солоно хлебавши.

Меня опять упрекнули:

— Что ты воинствуешь?!

ФЫСТÆДЖЫТÆ

Здравствуй, Тосик!

Вчера ночью видел какие-то кошмарные сны (уже вторую ночь это. ...) Поэтому сегодня проснулся рано. Посмотрел вокруг и вижу, что товарищи мои спят с такими райскими блаженными физиономиями, словно порхает над ними баловень фортуны, бог любви Эрот и навевает на них эфирно-голубыми крыльями сны золотые. Меня это обозлило и я крикнул:

— Эй!

Спят...

Тогда я набрал в легкие побольше воздуха и гаркнул как только мог:

— Ге-гей! (Скотинушка), вставай! Уж пастух в рожок играет и коровок собирает...

Они проснулись, объявили мне в благодарность, что я сошел с ума, и начали одеваться.

Приехали на занятия...

Сегодня 14-й день с тех пор, как я опустил в ящик первое письмо, а я привык получать ответ на 13-й. (Не беспокойся на этот счет — у меня математика цветет). По этому поводу у нервничаю 2-й день, значит.

Когда я обнаружил и сегодня пустой ящичек на букву «К», то совсем потерял настроение. Подходит ко мне студент, желая что-то сказать, но я его послал к черту, утверждал, что черт есть родственник двоюродной сестры его бабушки.

Подходит второй и, взяв меня под руку, запевает:

*Пошел купаться Веверлей,
Оставив дома Доротею...*

И я мрачным басом подтянул ему:

*С собою пару пузырей,
С собою пару пузырей
Берет он плавать не уме...*

— Тов. Камбердиев, тебе письмо!

Это сообщает рыжая студентка. В эту минуту мне показалось, что она хорошенькая (а она противна, но не так рыжа, как была прежде). Я так стосковался, что чуть не расцеловал твое письмо.

Тосечка, моя ненаглядная! Зачем ты маринуешь так ответ? Ты утверждаешь, что виноват я, а я говорю, что ты. Я написал письмо в тот же день, как приехал, а ты, хоть два дня — да выжидала.

Тося Осепьян эмæ Мысост.

Сейчас я воспользовался тем, что не пришел профессор Григорьев, преподающий «Литературоведение» и пошел на Почтамт.

Золотко мое! Не надо так тосковать, а то мне становится еще тяжелее, а ведь разлука с тобой и так нелегка.

Я часто думаю о лете, о хороших, хороших минутах, когда мы будем вместе, и я подолгу буду смотреть на твое незабываемое личико и в твои милые глаза. Ах, как мне хочется сейчас нежно-нежно тебя поцеловать и посидеть с тобой, ни о чем не думая одну минутку! Но так хороши желания и грезы, а действительность сурова.

Ну, Тосенька, я буду надеяться, что ты помногу грустить не будешь и сохранишь свое личико свежим для Миши. Правда, ...?

Твоим мучителям скажи, что я вызову их на дуэль, если они не перестанут терзать тебя. Насчет моего сердца не беспокойся, оно стучит «как молот в наковальню». Чувствую себя хорошо, а к доктору не могу сходить, так как не имею на это времени. Занимаюсь на III курсе, так как меня держать по два года никому не удастся и впредь.

Очень опечален известием о болезни Степана Георгия и Сержа и по поводу того, что Серж не попал в А.П.И., а Жорик в школу. Передай им всем привет и вырази от моего имени сожаление.

Тосик, почему не пишешь о своих делах, об учебе, «службе» (не обижайся за кавычки) и вообще о себе?

Я ожидал, что на этих днях получу твою фотокарточку, но, очевидно, ошибся, упустив из виду то, что ты и не думала ее посылать. Ну, моя калосая Тосица, привет Екатерине Сергеевне и всем остальным.

Целую тебя много раз, твой Миша.

•••

Праци честь, Тосик!

— С наименьшей радостью вскрыл сегодня твое письмо. А случилось это так. В группе у нас происходил судебный процесс над литературным произведением «Преступление Мартына». Я имел честь являться защитником, и сидя за столиком против прокурора, задавал вопросы обвиняемому. Мало-помалу атмосфера в аудитории накалилась. Это значит разгорелись студенческие страсти. Вышел маленький эксцесс. Я попросил слово у председателя, но он, вероятно, по забывчивости обошел меня и дал слово

моему противнику. Меня это взорвало и я встав, заявил, что председатель тенденциозен, и из этой комедии вообще ничего не выйдет. После этого вышел в коридор курить, и тут-то мне сообщили, что есть на имя т. Камбердиева письмо. Вот и все.

А знаешь, моя маленькая девочка, как это мы не могли раньше догадаться писать почаще. Тебе может быть надоест читать мои письма, но мне твои — никогда. Значит кончен бал, крути Гаврила, летите письма в дали туманные. Так что ли?

А теперь, моя фантазерочка, пожалуйста на расправу. Вот видишь, Тося, разве можно писать о своей жизни все? Написал тебе, что не имею времени возиться со своим вдохновением, а для тебя это звучит упреком, и ты начинаешь мучиться, обвиняя в этом себя. Если это будет продолжаться, то я не смогу тебе писать все о том, как живу.

А то смотришь, сторбится, высохнет моя Тосюрка к нашей встрече. Тогда, здравствуйте, старушка — божий цветочек, а Сержик сядет напротив нас и будет наигрывать, подпевая: Ты жива еще-е, моя старушка, жив и-и я, при-и-вет тебе» и т. д.

Эх, Тосик, разве можно в наши годы так серьезничать, как ты? Бери пример с меня. По мне хоть земля ходуном ходи, лишь бы Тосенька цела была.

Что мне особенно нравится, это твое беспокойство за Мишино здоровье. За это я тебя расцеловал. Золото, а не девочка, прямо настоящая маменька.

Ты же знаешь, что крепче меня и тюленя в море не найдешь. А про сердце я тебе секрет скажу: оно по тебе болело. Видишь, как все благополучно?

Рыбий жир я бы пил с... удовольствием, но, во-первых, меня засмеют товарищи, во-вторых, возня с выписыванием и т. д.

Но вообще о твоём вызове я еще подумаю с тем условием, что ты будешь пить обязательно и беречь свое здоровье для меня и для себя.

Хорошо бранить?

А я к нашей встрече так поправлюсь, что ты меня не узнаешь. Меня интересует еще один вопрос: почему ты не пишешь о своих занятиях, о том, как проводишь время, чему дивуешься, чем любишься и кто вообще хочет иметь со мной приятные кораблекрушительные разговоры.

Пиши, как здоровье Степана Георгиевича, Екатерины Сергеевны, Сержа, они, кажется, как ты писала, нездоровы.

До сегодняшнего дня погода в Москве была хорошая, а теперь пошел дождь. Снега в этом году что-то нет, но не беспокойся — будет. Скоро чернила начнут замерзать, и придется мне завести примус. Вздумал тебе написать, развел его и давай побольше бумаги.

Посылаю тебе стихотворение, только в нем чего-то не хватает. Оно мне, признаться, не нравится. Ну давай поцелуемся. Передай всем привет и до свидания.

Твой Миша.

Объясни обязательно, что такое «корзина», я не понял.

•••

П. ш. I.XI-1929, Москва

Здравствуйте, северяночка прелестная, холодная русалочка, царица жемчужных глубин, жрица стынувшей любви, царевна, «Ледяное сердце»!

А вам, знаете, кто пишет? Аквариум, в котором держат рыб, пойманных в водах урюмого Каспия.

Видите ли, если бы я знал, что вы из-за «холодного спокойствия» умеете дуть губки, то писал бы о «холоде» в каждом письме, чтобы скорее получать письма.

Тося, ты создала в письме какой-то образ своего будущего, и, право, он перед моими глазами как какая-то таинственная завеса, или далекий, далекий мираж.

Напиши мне, когда думают Тюхтюневы переезжать в Москву, а, главное, почему ты думаешь приехать именно к ним. Вообще меня немного удивляет то, что ты никогда не заикнешься о вопросах нашего будущего. Или тебя это не интересует? Или ты думаешь таким манером провести все лучшие безвозвратные годы юности? Знаешь, меня иногда обуревают такая тоска, что «святых вон выноси». И в самом деле! Долго ли будут тянуться эти проклятые годы, эти мрачные барьеры, от которых веет зеленым туманом и гибельным мраком. Я знаю, что выдержу, я знаю, что сломаю преграды, я готов пройти огонь и воду. Но я знаю также и то, что из этой неравной борьбы никто не выходит таким, каким думает. Одни выходят поседевшие, сгорбившиеся, потерявшие все радости и печали богатой когда-то и иной души, другие — преждевременно обреченные на черную, безжалост-

ную гибель, как хрупкий цветок, надломанный жестокой рукой в яркий, сияющий, облитый солнечным огнем, дышащий весной и счастьем день. Последних бывает больше. И особенно больно, наверно, чувствовать себя таким именно в такое время, когда ожидаешь чего-то загадочно-хорошего, именно весеннего счастья, когда ощущаешь в себе бурную жажду жизни. Такая жажда часто бывает, когда после дождя стоишь на зеленой лужайке, усеянной цветами и смотришь на расцвеченное радугой небо, вдыхая благоухание полей и аромат свежего воздуха. Это любовь, Тося, и это же, наверно, счастье.

Но подумай, каково это переживать, чувствовать и осознать, когда ты находишься в огромном, даже как будто необъятном объятии бесчувственного города. И чувствовать, что ты не один, а одна миллионная маленькая часть точного, механизированного и рационализированного до невозможности организма, называемого «жизнь». И здесь каждый винтик знает только себя, делает только свое дело. Если один ломается, то его с быстротой молнии заменяют другим, а он, т.е. первый, летит куда-нибудь в сторону, неизбежно вытолкнутый этим самым организмом, как частица уже лишняя, ненужная. Впрочем, оставим «философию».

Поздравь и жми лапу Лорду за полученное им на выставке первенство. Передай ему, если нам с ним еще суждено увидеться, что обязательно сожму его лапу и заключу в свои объятия в знак признательности к нему за его качества.

Жорику скажи, что я очень люблю маленьких санитаров, и если он будет продолжать в таком же духе, то я буду его считать молодцом.

Сейчас 1 час ночи. Трое товарищей по комнате уже спят, один олух сидит рядом и что то пишет, а другой, лежа в кровати, выкатил глаза на лоб и о чем то мечтает. Все они мне не нравятся. Сейчас мы усиленно готовимся к Октябрю. А насчет карточки тебе обязательно хочется, чтобы я попросил «как следует». Сообщи мне, когда, в какой форме просить и надо ли заявление. Передай привет Степан Георгичу, Екатерине Сергеевне и другим. Целую тебя — Миша.

Тося, скорее пиши ответ и целую тебя еще и еще.

П.ш. 12.11-29 г. Москва

Тосик, здравствуй!

Сегодня утром получил твоё письмо и до сих пор никак не могу насмотреться на твою карточку. Вышла ты так хорошо, что прямо прелесть — как живая. Когда я увидел дорогое мне личико с полуулыбкой, застывшей на устах, то неудержимо захотел сказать «здравствуй» и расцеловать тебя крепко, крепко до боли. Правда, заметил я в фотокарточке одну деталь, немного меня поразившую, но об этом я тебе сейчас не скажу. А скажи, правда, очень хочется узнать, что за деталь? Сказать? Ну слушай. А, впрочем, нет, не скажу. После, как-нибудь. Или лучше, когда встретимся. А пока замнем.

Ну, а за то, что ты меня так порадовала карточкой, большое спасибо и 1000 поцелуев тебе.

Таиса Николаевна! Теперь примите, пожалуйста, от меня следующее церемониальное исполнение:

«Нижайше склонив колени, свидетельствуя о совершеннейшем своем почтении к Вам, нижайше приношу к стопам Вашим великое и светлое поздравление. Свят да будет во небеси велию милости, аки храниши тайну сея». А тайна большая, право слово. Главное, что струнку любопытную задела.

Ну ладно, давай похадаем с чем поздравил: либо с женишком новоявленным, либо просто с поклонником, либо влюбилась в кого-то, либо кого-то думаешь полюбить, либо вышла замуж, либо думаешь выходить, либо разлюбила меня, либо думаешь разлюбить, либо на заре лазоревой петух кукушку клювом по кумполу стукнул, либо думают линилиня — линия-и-меня-менять на линия и наlima, либо... либо... либо... Ну как, нагадал что-либо? Голова, говоришь, кружится? А кто велел сразу не писать, в чем дело и с чем я буду поздравлять?

Ага, виновата, говоришь. Так знаешь, что с виноватыми делают? Ну, Таиса Николаевна, еще разрешите:

Поздравляю с чем-то или с кем-то, только поскорее пиши, что там такое случилось, Тося, ты спрашиваешь, изучаю ли я нем. язык.

И не унываю, зная что: не только одно это дело. Только ты Степан Георгичу не показывай и не говори, а то он сразу развенчает меня и разоблачит мою невежественность в области немецкого языка. Вообще я начал изучать и думаю года через

полтора свободно читать и разбираться в немецкой литературе. Да кроме того, это не помешает, так как в Литературном институте, куда нас будут теперь переводить, обязывают каждого студента к знанию двух иностранных языков.

Насчет чарльстона беда поправима: если хочешь, так я могу начарольстониться так, что небу жарко станет. Только надо завести общество девочек, дамочек, розанчиков и т.д.

Ну, привет от меня всем. Жду ответа. Любящий М. К.

На улице встретил Степан Георгица и Елену Сергеевну (во сне).

•••

П.ш. Баку 24.12-29 г.

Здравствуй, моя дорогая девочка!

На новой неделе семь пятниц, сегодня седьмая, ради которой пишу внеочередное письмо, не дожидаясь твоего послания, которое, кстати сказать, наверное, да плюстик к этому по обыкновению опять запоздает. Ну, что ж, как оно и должно быть, я, слава великому, понемногу свыкаюсь, но мириться с этим — боже упаси.

«Аки грешен будешь, за зло велие злом платящ». Еще в Священном писании упомянуто, что развернутся только для того врата рая, кто за зло добром ближнему заплатит. Так и я себе живу по божески, и хоть бы что. И за морями пигалица, и под ногами лобуда... Приходила охота, породила заботу... а здорово про эту самую заботу в стихке:

Птичка божия не знает

Ни заботы, ни труда

И гнездо себе свивает...

Эх, а до гнезда-то и далекононько ща», — сказала тетка Марфена, утирая передником нос. А нос, так це не нос, а редька парена...

А в общем ты, наверно, не догадываешься, почему я занимаюсь болтовней. А признайся, и наскучило, и любопытно, почему я вдруг пишу сверхштатное письмо.

А у меня громаднейшие перемены такие, что и поздравить за них можно и панихидное лицо к святкам соорудить. Хочешь узнать?.. Так слушай... Нет, подожди немного... помучься... Я лучше в следующем письме напишу.

Я вижу, что все это тебе действует на нервы, а так как мне дороги даже твои нервы, то не смей их попусту тратить... Слышишь меня или нет?

Да, между прочим, помнишь поговорку: все, что ни делается, к лучшему. Конечно, поговорка вещь хорошая, но лучше на свою голову не наклеивать Тосин гнев.

Все дело заключается в следующем. Позавчера еще раз ходил к врачу, и он написал мне следующее: «Страдает неврастенией, неврозом сердца и малокровием».

А что я по тебе еще страдаю, так этого он, дурак, не угадал. Самая же главная и приятная новость это то, что в январе будущего года я уже буду на факультете сов.права 1-го М.Г.У. или в Ленинградской Военно-медицинской академии.

Так что я немного нарушаю ваш план, т.е. перепрыгиваю на целый год, чтобы раньше закончить эту канитель с образованием.

С работой я устроил маленькую хитрость, в результате чего меня освобождают и, вероятно, дадут не скверные отзывы. Я бы сам, конечно, не захотел бросать кое-из-каких соображений, но уж лучше не терять год, если есть возможность его сэкономить.

У меня была возможность получить новую должность с окладом 100 рубл. + 40, итого 140 и плюс к этому квартиру, но я побоялся того, что не смогу это дело увязать с учебой.

А то чуть было не поступил, так что это для нас было бы крайне неудобно. А служба заключалась в следующем: школа наша железнодорожная, и так как с линии приезжать и уезжать каждый день детям неудобно, то для них организовали интернат. Так вот, мог заведовать этим интернатом. В общем, кончаю. Пиши, как ты на все это смотришь. Ну теперь до свидания, привет всем. Целую тебя крепко.

Остаюсь, «член ударной группы» Миша.

•••

П.ш. Батум. 1/1-30г.

Напиши мне, пока я дам точный адрес: З.С.Ф.С.Р, Гагры, Зимний санаториум, мне.

Моя дорогая, здравствуй!

Итак, сегодня вечером, в 11 часов ровно, пароход «Ленин» уносит меня туда, где веет свежим дыханием вечнозеленый кипарис. В те края, которые кажутся человечеству дивной сказкой с трепетной надеждой вдыхают в себя, в ожидании желанного исцеления... Ха... ха... дураки, они ждут воскрешения... из мертвых.

Ну, это все, конечно, ерунда. Вот у меня есть кое-какие новости, которые тебя, вероятно, ошеломят.

Сначала запомни 31-е октября. С этого самого числа Ваш покорный слуга в гор. Тифлисе чуть не отправился во владения загробные собственной камбердиевской прабабушки. Случилось так: вечером я попросил Женину сестру сделать мне раствор соли на всякий случай. Она, конечно, постаралась исполнить мое желание.

Рано утром просыпаюсь и чувствую, что у меня рот полон крови. Я, конечно, вскочил, схватил этот самый раствор и через минуту чувствую, что у меня подкосились ноги. В глазах потемнело, и желудок словно охвачен огнем.

Ага, думаю, тут что-то да не то. Взял я, лег на постель вниз животиком и давай стонать. А около глаз моих кто-то спичкой чирк-чирк.. сверкает в глазах да и только. А тут еще начинает тошнить. Вдруг я вспомнил, что у меня дома две жилетки (одна от черного, а другая от серого пиджака), словом — жилетки-то две, а братьев четыре.

...И шевелица в лоби моем загадка — разделить энти две жилетки на четыре... Эх, триклятая моя, думаю, судьба, жаль Сержика нету под рукой, он у нас математику уважает, даже инженером будет через эту самую математику. А животик, между прочим, не унимается, все про жилетку, да про жилетку. Думал я, думал, а потом взял да и плюнул. Эх, думаю, нехай себе на здоровье дерутся из-за жилеток.

Объясняется все просто: соль была недоброкачественная и произвела на меня отравляющее действие. Так что будь покойна за мою жизнь — меня не берет даже отравы.

Итак, я сегодня на пароходе «Ленин» в каюте 47 отправляюсь в Гагры. По расписанию мы должны быть там послезавтра в 4 часа утра, когда же прибудем — так этого не знает и сам Илья. Небо свинцовое, море волнуется, так что хорошего ничего не видно. Ну, ты не скучай, будь умницей и жди, когда такая суровая к нам судьба после долгого упорства согласится на нашу встречу. Давай будем надеяться на Гагры и хотя напрасно «надеялся наш дед на вашу бабу», но, авось, да что-нибудь выйдет.

Привет Екатерине Сергеевне, Степан Георгиевичу, Сержику и всем остальным. Скоро, скоро настанет весна. Потерпи немного, Кошечка моя,

Миша.

С нетерпением жду наши снимки.

П. ш. 5/2-30.

Мой маленький Сюсик, здравствуй!

Детка моя славная, если б ты знала, что у меня сейчас делается на душе... Только сутки прошли с тех пор, как я тебя расцеловал перед разлукой, а мне кажется уже, что прошли долгие месяцы. Как будто я еще совсем не был у тебя.

Тося, как ты могла еще настаивать на ожидании до будущего года, ведь я не могу уже, не умею представить себя без моей девочки. Чудовищную силу своей любви я особенно остро начинаю ощущать тогда, как проклятая судьба отрывает меня от Тосеньки.

Так много, милая, на сердце несказанных, тихих и нежных ласк, так много в душе чувств мучительной и сладкой боли. Так много хочется сказать тебе, что иногда теряешь голову и не знаешь, что же именно написать. Сюсик мой хороший, не смейся надо мной — для меня в эти минуты особенно тяжка мучительная и долгая разлука. Подумай только, впереди целые полгода! Ты думаешь, мне легко было ободрять тебя, когда у самого на душе черт знает что творилось. Меня, наверно, спасает вера в то, что все-таки, несмотря на все трудности, ты будешь со мной.

Тося, прости, если я тебе кажусь слишком сентиментальным и пишу лишнее. Как только приеду в Москву, напишу Екатерине Сергеевне, но мне хочется узнать еще твои окончательные мысли и решения. Обдумай, детка моя, все до последней мелочи и напиши мне поскорей.

Со стороны моих родных не будет никаких препятствий. Если также и со стороны твоих родных, то давай думать и писать друг другу о том, как нам лучше провести лето и вместе с ним наши «медовые» времена. Может быть, за этим покажутся короче месяцы нашей разлуки. А там дальше (есть у нас поговорка) «дни идут и счастье несут».

Тося, я сейчас оторвался немного от письма, (почувствовала)? Чтобы навести справки относительно продуктов во Владикавказе. Так вот, слушай и передай маме. Все продукты зимой здесь бывают дороже намного, чем летом. Не поскучай за маленькой цифровой сводкой рыночных цен:

хлеб (такой, как у вас) — 6 к. (дают 300 гр.)

хлеб левый у частника — 20 к.
яйца десяток — 90 к.
сыр кобинский — 80 — 90 к. фунт
масло сливочное дорого — 2 рубля
курица — не знаю
утка — 80 к.
индейка — 3 р., — 3 р. 50 к.
индиянок — нет
гусь — 2 р. 50 к.
гусыня — тоже
молоко — 10 к. стакан
говядина — 26 к. фунт
баранина — 30 к.

Относительно баранов можно не беспокоиться, ими полон Вл-з. О гусях тоже, все владикавказцы — хорошие гуси.

Вопрос с индейками также благополучен. На днях из Южной Америки выписывают десяток индейцев, чтоб было кому ухаживать за индейками, а в Индию посылают (в порядке товарообмена) столько же индюков, которые закрутят с тамошними индиянками.

Вообще скажи, что с продуктами особых затруднений пока не предвидится. Я попросил, чтобы меня извещали периодически в Москве из Владикавказа, и буду писать вам. Мама благодарит тебя за привет, Дзамболат поехал к жене, мне его увидеть не придется, так как ночью выезжаю в Москву.

Сегодня очень теплая погода, сияло солнце, но мне почему-то грустно.

Пиши, как провела вечер у Бани, попроси у него за меня прошение и, кстати, поздравь его (с именами что ли?).

Вечером в вагоне я думал о предстоящем у него веселье и представлял, насколько весело было тебе, моя бедненькая девочка. Где уж голубке быть веселой, когда голубь вспорхнул и улетел за тридевять земель. Ну, Тосенька, не скучай, грядет день, когда мы соединимся навеки.

Целую тебя крепко, крепко.

Миша.

Передай привет всем родным. Прости за мазню.

Азербайджан, г. Баку.
2-я Баиловская, д. 52 — 54, кв. 21
Екатерине Сергеевне Какаловой — для Тоси
П.ш. Владикавказ. 18/У-30 г.

Добрый день, моя девочка!

Первым долгом сообщаю тебе, что пари я проиграл, так что галстука, который мне «понравится», тебе выбирать не надо, а то бы я тебя помучил основательно.

Приехал я во Владикавказ в 12 ч. 30 м. на следующий день. Дорога была не скучная, ко мне все время приставала цыганка с предложением погадать. Когда я послал ее к черту, то она начала с пеной у рта кричать:

— А ты уже налетел на горе, так подожди, еще будет!

Я удивился: вот, думаю, негодная, уже знает, что я на одно горе налетел.

Теперь послушай некоторые новости: как только приехал, так пошел к врачу в тубдиспансер. Первым долгом я очень беспокоился на тот счет, что у меня была кровь. Оказывается, что не так страшен черт, как его малюют. У меня на легком только пятнышко с булавочную головку, туберкулез мой называется формой «доброкачественной» и нетрудно излечим. Придется, говорит врач, месяцев шесть делать вдвудание или пневмоторакс. (Это одно и то же).

Дальше — сейчас я не могу никому передать туберкулез, а это значит — никому не опасен. На 22-е назначен еще на прием, после которого выяснится, нужно ли и куда нужно меня посылать на курорт. Это по части моего здоровья. Теперь дальше.

Во Владикавказе мне предложили работу в осетинской редакции. Жалованье же маленькое — 110 рублей и плюс к этому гонорар, соответственно тому, сколько напишешь. В русской же газете «Власть Труда» мне предложили должность заведующего отделом с основным окладом 130 рублей и, говорят, еще будет приработок по гонорару. Это во всяком случае лучше чем, 110 рублей. Да, Тосик, здесь таких ставок, как в Москве, нет. С сегодняшнего дня меня провели приказом, и я уже числюсь в штатах редакции. Кроме того, я буду редактировать литературную страничку и руководить Владикавказской ассоциацией пролетарских писателей.

Ну, все это надоело, дальше: квартиру я еще не нашел, хочю дать объявление в газете и тогда надеюсь найти.

Потом вот какое дело, Тосенька: поставить в одной комнате, где вы будете жить, рояль будет неудобно, так как на это нужно много места. Мы думаем взять напрокат рояль и поставить его у себя, т. к. у нас места хватит. А так как из нашей семьи «музыкальных натур» не выищешь, то, я думаю, ты не откажешь нам в одолжении играть, чтобы иногда забыть «и горе и тоску».

Кроме того, ты будешь заниматься по музыке и, таким образом, музыкально просветишь нашу семью.

Ладно, моя калосая? А? Договорились с тобой, значит? Теперь подыщу рояль, и бал окончен. Тося, может быть, можно и пианино? Ты напиши мне, обязательно ли нужно, чтоб был рояль? Ведь для нас нет в этом никакой разницы, так почему не сделать так, чтоб было удобней и для моей девочки? Тося, скажи маме, что я выяснил следующее: яйца, масло, сыр доставать можно. Конфеты, печенье, пирожное отпускаются свободно. Пирожное — 13 к. Яйца 10 шт. — 1 р. Хлеб есть, только темный. Сейчас я иду узнавать о судьбе столовой, в которую вы ходили, и тогда напишу Екатерине Сергеевне письмо подробней, а то я тебе надоем с этими рыночными делами. Владикавказский Трек работает на всех парах, по вечерам «музикам игрался»; в нем много цветов и тому подобных красот.

В общем, будет, где пропадать по вечерам. Свяжемся с театром, кино, Редантом, Казбеком, Сапицкой будкой и т.д.

Привет тебе и всем родным от меня и моих родных.

Целую тебя крепко. Миша.

П.ш. 1/VI-30 г. Владикавказ

Тосенька, моя бабочка светлокрылая, солнышко мое ясное, радость моя, здравствуй!

Если б ты видела, как закрутился твой нехороший Миша, то у тебя, вероятно, закружилась бы голова.

Дело в том, что сейчас проходит осетинская обл. партконференция, на которой я обязан бывать, как представитель редакции. Так ты поверишь — я с 4-х часов утра по 9 часов вечера не имею почти ни минуты, чтоб предать отдыху и покою свою голову. И до того мне это дело надоело, что прямо хочется плюнуть на все, лечь и заснуть. Дома меня видят два раза в день. Один раз, когда утром ухожу, другой раз — поздно вечером.

Тося, для меня купили свиное сало, и так как его мама не трогает, поручили мне самому с ним возиться. Кто-то один раз налил мне в горячее молоко этой «радости», и я еле выпил полстакана. С тех пор я к этому делу начал относиться недоброжелательно. Чашку с салом положили где-то на кухне, а к нему откуда ни возьмись стая муравьев — и, давай, пир горой! Уж я смотрел на них...

Тося, теперь перейдем к серьезным вопросам нашей жизни. Относительно твоего окончания техникума. Во-первых, от души ПОЗДРАВЛЯЮ, а, во-вторых, КРЕПКО ЦЕЛУЮ. (А ты меня за окончание не поцеловала).

Мне очень жаль, что не исполнилось твое желание — сдавать сейчас экзамены в музыкальный техникум. Но ты не горюй. Сдадим осенью.

Относительно стажа же я думаю, что всех ваших ректоров и директоров надо послать в дом отдыха проветрить мозги и отдохнуть. Что тебе слово директора, закон что ли? И что тебя принудят что ли работать? Смотри, а то я поеду и поразбиваю этим чудакам котелки с мозгами!

Относительно дальнейших перспектив поговорим обстоятельно — когда ты приедешь. Только, Тося, ты почему-то не пишешь, когда будешь со мной, когда вы собираетесь быть во Владикавказе. Ты знаешь, что я устал ждать. Я прямо завидую людям: ходят себе беспечно, гуляют по Треку, на панели, проводят весело время, а мне без тебя не хочется никуда. Я один раз только был на Треке и раза два прошел по панели. Вообще я тебя уверяю, что если ты до 10-го июня не будешь во Владикавказе, ТО Я ПОВЕШУСЬ.

Значит, если ты меня любишь и не желаешь моей смерти, то должна поторопить дома с выездом. А потом помни, Тося — даю честное слово, что кроме тебя я никого не буду слушаться и никаких гвоздей не буду принимать. Значит, чем раньше ты будешь со мной, тем раньше я начну поправляться.

Да, Тося, передай маме, что меня встретила Сусанна Герас. И просила, если дескать, они не приедут, то я сдам квартиру кому-нибудь. Я ответил так, как мне поручила Екатерина Сергеевна. Думаю, что она может сдавать квартиру, кому хочет. Ну, целую тебя 1000.000.000.000 раз.

Приезжай скорей.

Твой Миша.

Тося, спасибо за открытку, она мне понравилась, я ее обрамлю со стеклом.

Передай привет всем. Пиши почаще, ведь ты уже свободна.

•••

12 декабря

Мой славный Сюсик!

Итак тебе 21 год!

Поздравляю тебя с днем, который завершает первый раз золотелиственную осень и раскрывает двери зиме, облаченную в суровую красоту и холодное великолепие!

Разреши пожелать, чтобы этот, еще окутанный дымкой таинственности, Новый год новой жизни был более щедр на счастливые минуты, дни, а ,может быть, даже и месяцы!

Разреши надеяться, чтобы солнце, к которому протягивают руки миллионы жаждущих света, тепла и жизни — своими живительными лучами всегда согревало твое сердце, упоенное счастьем и радостью бытия; чтобы солнце огненным дыханьем, которым живет весь необъятный мир, своими улыбающимися лучами, своим лучезарным светом освещало твой жизненный путь!

Разреши пожелать тебе наивысшего блага земли и вечно цветущего здоровья, блага, которого ждут тысячи и миллионы страдающих с трепетом душевным и молитвенно сложенными руками.

Разреши надеяться, что тени горести, наведенные рукой проклятой, неумолимой судьбы на милое, дорогое мне личико, будут последними тенями, тающими и умирающими с истекшим двадцатым годом твоей жизни. Живи и цвети — как благоухающий цветок — на радость солнцу, на счастье людям.

Миша.

•••

9/XII-30 г.

Я сижу сейчас за столом, почему-то много смотрю в зеркало и вспоминаю лето 28-го года. Как больно, Тося, терять свою молодость, хоронить такие светлые надежды и расставаться с самым дорогим, что есть на свете!

Помнишь, я, ты и Жоренька сидели около Терека, по ту сторону кладок, и я рисовал гроб? Я чертил палочкой на песке и чув-

ствовал, что тебе это больно, с дрожью, которая бывает в сердце человека от прилива чувств, от сознания счастья, начиная ощущать веяние весны, веяние первой сильной, настоящей любви.

Да, это была первая весна, это были первые дни, которые наложили на мою душу свой отпечаток.

Я так люблю это время, я так безутешно о нем тоскую! Что делать? Я не знаю сам. Мне только 21 год. Я даже не должен ничего знать. Но жизнь учит рассудочности и холодному смыслу.

В 21 год я думаю уже о таких вещах, которые моим ровесникам и не снятся.

Какой хороший, какой славный у тебя брат, Тося! Я его люблю за то, что он твой брат и еще за то, что он напоминает мне немного самого себя. Ведь я не всегда был таким, каким ты меня знаешь, когда-то и я был беспечен, весел и буен.

Тося, я тебе буду говорить свои мысли откровенно. Мне кажется, что ты по-прежнему меня не любишь. Ты не хочешь мне говорить этого из жалости. У тебя сердце доброй, славной девушки, в этом я уверился еще тогда, когда тебе признался в любви Борис Газалов. Я помню, как трудно было сказать тебе, что ты его не любишь. Но, Тося, во имя твоей первой любви, во имя твоих светлых чувств, прошу тебя ничего от меня не скрывать!

Слышишь, Тося!

Я твоей жалости не хочу!

Найди в себе мужество сказать правду в глаза. Не обманывай ни себя, ни меня. Это хуже, уверяю тебя, это хуже.

Я, Тося, очень много думал. С тех пор, как расстались последний раз, я думал больше, чем когда-либо. Эти два дня особенно — со мною что-то творится.

Ко мне вчера зашел в редакцию один из моих лучших товарищей. Я его так «принял», что он вылетел из редакции пробкой, и теперь, кажется, не хочет со мной разговаривать. Ну и черт с ним! Жили до сих пор без них, думаю, что проживем и теперь.

Тося, дорогая моя, приезжай скорей, если ты еще меня любишь. Приезжай скорей, а не то я или повешусь, или уеду туда, где еще не ступала человеческая нога. Пока говорю: до свиданья, а скоро, может быть, придется сказать: прощай.

Твой мальчик Миша.

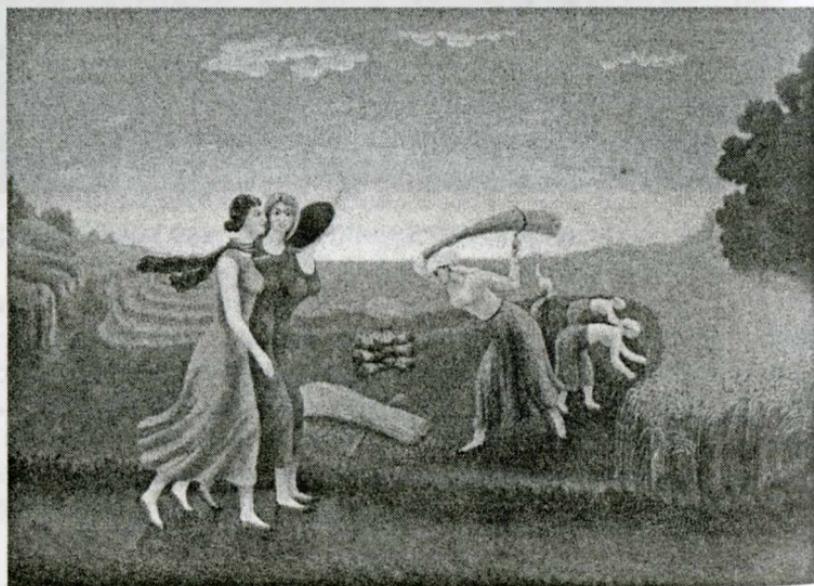
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

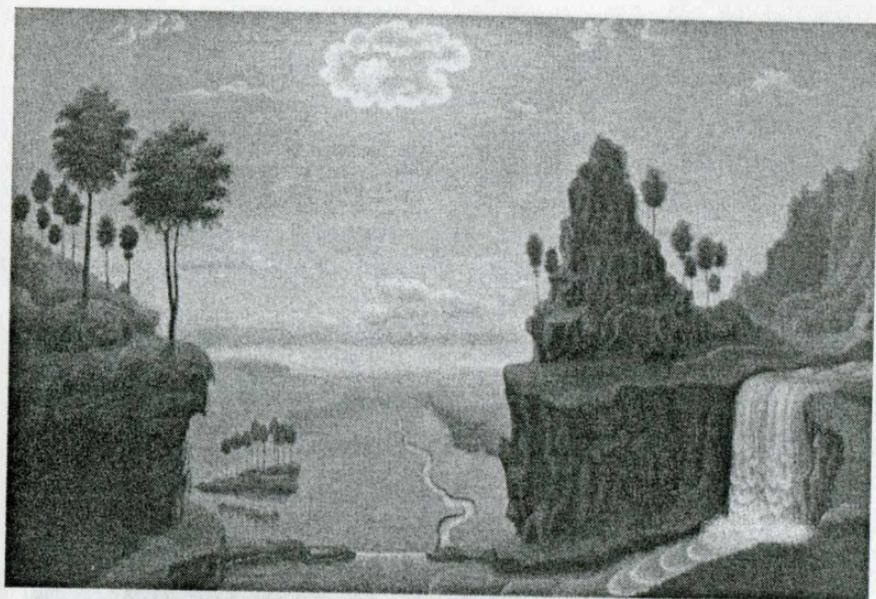
Бәхты хъазт.

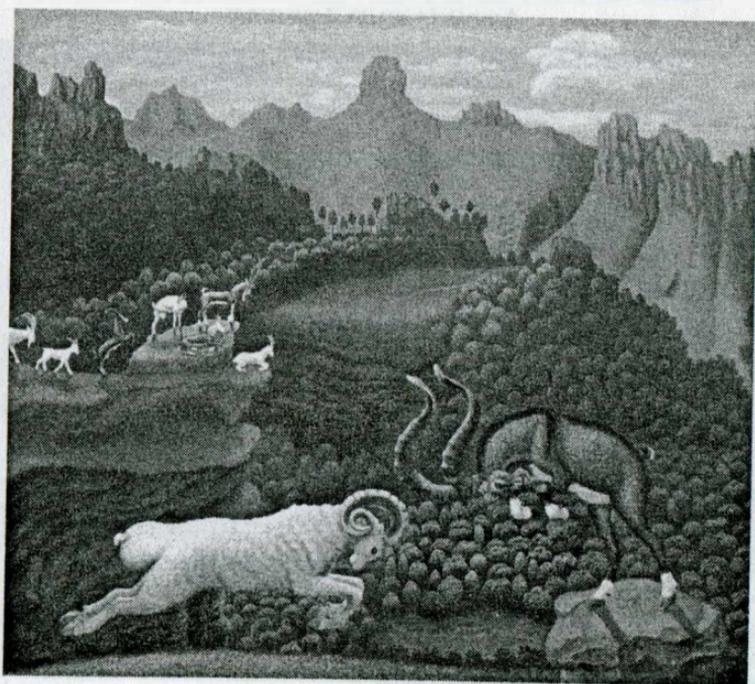
Зады уайдзаф.

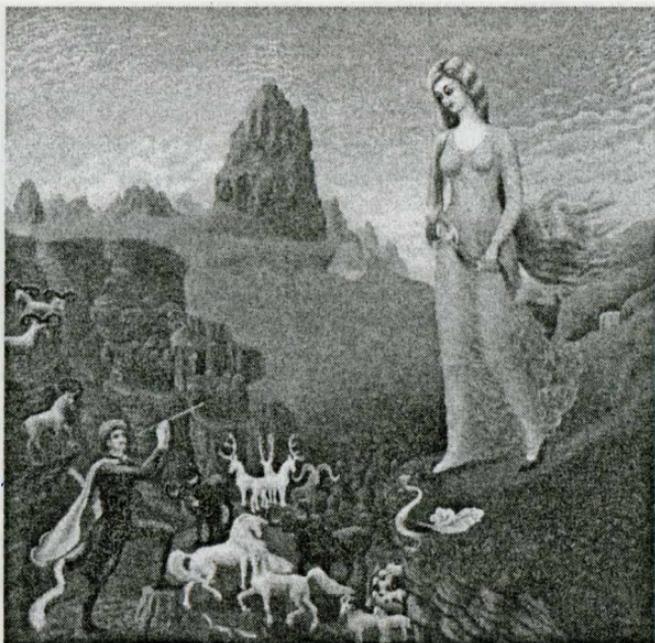
Манаугарданты.

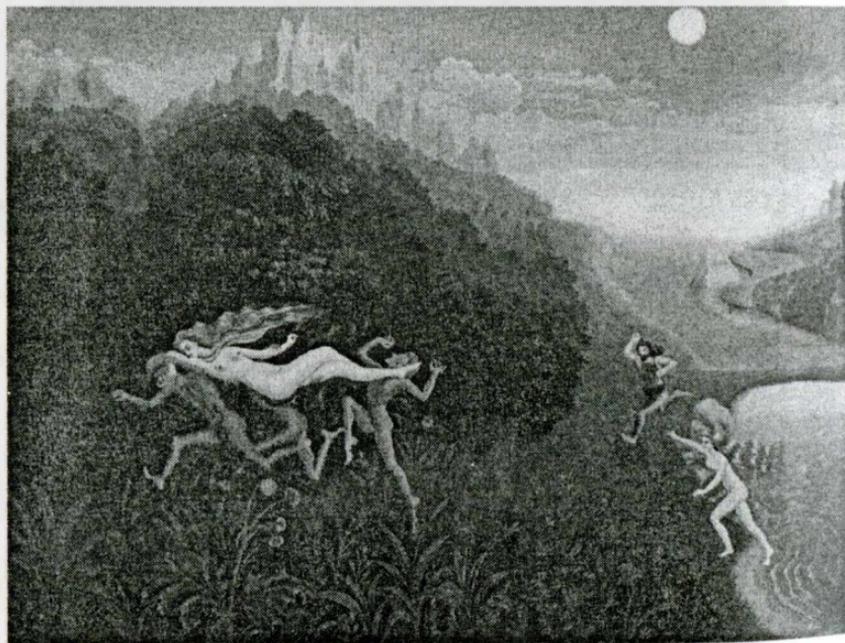
Ахсәрдзән.

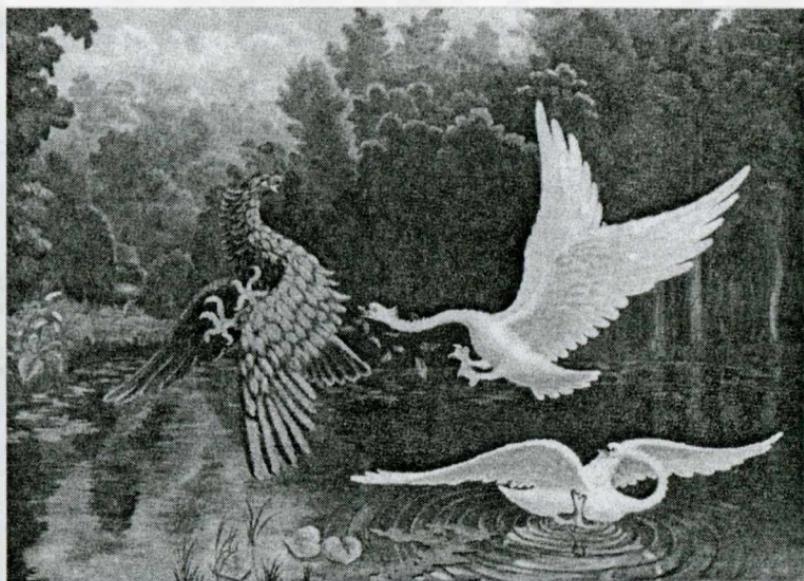
Цәу әмә фыры хәст.

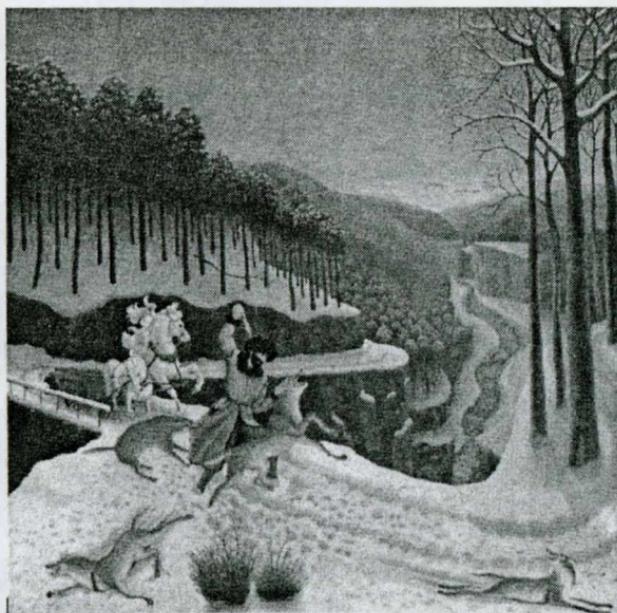
Ацамаз ама Агуында.

Майы чызды аскæфтой.

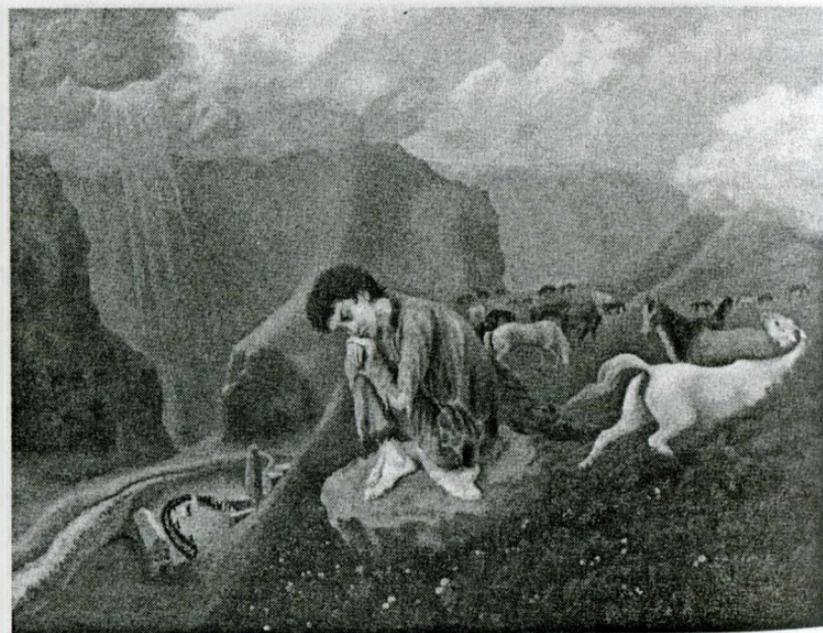
Хорз амæ фыдæхы тох.

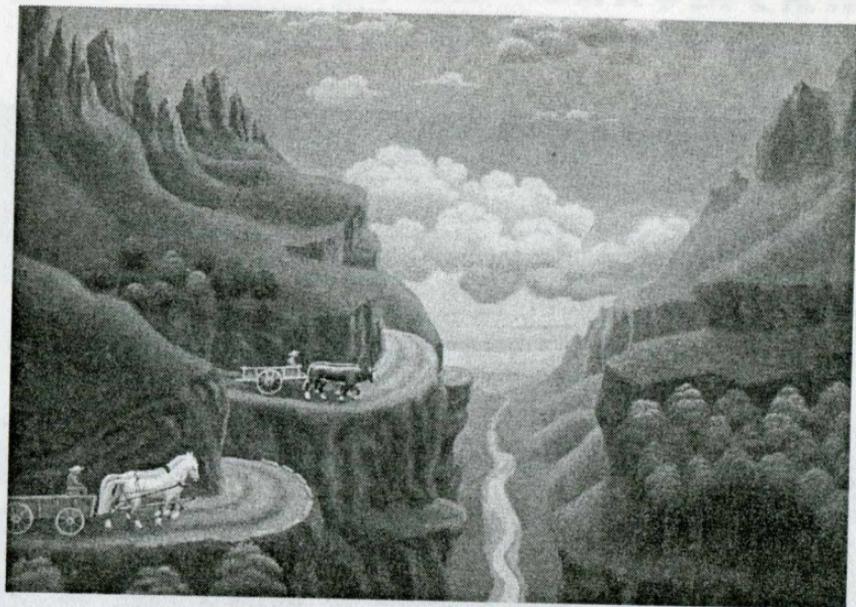
Бирагътима хæст.

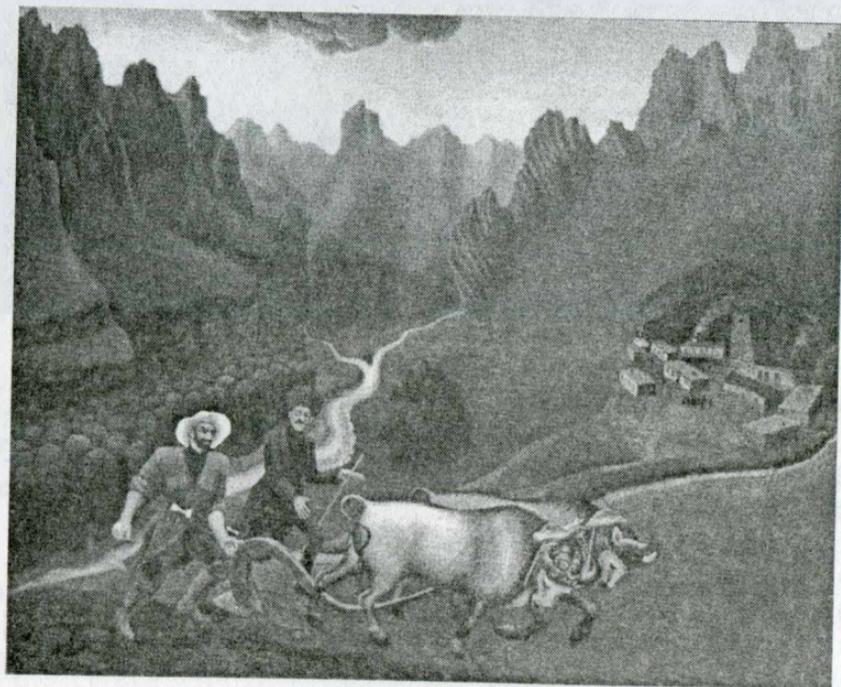
Хъахъхъанг.

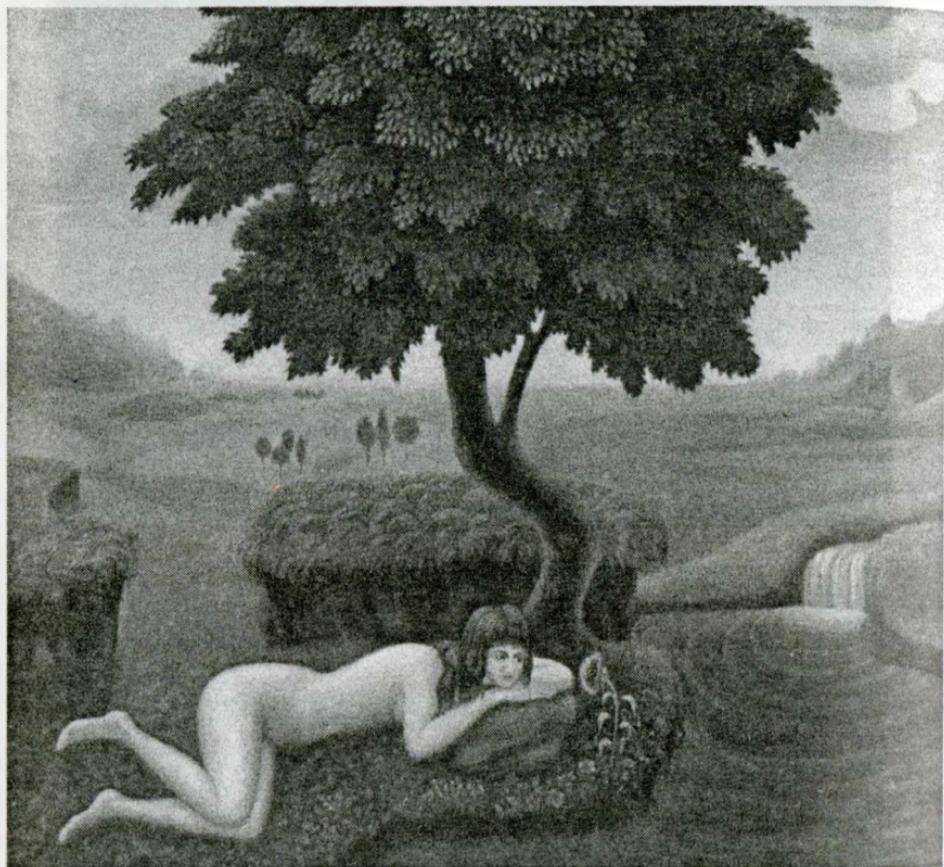
Сидзэр.

Быдырмаҥ хор ласынмаҥ.

Чермен.

Иунаг.

АХУЫРТÆНÆТÆН ÆХХУЫСÆН

ЦÆРÆКТЫ Аллæ

МЕТОДИКОН АМЫНДТЫТÆ¹

(Æвдæм къласæн ирон литературæйы хрестоматимæ)

ÆРТЫККАГ УРОК

Урочы темæ: Кадæг «Сослан — тыхагур».

Урочы нысан: 1. Базонгæ кæнын сабиты Нарты кадджыты хъæбатыртæй иу — Сосланимæ.

2. Нарты кадджытæм, стæй иумæйагæй ирон адæмон сфæлдыстадмæ сабиты цымыдис кæнын.

3. Тугъанты Махарбеджы сфæлдыстады тыххæй цыбырæй æрдзурын.

Цæстуынгæ æрмæг: Нарты кадджыты чиныг.

Тугъанты Махарбеджы конд нывтæ Нарты кадджытæм гæсгæ. Нырыккон нывгæнджыты нывтæй уæ къухы цы ис, уыдон.

Урочы мидис:

1. Хæдзармæ куыст сбæрæг кæнын.

1. Кадæгæй скъуыддзæгтæ аив бакæсын.

2. Кадæджы мидис хи ныхæстæй радзурын.

3. Раттут портретон характеристика Батырадз æмæ Алæфæн.

4. Чи уыди Батырадз? Иæ царды хабæртæй йын цы фехъуыстат?

5. Цы нывтæ скодтой кадагмæ гæсгæ, уыдонæн сæ хуыздæртæ равзарын æмæ дзы чысыл радзырд скæнын.

(Къласы скæнæн ис сæрмагонд аивады къуым, æмæ дзы рæстæгæй-рæстæгмæ сывæллæтты конд нывтæ æмбырд кæнæн.)

6. Таурæгъы сæйраг хъуыды раргом кæнын.

7. Цы æмбисæндтæ æрхъуыды кодтой, уыдон бакæсын. Сæ хуыздæртæй сын цалдæр литературæйы тетрæдты ныффыссын.

II. Ног æрмæг. Кадæг «Сослан — тыхагур».

Фарст: Сабитæ, чи уæ цы зоны Нарты Сосланы тыххæй?

¹ Дардæр. Райдайæн "Мах дуджы" ацы азы № 3.

1. Ахуыргәнәджи раныхас.

Гуытъяаты Хъазыбеджы арæзт Нарты кадджыты куыд дзыр-
дæуы, афтæмæй Сослан равзæрди дуры гуыбыны. Йæ мад Сата-
на йæ уырдыгæй систа æмæ йæ хæссынтæ байдыдта. Саби афæ-
дзы бонмæ хъазынхъом фæци. Æхста фатæй æмæ-иу амбылдта
Нарты лæппуты. Уыдон æм смæсты сты æмæ йын бафидис код-
той, Нартæй нæ дæ, зæгъгæ. Сослан æнкъардæй æрбацыди
сæхимæ æмæ Сатанайы фæрсы: «Кæмæй дæн?» Уый йын загъта:
«Мæхæдæг мадæй дæн Нартæй, фæлæ фыдæй зæдтæй дæн.
Зæдты тугæй дæ фыдмæ дæр ис. Дæ мад та мæхæдæг дæн. Æз
Уырызмæджы асайын кодтон, цæмæй дын дæ райгуырда ма базо-
на... Фæлæ дыл цæмæй Нартæ былысчылтæ мауал кæной, уый
тыххæй дын амонын». Æмæ йын радзырдта, куыд бакæна, уый.
Сослан Нартыл ныхъхъæр кодта: «Æдив-Мæликмæ цæуæм,
Нарты хистæр æм уацары ис æмæ йæ ракæнæм».

Нартæ рацыдысты хæдзарæн лæгæй. Цæуынц Æдив-
Мæликмæ. Сæрвæтыл бацыдысты. Æдив-Мæликк сæ акодта.
Сослан йæхи фæтылиф кодта, стæй сæм уæд, цыма уазæг у,
уыйау бахъæр кодта: «Ам стут, цы, фысымтæ!»

Сосланы хъæр ахæм тыхджын уыд, æмæ Æдив-Мæличчы
хæдзары кæултæ ныррызтысты. Æдив-Мæликк фæтарст æмæ
загъта: «Уый хуымæтæджы лæг нæу, хорз æй суазæг кæнут».

Рауадысты йæм кæстæртæ. Сосланы цæстытæй цæхæртæ
'ртгывтой. Йæ цонг-иу куы сцæйиста, уæд-иу йæ нуæртты хъыр-
рыст ссыди. Бакодтой йæ мидæмæ. Салам радтой кæрæдзийæн.
Фынг æрæвæрдтой. Нуазæны йын залиаг калмы лæппынтæ нык-
калдтой. Сослан сæ базыдта. Нуазæныл ысхæцыди, цæстытæй
кæлмыты сыгъта, дæндæгтæ ныззыхъхъыр кодта æмæ дзуры
кæлмытæм:

— Иучысыл дæр уæ чи фезмæла нуазæны бынæй, уый мæ
дæндæгтæй ыскæрддзынæн.

Кæлмытæ нынныгъуылдысты. Анызта нуазæн Сослан æмæ йæ
Мæличчы усмæ баппæрста. Ус кæлмыты ауыдта, нуазæн йæ
къухтæй æрхаудта, æмæ кæлмытæ йæ хуылфæй ракалдысты.
Мæликк хорзау нал фæци.

Уæд Сослан зæгъы:

— Æз балцы цæуын æртæ къуырийы 'мгъуыдмæ. Ды ахсгæ цы
адæмы 'ркодтай, уыдонæй ме 'рцыдмæ исчи йæ къахы алгъæй
дæр куы схъæрза, уæд мын сар дæ сæр кæны.

Нартæ Сосланы ныхас куы фехъуыстой, уæд фæныфсджын сты æмæ зæгъынц:

— Амæ тызмæгæй мачиуал сдзурæд, йæ туг Нартæй у æмæ нæ никæмæн ныббардзæн. Уый Æхсæртæггата сусæгæй кæй схастой, уый у, Сатанайы фырт.

Уый уыди Сосланы уæлахиз Нартыл. Кæд уæ искай фæнда, сабитæ, дарддæр хабæрттæ куыд рауадысты, уый базонын, уæд, табуафси, бакæсут кадæг кæронмæ, кæм, уый та уын загътон мæ ныхасы райдайæны. Абон та базонгæ уыдзыстæм Сосланы хъæбатыр хабæрттæй иуимæ кадæг «Сослан — тыхагур»-ы.

2. Дзырдунтон куыст: æмгуыппæй, мысан æхсын, ривад кæнын, æнæхост уæныг, фурд, уытгыры, асхъауæм, сæры кæхц.

3. Кадæг аив бакæсын кæнын, сабитæй хуыздæр чи кæса, уымæн.

III. Цæстуынгæ æрмæгмæ гæсгæ куыст.

1. Равдисын Тугъанты Махарбеджы конд нывтæ Нарты кадджытæм гæсгæ.

2. Ахуыргæнæджы раныхас.

Сывæллæттæ, кæд уæ, мыййаг, исчи фехъуыста Тугъанты Махарбеджы тыххæй. Чи уыди, цæмæй хъуыстгонд у?

Тугъанты Махарбег уыди Цæгат Ирыстоны адæмон нывгæнæг æмæ Гуырдзыйы республикæйы аивæдты сгуыхт кусæг. Ныууагъта нын бирæ сфæлдыстадон бынтæ куыд литературæйы, афтæ нывкæнынады аивады дæр.

Махарбег райгуырди 1881 азы Дур-Дуры хъæздыг æмæ уæздан мыггаджы хæдзары. Йæ фыд Сафар æмæ йæ мад Санаты Гацыры чызг Асиат уыдысты ахуыргонд адæймæгтæ. Сафар каст фæци Германы горæт Бонны университеты æрдзонæны факультеты хъæуонхæдзарадон хайад. Уыди фыццаг ирон ботаник. Бирæ куыстытæ ныууагъта Ирыстоны æрдзы тыххæй. Абон бирæ кæрдæджыты нæмттæ зонæм, Сафар нын цы терминологион дзырдунтон ныууагъта, уымæй.

Астæдздыдæй Махарбег бацыди, Серебрякова йæхи хæрдзтæй цы райдайæн скъола байгом кодта Дзæуджыхъæуы, уырдам, фæлæ фæстæдæр йæ фыды фæндонмæ гæсгæ раивта æндæр скъоламæ. Йæ сæргъæууæг куы федта, Махарбег ныв кæнынмæ куыд тылаваст у, уый, уæд ын алы мадзæлттæй амонын райдыдта нывкæнынады сусæгдзинæдтæ.

Ацы ран ахуыр кæнгæйæ Махарбег фыццаг хатт фембæлди Къостаимæ. Цæвиттон, иу хатт лæппуйы йæ ныййарджытæ семæ

акодтой йæ мады 'рвалтæм Санаты Ибрагимтæм — уыдон цардысты Красноярскаяйы уынджы (ныр Байаты Гаппойы уынг). Уыцы рæстæг уым уыд Къостайы аивадон æрмадз дæр. Иу уаты дуары зыхъхъыраей Махарбег ауыдта рæсугъд ныв æмæ фырдисæй фæхъæр кодта. Ныв чи кодта, уыцы лæг æм раздæхта йе 'ргом, бахудт йæ мидбылты, йæ сау æнкъард цæстытæй йæм ныккаст æмæ йын загъта: «Уæндондæр, уæндондæр, лæппу!» Стæй йын йæ къухыл рахæцыд æмæ йæ нывы размæ бакодта. Уый уыди Къостайы зындгонд ныв «Дурсæтджытæ».

Скъола фæуыны фæстæ Махарбег бацыди Дзæуджыхъæуы реалон училищемæ. Ам тынгдæр райрæзт йæ дæсныад, райдыдта портретæ кæнын дæр. Училищейы базонгæ Брытъиаты Елбыздыхъоимæ. Уый та афтæ рауад. Махарбег уроктæй уæгъд рæстæг кърандасæй кодта Байрон æмæ Шекспиры нывтæ. Цалдæр лæппуйы йæ алыварс лæууыдысты æмæ йæм цымыдисæй кастысты. Иу дзы йе 'нгуылдзæй Шекспирмæ амоны æмæ фæрсы: «Ацы зачъеджын та чи у?» Махарбег ын радзырдта, англисаг драматурджы тыххæй цы зыдта, уыдон. Уыцы лæппу уыд Елбыздыхъо. Лæппутæ балымæн сты. Елбыздыхъо зыдта бирæ аргъæуттæ æмæ кадджытæ æмæ-иу сæ фæдзырдта Махарбегæн.

Училище фæуыны хæдрæзмæ ма иу хатт фембæлд Махарбег Къостаимæ. Уый дæр та Санаты хæдзары уыди. Къоста уæд хастæй сыздæхт æмæ Цæлыккаты Аннæимæ уыдысты уазæгуаты Санатæм. Стъолы уæлхъус бадгæйæ, Аннæ Къостаимæ равдыста Махарбеджы нывты альбом. Къоста сæм лæмбынæг фæкаст æмæ дзы тынг раппæлыд, ацы лæппу курдиатджын у æмæ йын феххуыс хъæуы, зæгъгæ. Куыд æхсызгон уыдысты уыцы ныхæстæ Махарбегæн! Йæ цард-цæрæнбонты сæ йæ зæрдыл бадардта.

1901 азы Махарбег ацыди Бетъырбухмæ. Фыды фæндыди, цæмæй йæ фырт бацыдаид Хæххон институтмæ, фæлæ хъысмæт æндæр хуызы скарста, æмæ Махарбег сси Аивæдты академийы студент, зындгонд уырыссаг нывгæнæг Репины ахуырдау.

1905 азы Махарбег каст фæци академи æмæ йæ ахуыр дарддæр ахæццæ кодта Германы Мюнхены горæты.

Уæды рæстæг Мюнхены уыди тæккæ хуыздæр аивадон скъолатæ. Æппæт дунейы дæр хъуыстгонд хъæздыг галерейтæ сæ тæккæ дзаг уыдысты нывкæнынады дæснытæ Рафаэль, Рембрандт, Леонардо да Винчи, Рубенсы куыстытæй. Францаг, итайлаг, испайнаг æмæ æндæр бæстæты нывгæнджыты равдысттæ иу иннæйы ивтой.

Уыцы æппæт диссæгтæ фенгæйæ æндæр адæймагæн йæ сæр разылдаид, фæлæ Махарбег уайтæккæ рахатыдта, цы дзы ис бафæзминагæй, уый.

Фæлæ, хъыгагæн, дыууæ азы фæстæ, йæ бинонты тыхст уавæртæм гæсгæ æрбаздæхт фæстæмæ Ирыстонмæ. Ам йæ хъус уæлдай тынгдæр дарын райдыдта ирон адæмон сфæлдыстадмæ: рæстæгæй-рæстæгмæ-иу ацыди хæхбæстæм, æмæ кадæггæнджытæй, хистæртæй цыдæриддæр хъуыста — таурæгътæ, æмбисæндтæ, аргъæуттæ — се 'ппæт дæр лæмбынæг фыста. Абон дæр Махарбеджы фыст кадджытæ, уæлдайдæр та Ацæйы фырт Ацæмæзы кадæг, ахсынц сæрмагонд бынат ирон аив дзырды хæзнадон.

Дард хæххон хъæуты этнографион æрмæг æмбырдгæнгæйæ, поэты загъдау, йæ къах нæ фæллад, йæ къух нæ бастад ирон царды нывтæ аразынæй.

Йæ рæстæджы Хуссар Ирыстоны дæр æмæ Цæгат Ирыстоны дæр арæзт æрцыди бригадтæ Нарты кадджытæ хицæн чиныгæй рауадзыны тыххæй. Махарбег зæрдиагæй архайдта къухфыст мыхуырмæ бацæттæ кæныны хъуыддаджы. Уæлдай ахадгæдæр уыдысты, Нарты кадджытæм гæсгæ цы æмбисонды фæлгонцтæ сарæзта, уыдон. Афтæ зæгъæн ис, æмæ ирон адæм Нарты хъæбатырты сурæттæ базыдтой Махарбеджы нывтæм гæсгæ. Иу хатт чи федта Махарбеджы арæзт Ацæмæзы, Сосланы, Уырызмæджы, Сырдоны, Сатанайы æмæ иннæты фæлгонцтæ, уыдонæй сæ цæрæнбонты дæр нал ферох уыдысты.

Ацы ран мæ зæгъын фæнды уый, æмæ Махарбеджы æмрæнхъ Нарты кадджытæм гæсгæ цæстыахадгæ фæлгонцтæ сарæзтой Хохты Аслæнджери æмæ Дзанайты Азанбег. Уыцы азтæ рахонæн ис ирон аивады сызгъæрин дуг.

Тугъанты Махарбег Нартæн сæ равзæрдæй се сæфты онг се 'ппæтыл дæр аххæссыд: йæ энциклопедион зонындзинæдтæй пайда кæнгæйæ ирд æмæ биноныгæй равдыста Нарты дуне. Уæвгæ канд Нарты дуне нæ, фæлæ иумæйагæй Ирыстоны истори, йæ рагон культурæ, йæ этнографи афтæ бæлвырдæй æвдисы, æмæ абоны ахуыргæндтæ иудадзыг дæр сæ зонадон куыстыгæ бафидар кæнынц уый фыст фæллæйттæ æмæ нывтæй.

3. Махарбег Нарты кадджытæм цы нывтæ сарæзта, уыдонæй цалдæрыл æрдзурын.

IV. Хæдзармæ куыст. 1. Кадæг бакæсын лæмбынæг, цæмæй йæ хи ныхæстæй дзурын зоной.

2. Литературæйы тетрæдтæм зынамбарæн дзырдтæ æмæ æмбисæндтæ рафыссын.

ЦЫППÆРÆМ УРОК

Урочы темæ: **Кадæг «Фæндыр куыд фæзынди».**

Урочы нысан: Сабитæм уарзондзинад æмæ цымыдис æвзæрын кæнын фольклормæ, фæндырæй цагъдыны аивадмæ.

Цæстуынгæ æрмæг: Ирон фæндыр (кæд гæнæн уа, уæд хъисын æмæ дала фæндыртæ, йе та сæ нывтæ). Нарты кадджыты чиныг, магнитофоны лентыл, йе та пластинкæйыл фыстæй нырыккон кæнæ хъисын фæндыры цагъдтытæ.

Урочы мидис:

Фæйнæгыл фыст эпиграф. «Иууыл цагъды куы фæуæм, уæд дæр ацы фæндырæн ма уæд фесафæн. Уый чи цагъда æмæ мах ном чи мыса, уый уыдзæн нæхион».

I. Сбæрæг кæнын хæдзармæ куыст.

1. Дзуап раттын фæрстытæн:

— Цавæр хъæзтытæ кодтой Нарты фæсивæд?

— Куыд фæуæлахиз Сослан?

— Кæуыл амбæлд фæндагыл Сослан?

— Æртæ æфсымæры мад куыд бахъахъхъæдта Сосланы?

— Куыд баххуыс кодта иудзонгон уæйыг Сосланæн?

— Цавæр хорз зонд бацамыдта уæйыг Сосланæн?

— Куыд уæм кæсы, кадæгæн йæ хъуыды цы у?

(Тыхæвзарагыл худын Хиуылæрвæссондзинад — фыдбылызы хос).

— Цы хонæм фольклор?

— Цавæр хуызтæ ис фольклорæн?

— Цы хонæм эпос та?

2. Бакæсын хицæн скъуыддзæгтæ кадæг «Сослан — тыхагур»-æй.

а) Сослан Нартыл куыд фæуæлахиз;

æ) æртæ уæйыгыл радыгай куыд амбæлд (хицæнтæй);

б) иудзонгон уæйыджы царды хабæрттæ.

II. Ног æрмæг. Кадæг «Фæндыр куыд фæзынди». Магнитофоны лентыл кæнæ пластинкæйыл фыстæй сабыргай хъуысы фæндыры цагъд.

Фæрстытæ: Сабитæ, чи зæгъдзæн, цавæр фæндыры цагъд хъусут?

— Искуы уæ исчи фæдта уыцы фæндыр? (Равдисын фæндыртæ кæнæ сæ хуызтæ).

— Чи уæ зоны фæндырæй цагъдын? (Кæд исчи зоны, уæд иучысыл ацæгъдæд).

Уæдæ уæ исчи зоны, фæндыр ирон адæммæ кæд æмæ кæм фæзынди, уый?

1. Равзарын эпиграфы мидис.

2. Ахуыргæнæджы раныхас.

Сывæллæттæ, Нарты кадджыты Сатана, Уырызмæг, Хæмыц æмæ Батырадзы æмрæнхъ сæрмагонд бынат ахсы Сырдон дæр. Уый ахæм арвы хин æмæ зæххы кæлæн уыд, æмæ йын Нарты бæстæйы æмбал нæ уыди. Нартыл фыдбылызæй цы цыд, уыдонæн сæ фылдæр Сырдоны аххосæй. Хæмыц, Сослан æмæ Батырадз дæр бабын сты Сырдоны азарæй. Сырдоны хæцæнгарз у цыргъ æвзаг — рæстдзæвин, маргæй — йедзаг. Йæ бирæ хабæрттæ йын базондзыстут, Нарты кадджытæ куы бакæсат, уæд. Æз уын дзы радзурдзынæн иу хабар.

Цæвиттон, Сырдон иу хæдзары уыд уазæгуаты, æмæ йæ схуыссын кодтой тынг уазал уаты. Зымæг уыди, Сырдон суазал æмæ рахъавыд кæртмæ рацæуын, фæлæ кæсы, æмæ кæрты дуаргæрон хуыссы дынджыр куыдз. Нæ рауæндыди Сырдон æмæ та йæ уатмæ баздæхти. Æхсæв-бонмæ гæртт-гæртт фæкодта. Райсомæй кæсы, æмæ цар халас сæвæрдта. Уалынмæ хæдзармæ хъæргæнæг æрбадзырдта, хъæуы зиан ис, зæгъгæ. Сырдон фысымимæ зинмæ фæцæуæг. Бацыдысты æмæ мæрдадзы лæууынц. Мæрддзыгой устытæй чидæр хъарæг кæны: «Дæ-дæ-дæй, уыцы уазал ранмæ чи цæудзæн». Уæд Сырдон йæ фысымæн афтæ зæгъы: «Сымахмæ йæ хæсдзысты?» Фысым рамæсты, уый та дын цы ныхас у, зæгъгæ, æмæ йын Сырдон афтæ: «Уæдæ хъарæггæнæг афтæ куы зæгъы, уыцы уазал ранмæ чи цæудзæн, зæгъгæ. Уæд уæ уатæй уазалдæр дунейыл куы никуы ис».

Бирæ алыхуызон цыргъзонд кадджытæ æрхæццæ махмæ Сырдоны тыххæй, фæлæ сæ тæккæ сæйрагдæр, сæ тæккæ зæрдæагайгæдæр у, абон цы кадæгимæ базонгæ уыдзыстут, уый: «Фæндыр куыд фæзынди». Фæндыры хуызæн зæрдæйы тæгтæй конд у ацы кадæг. Сырдоны фæлгонц ам бынтон æндæрхуызонæй æвдыстæуы, ома йе стыр хъыгæй йæ адæмæн æвæджиауы хæзна чи сарæзта, тъымы-тъымытæм йæ цоты æмæ йæхи чи сæнусон кодта, ахæм зондджын, æрхъуыдыджын, фæрнджын адæймагæй.

3. Бакæсын кадæг (кæсынц сабитæ радыгай хъæрæй).

4. Дзуапп раттын фæрстытæн:

— Цавæр æнкъарæнтæ уæм сæвæрд кадæг бакæсгæйæ?

— Цæмæн бакодта Хæмыц ахæм æвирхъау ми Сырдонæн?

— Радзурут Сырдоны æгæрон хъыджы тыххæй, цы хуызы равдыста йæ уды марой?

1. Ахуыргæнæджы раныхас.

Сабитæ, исчи уæ зоны фæндырæй цæгъдын? Уый æвæджиауы аивад у ирон адæмæн, æмæ йæ хъуамæ сымах адæттат фидæны фалтæртæм, куыдæй уæм æрхæццæ, уымæй ноджы аивдарæй æмæ æххæстдарæй.

Кадæгæй куыд базыдат, афтæмæй Сырдоны фæндыр уыди дыууадæстæнон. Уый фæстæ фæзынди хъисфæндыр, дала фæндыр, стæй та, абон цы фæндыртæ ис, сымах хорз кæй зонут, ахæмтæ. Уыдон дæр тынг алыхуызæттæ сты. (Æнæмæнгæй æппæт фæндырты нывтæ дæр хъæуы самал кæнын æмæ сæ фæйнагыл æрцауындзын, цæмæй сæ сывæллæттæ сæ зæрдыл бадарой æмæ сæ мауал ферох кæной).

Сабитæ, уæ хæдзæртты бафæрсут уæ нанатæ æмæ уæ бабаты æмæ иннæ урокмæ бацæттæ кæнут чысыл радзырдтæ, фæндыр-дзæгъдджытæй кæй базонат, уыдоны тыххæй, кæд гæнæн уа, уæд сын сæ къамтæ дæр ссарут.

III. Хæдзармæ куыст: 1. Сахуыр кæнут кадæг аив кæсын æмæ хи ныхæстæй дзурын.

2. Уырыссаг-ирон дзырдуаты бакæсут, цы амоның терминтæ: фольклор, эпос, драмæ, легендæ, миф æмæ сæ уæ литературæйы тетрадты ныффыссут.

СЛЕНГ ÆМÆ ЖАРГОН

Æвзагзонынады сленг бæлвырд æмбæрстгонд нæ цæуы. Кæцыфæнды æвзагæн дæр йæ лексика арæст у дыууæ хайæ: литературонæй æмæ æнæлитературонæй. Литературонмæ хауынц чингуыты æвзаг, стандартон æмæ нейтралон дзырдтæ. Ацы лексикайæ фæпайдачындæуы кæнæ литературæйы, кæнæ официалон уавæрты ныхас кæнгæйæ. Æнæлитературон лексика та арæст у профессионализмтæй, вульгаризмтæй, жаргонизмтæй æмæ сленгæй. Уымæн официалон ахаст нæй, фылдæр дзы пайда чындæуы ныхас кæнгæйæ.

Профессионализмтæй пайда кæнынц иу професийыл хæст чи у, ахæм адæмы чысыл къорд.

Вульгаризмтæ сты гуырымыхъхъ ныхæстæ, ахуыргонд адæм дзы нæ пайда кæнынц, фæлæ æхсæнады дæлдæр къæпхæнтыл чи лæууы, уыдон, зæгъæм, ахст адæм, наркотиктæй базаргæнджытæ, æнæхæдзар хæтæгхуæгтæ æмæ а. д.

Жаргонизмтæй фæпайда кæнынц хицæн социалон къордтæ, иумæйаг хъуыддагыл хæст чи у, ахæмтæ. Уыдонæн сæ ныхасæн ваййы æмбæхст хъуыды, æмæ йæ алчи не 'мбары.

Сленг у, стандартон æвзаджы уаг чи халы, ахæм дзырдты къорд. Уыдон сты тынг ирд, иронийæ дзаг дзырдтæ æмæ дзы пайда кæнынц, æрвылбоны царды кæуыл æмбæлдæуы, ахæм предметты тыххæй дзургæйæ. Термин йæхæдæг ист у англисаг æвзагæй æмæ амоны: 1. Социалон кæнæ профессионалон хуызы хибар къорды ныхасыуаг, литературон æвзагмæ чи ницы бар дары, ахæм; 2. Дзургæ ныхас, литературон æвзагæй бынтон иппæрд.

И. Р. Гальперин сленг хицæн категорийыл нæ нымайы. Ацы термин, дам, у жаргоны англисаг синоним.

Иуæй-иу ахуыргæндтæ куыд зæгъынц, афтæмæй термин сленг

махмæ (ома уырыссаг æвзаджы) иуæй жаргоны синоним у, иннæмæй та амонь: жаргоны дзырдты дзыгуыр, жаргоны дзырdbæстытæ. Уыцы дзырddзыгуыртæ æмæ дзырdbæстытæй, дам, кæд алы ран нæ пайда кæнынц, уæддæр бирæтæн сты æмбæрстгонд.

Алы жаргонтæй сленгмæ цы дзырдтæ бахауы, уыдон жаргонтæй бынтон нæ фæиппæрд ваййынц. Ноджы ма иу хабар: сленгмæ цы жаргонизмтæ бахауы, уыдонæн хатгай сæ нысаниуæг айвы. Зæгъæм, уырыссаг дзырд темнить ахæстоны-лагеры жаргоны амонь: «цыма ницыуал хъуыды кæны, афтæ сæфсон кæнын», «слестгæнæджы фарстытæн дзуапп дæтгæйæ хинæй цæуын», фæсивæды жаргоны та амонь: «фарстæй хи тылиф кæнын, æмхæццæтæй дзурын» (афтæ йæхи чи фæдары, уыцы адæймаджы та фæхонынц темнило), нырыккон хуымæтæг æвзаджы та йын ахæм нысаниуæг ис: «хæццæ кæнын, сайын» (С. И. Ожегов æмæ Н. Ю. Шведовойы «Уырыссаг æвзаджы æмбарынгæнæн дзырдуат»-ы дæр ацы дзырдæн йæ дыккаг нысаниуæг уыцы хуызы лæвæрд цæуы).

САЛБИТЫ Тамир

УЫДЖЫ АРҒАУЫ МИФОЛОГОН БЫНДУР

Кәд кадджытимә кәнә таурәгътимә абарғайә, цәрәгойты аргъаутты уыйбәрц «уәз» нәй, уәддәр уыдон дәр бынтон хуымәтәг арәзт не сты. Хаттәй-хатт сәм стырзәрдә кәй дарәм, уый, кәй зәгъын әй хъәуы, әрмәст нәхи аххос у, уымән әмә сын аккаг аргъ кәнын нә фәразәм, сә мидис куыд әмбәлы, афтә не 'мбарәм. А фәстаг дәс-фынддәс азы ирон истори, әгъдәуттә, адәмон сфәлдыстад ә. а. д. иртасғайә, ирдәй рабәрәг и, нырыккон фәлтәримә абарғайә, нә фыдәлтән сә зондахаст бынтон әндәрхуызон бындурыл арәзт кәй уыди, уый. Уыцы сәрмагонд зондахаст хоныңц мифологон кәнә мифопөзтикон әмбарынад әмә йын ис хицән әмә бәрәг миниуджытә. Уый фәрцы ахъаззаг фәрәзтә фәзынди куыд ирон адәмон сфәлдыстадмә иумәйагәй, афтә цәрәгойты аргъауттәм хицәнәй ног цәстәй әркәсынән, сә сусәгтә базонынән, аууонәй сә боны рухсә рахәссынән.

Дәнцәгән райсәм аргъау «Уыг». Кәмәй фыст у, уый бәрәг нәу. Фыццаг хатт әй мыхуыры рауагъта Байаты Гаппо. Уый уыдис ивгъуыд әнусән йә райдайәны. Фәстаг хатт та джиппы рацыд әнусән йә кәроны, 1998 азы, «Цәрәгойты аргъаутты» әмбырдгонды (ЦА, 247 — 248). Даргъ кәй нәу, уый тыххәй йә архәссәм.

Цъиусур әмә халон уыгыл сәмбәлдысты.

— Дә хорзәхәй, фәләуу-ма, бафәрсәм дә!

— Цәмәй мә фәрсут?

Халон әм йәхи баласта әмә загъта:

— Хуыцауы тыххәй, дә хъуын афтә фәлмән цәмән у?

Уыг ын загъта:

— Сымах мә нә зонут, мә хуры чысылтә, мәнән мә зәрдә дәр афтә фәлмән у.

Йә зәрдә йын куы базыдтой, уәд әй ныттыдтой әмә йә бахордтой.

Фыдæлтæй уымæн баззади ныхас: «Уыгау дæ зæрдæ макæмæн базонын кæ».

Аргæуттæ кæстæртæн кæй кодтой, уый ам бæлвырд-бæрæгæй зыны. «Уыгау дæ зæрдæ макæмæн базонын кæ» — уый у аргæауы сæйраг хъуыды, кæнæ кæстæртæн хистæры фæдзæхст, дидактикæ кæй хонынц, уый. Ам уынаæм адæмы куырыхондзинад: хорз кæй нæ зоныс, ууыл æууæнк нæй. Фæлæ аргæауы аппæрмæст уый нæу. Уымæй æддæмæ ма дзы цыдæр æмбæхст хъуыдытæ æнæмæнг ис. Аргæауы æрымыстæ дуне бамбарыны тыххæй йын æркæсæм йæ мифологон бындурмæ.

ЭТИОЛОГИЗМ

Аргæауы мифологон зондахасты сæйрагдæр миниуджытæй иу у этиологизм. Ацы термин равзæрди бердзенаг дзырдæй *aitia* «аххос» (СИС, 594) æмæ амоны, а дуне цæй охыл æмæ куыд арæст у, уый. Ацы миниуæг аргæауы йæхи равдисы дыууæ хуызы.

Фыццаджыдæр нын æмбарын кæны, уыгæн йæ хъуын афтæ фæлмæн цæмæн у, уый. Кæй зæгъын æй хъæуы, уый æцæг дæр уыджы æууæл у, æмæ йын цуан кæнгæйæ стыр ахъаз фæвæййы. Зындгонд натуралист Альфред Брем уый тыххæй фыссы: «Хæстæгмæ тынг уынаг у, ноджы ма къæрцхъус, æмæ йæ фæлмæн сисвæлысты фæрцы уыг талынджы дæр æнтысгæйæ цуан кæны. Зæхмæ æввахс æнæуынаæрæй фæтæхы, цæмæй йæ йæхи уæнгты змæлд мацы хъыгдара, æмæ уый фæрцы фехъусы цыфæнды чысыл уынартæ дæр, стæй талынджы фены æппæты гыццылдæр æхсырдæйты дæр». (Бр., 40). Аргæаумæ гæсгæ та уыджы фæлмæн сисвæлыстæн æндæр æфсон ис: йæ фæлмæн зæрдæ.

Дыккаг та уый, æмæ уыгæн æцæгдæр, адæймагæй уæлдай, æрдзы бирæ знæгтæ ис. Уый тыххæй та Альфред Брем афтæ фыссы: «Хъыгагæн, уыгæн ис бирæ знæгтæ. Боныккон мæргътæ йæм иууылдæр фыд-зæрдæ дарынц, цыма сын ацы æхсæвдзу стигъæг талынджы зиан кæй æрхæссы, уый тыххæй дзы сæ маст райсынмæ хъавынц, уыйау. Куыддæр боныккон лæбураг мæргътæй исчи стыр уыджы ауыны, афтæ æррайау скатай вæййы. (...) Иу дзы иннæмæ фæуасы æмæ тæригъæддаг æхсæвыккон маргъы скъуымы кæнынц, стæй йыл мæстыйæ сæхи ныццавынц». (Бр., 42) Бæрæг у, цъиусур æмæ халон уыгмæ цæй тыххæй лæбурынц, уый. Аргæаумæ гæсгæ та уыгæн йæ фæлмæн зæрдæйы аххостæ сты.

Аргъауы афон дыууæ хайыл дих цауы. Фыццаг — цъиусур æмæ халон уыгæн йæ фæлмæн зæрдæ куы нæма зыдтой, уыцы рæстæг. Уæд ыл нæма æууæндыдысты æмæ хæларæй цардысты. Дыккаг хай — цард йæ нырыккон гаччы сбадти, мæргътæ уыгмæ лæбурын райдыдтой.

ИЗОМОРФИЗМ

Изоморфизм дæр у бердзенаг дзырд, дыууæ хайæ арæзт: ισοσ «æнгæс» æмæ μορφε «формæ» (СИС, 185 — 186). Амоны, æгас дунейы предметæ æмæ фæзындтæ иууылдæр сæ формæ æмæ арæзтмæ гæсгæ æнгæс кæй сты, уый.

Аргъауы мидис æнцайы хъуын (æдде) æмæ зæрдæ (мидæгæй) кæрæдзийы ныхмæ æвæрд бындурыл, ома оппозицийыл. Ирон дзырдбыд æддæг-мидæг кæнын «змæнтын» дæр изоморфизмы бындурыл лæууы, ома алцæмæн дæр ис, куыд æддаг фарс, афтæ мидæггаг хай дæр. Ацы мадзалæй ирон адæмон сфæлдыстады арæх пайдагонд цауы. Цæвиттон, айчы тыххæй ахæм уыци-уыци ис: Æддейы стæг, мидæгæй фыд (Тм.)

Гæны тыххæй уыци-уыцийæн та ис дыууæ варианты:

(1). *Йæ апп — æппаринаг, йæ цъар даринаг* (ИАС).

(2). *Æ цар — дарунмæ, æ фид — гæлдзунмæ* (И).

Ам дæр та, кæд æргом нæу, уæддæр ыл гуырысхо кæнæн дæр нæй: мидæгæй ис апп кæнæ фыд, æддæрдыгæй та — цъар.

Мæнæ ацы уыци-уыци та бирæггы тыххæй у:

Цъæх æй, уæдта дæндаггин,

Фонсмæ æ мондæгтæ хæссуй (Тм.).

Бирæгъ æддæрдыгæй цъæх у, йæ комы (мидæгæй) та дæндагтæ ис.

Изоморфизмы фæрцы, ома æддаг æмæ мидæггаг хайтгæй конд кæй сты, уый фæрцы айк, гæн, бирæгъ æмæ уыджы æмрæнхъ сæвæрæн ис. Ам ма йæхи равдисы ноджы иу мифологон минууæг — диффузи, ома æддаг æмæ мидæггаг хайттæн сæ кæрæдзийæ радих кæнæн нæй.

ДИФФУЗИ

Диффузи у латинаг дзырд diffusio — «хæлиу кæнын», «æндадзын» (СИС, 171). Уыджы аргъауы кæрæдзиуыл æндæгъд сты дзырд фæлмæны дыууæ нысаниуæджы: æнкъаргæ (конкретон) æмæ æмбаргæ (абстрактон).

Зындгонд куыд у, афтæмæй ма конкретонæй æддæмæ адæймагæн æнкъарынæн ноджы цыппар фæразы ис: хъусынмæ, уынынмæ, æмбудынмæ, адæвзарынмæ. Ирон адæмон сфæлдыстады уыдон дæр абстрактон нысаниуæджы ныхмæ арæх æвæрд арцæуынц. Æрхæссæм дыууæ дæнцæджы.

ФÆЛАНК, АРС ÆМА БЕРÆГЪИ АРГЪАУ

Еу кæми адтæй, уоми фæланк, арс æма берæгъ фембалдæнцæ. Кæрæдземæн салам ку равардтонцæ, уæдта сæ астæу дзубанди рауадæй, дзубанди ба уобæл, зæгъгæ, ка си цæмæй тæрсуй.

Фæланк уæндонæй загъта:

— Æз ма царди нецæмæй тæрсун!

— Мадта æз дæр нецæмæй тæрсун, — хæлæфæй загъта берæгъ дæр.

Арс ба мæтгæлæй загъта:

— Æз ба тæрсун!

Фæланк æма 'йбæл берæгъ дес кæнунцæ æма 'й тагъд-тагъдæй фæрсунцæ:

— Ду бабæй, арс, дæ царди цæмæй тæрсис?

Арс син цубурæй загъта:

— Зæруæй! (ЦА, 234).

Ам фæланк æма берæгъ, тæрсгæ ницæмæй кæнæм, зæгъгæ, куы фæзæгъынц, уæд сæ цæстытыл уайы æнкъаргæ знаг, фенæн кæнæ фехъусæн кæмæн ис, ахæм. Арс та тæрсгæ кæны базæрондæй. Кæд æй бирæтæ æмбаргæ кæнынц, уæддæр лæгæй-лæгмæ йемæ тох кæнæн нæй, æмæ уымæ гæстæ зæронддзинадыл æцæг ничима фæуæлахиз и.

РУВАС ÆМÆ УЫЗЫНЫ АРГЪАУ

Рувас æмæ уызын балымæн сты æмæ загътой: ардыгæй фæстæмæ цыдæриддæр ссарæм, уый нын æмбис.

Иу бон мыд ссардтой.

Рувас хин кæм нæу æмæ йæхинымæры загъта: «Ныр ацы æвзæрæн мыдæй хай куыд бакæнон?»

— Цæй, — загъта рувас, — ацы мыд нæ дыууæйæн фаг нæу æмæ, хуыздæр диссаг чи радзура, уый йæ бахæрæд.

— Фод афтæ дæр, — сразы уызын. (...)

Рувас загъта:

— Иу хатт æлдары дæлбынты æрбацæйуадтæн, цырвы къæбæры къæрттыл ныллæууыдтæн æмæ срасыг дæн.

Уыцы ныхасмæ уызын æвиппайды фæтымбыл и æмæ дæлæ фæтулы.

Рувас йæ фæдыл низгъордта æмæ йæ фæрсы:

— Цы кодтай, цы? Цы дыл æрбамбæлд?

— Цырвы койæ срасыг дæн æмæ атылдтæн, — загъта уызын.

Мыд уызын амбылдта æмæ йæ ахордта (ЦА, 20 — 21).

Ам дæр та кæрæдзийы ныхмæ æвæрд цæуынц цырвы къæбæры къæртты дыууæ нысаниуæджы. Рувас ыл ныллæууыд, æмæ афтæмæй срасыг и, банкъардта йæ. Уызын та йын æрмæст йæ кой фехъуыста, ома, æмбаргæ йæ бакодта, æмæ йыл афтæмæй фæтых и. Зындгонд куыд у, афтæмæй адæмон сфæлдыстадæй арæх кодта пайда Къоста. Мах цы мифологон миниуæджы кой кæнæм, уый ирдæй зыны «Рувас æмæ зыгъарæджы» (ХКъ, 73):

Рагæй, сæрдасæнау, рувас зыгъарæгмæ

Дары йæ дæндаг, —

Гогызтæ давынмæ суанг Æрджынарагмæ

Иу у сæ фæндаг!

Афтæмæй искуы фæндагыл куы амбæлынц, —

Амæлис дисæй! —

Хотау, кæрæдзийыл узæлæг акæнынц

Уайтагъд сæхицæй!

Иу изæр та сæ æрхаста сæ фыдбылыз

Арыхъхъы ныхмæ.

— Нал исын нуазинаг, — загъта нæ фыдсыл, — æз

Рагæй мæ дзыхмæ.

Абон æлдараты фæскъул фæцæйцыдтæн, —

Ницæй æнхъæлцау, —

Бакæнæн нал уыд сæ хæрнæджы æнтыдтæн,

Зæрдæ фæуæззау...

Карз æнтыды тæфæй уайтагъд фæрасыг дæн;

Абон изæрмæ

Мардтæн мæ сæрæй, æрдæбон фæуадзыг дæн,

Зилы ныр дæр ма...

Рувас йæ ныхас нæма фæци, афтæ дын, —
 Рухсаг йæ марæг! —
 Дала, сæрбихърайттæй рагъан йæ тæккæ бын
 Абадт зыгъарæг.

— Ох-хай, цы кодтай, цы? — рувас йæ хæдфæстæ
 Радзырдта рагъæй.

— Ох-хай, фæрасыг дæн, — загъта, — дæ ныхæстæ —
 Карздæр арахъхъæй!..

Кæд ам зыгъарæджы бæсты уызын архайы, уæддæр Къостайы æмдзæвгæйæн æмæ аргъауан сæ сюжет æмæ мифологон бындур иу сты. Æрмæст æмдзæвгæйы рувас срасыг и æнтыды тæфæй (æмбудгæйæ).

Уыджы аргъауы фыццаг нысаниуæг разыны, уыгæн йæ хъуыны кой куы цауы, уæд. Уый «æнкъаргæ» фæлмæн у. Дыккаг та, йæ зæрдæйы фæлмæндзинад куы рабарæг вæййы, уæд. Уый у «æмбаргæ» фæлмæн. Адæм æй, æвæццæгæн, уымæн хуыдтой *mærdti ug* æмæ афтæ æнхъæл уыдысты, цыма баст у мæрдтыбæстимæ (ИЭС, IV, 113 — 114). Ацы æмбаргæ нисаниуæг ма равзарæн ис халон æмæ уыджы аргъауы:

Халонæн йæ лæппын амард, нæ йыл куыдта æмæ йæ уыгмæ ахаста. Уыгæн загъта:

— Мæнæн мæ лæппын амард, æмæ йыл ды ку!

Уыг æй бафарста, æмæ йыл æз цæмæн кæуон, дæуæн дæ лæппын у, æмæ йыл ды куы нæ кæуыс, зæгъгæ.

Уæд халон загъта, дæуæн дæ сæр дынджыр у, æмæ йыл хъуамæ ды кæуай, зæгъгæ (ома ды æдылы дæ, зæгъгæ).

Уымæ гæсгæ ныхасæн баззад: халонæн йæ лæппын амард, уыджы та йыл кæуын кодта, дæуæн, дам, дæ сæр дынджыр у, зæгъгæ. (ЦА, 239).

Кæд халон уыгæн йæ зæрдæйы нæ, фæла йæ сæры тыххæй дзуры, уæддæр бæрæг у, уыг æцæг дæр фæлмæнзæрдæ кæй у, уый. Æндæра кæйдæр мардыл чи кæуы.

Ирон литературæ та ацы сурæтæй дæр йæхи иуварс нæ ласы. Токаты Алиханмæ ис æмдзæвгæ «Уыг» (МД, 141):

Æхсæв æнцæд фæцæйцауын нæ уынгмæ,

Куы ныхъхъус вæййы бæстæ, уæд.

Цæуын æнцæд фæхъусынмæ нæ уыгмæ.

Уæ, уыг! Дæ хъæртæ мæм цауæд!

Дзыназы уыг та, зæппадзæй дзыназы,
Ныхъхъуыста зæрдæ йæм бынтон:
Уæ, уыг! Дæ дзынæзт зæрдæ ласы, ласы —
Дæ хъæрзты ис мæлæт — фæндон.

Æхсæв æнцад сабырдзинад ды тауыс.
Æнкъардæй хъусын-иу дæумæ.
Æхсæв ды мæрдты зæппæдзты рæвдауыс,
Нæ тæхыс зæппæдзтæй хъæумæ.

Æз уарзын дæу, уæ, уыг, зæрдæйæ уарзын, —
Кæй уарзыс талынг, мæрдты ды,
Дæ дзынæзт зæрдæйæ кæй суры тар зын
Æмæ æнцойдзинад дæтты.

Токаты Алиханы æмдзæвгæйы уыг у фæлмæнзæрдæ, мæрдты маргъ.
Куыд уынаем, афтæмæй мифологон зондахасты миниуджыты фæрцы, дидактикæйæ уæлдай ма уыджы аргъауы рабæрæг архаикон бындур. Хетæгкаты Къоста æмæ Токаты Алихан та ирон адæмон сфæлдыстадæн æмбæлгæ кад кæнгæйæ, уыцы бындурай спайда кодтой сæ уацмысты.

БИБЛИОГРАФИ

(ИАС). — Ирон адæмы сфæлдыстад. Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Орджоникидзе, т. 2, 1961, 445 ф.

(И) — журнал «Ирæф», 1994, №1, 150 — 153 фф.

(Тм.) — Ирон адæмы уыцы-уыцитæ. Сарæзта йæ Тменаты Дзерассæ. Дзæуджыхъæу, 2000.

(ЦА) — Сказки о животных. Сост. Т. А. Хамицаева. Владикавказ, 1998, 528 ф.

(МД) — Мах дуг, 2003, №12.

(ХКЪ) — Хетæгкаты Къоста. Равзæрст уацмыстæ. Орджоникидзе, «Ир», 1989.

(Бр.) — Брем А. Жизнь животных. Птицы: В 2 т. Т. 2. М., ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999, 592 ф.

(ИЭС) — В. И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. В 4-х томах. Репринт, М., 1996.

(СИС) — Словарь иностранных слов. М. «Русский язык», 1988.

ХЪЭНДИЛТÆ ЛЫГЪД РАДТОЙ

Колорадойаг хъэндилы ныхмæ замманай мадзал æрхъуыды кодта Владимиры облæсты Александровы горæтаг сылгоймаг. Уый магнитофоны лентыл ныффыста, колорадойаг хъэндилы куыд цъист кæнынц æмæ дзы цы мыртæ райхъуыст, уыдон, стæй магнитофоны къæбæл баздыхта, æмæ йæ картофы хуымыл айхъуыстысты уыцы æнахъинон уынæртæ. Æмæ куыд æнхъæлут: хъэндилты фыццаг «музыкалон бон» фæудаист кодта æмæ сыхæгты цæхæрадоны балæууыдысты! Йæ уæлахизæй иттæг разы уæвгæйæ, сылгоймаг ахæм фæлварæн скодта къогъотæ æмæ хъæбызатæн (таракантæн) дæр. Фæлæ сылгоймаджы ныхæстæм гæсгæ, ацы æнаккæгтæ æгæр æгъатыр разындысты — се 'мбæлттæн сын куыд тæрхон кæнынц, уый сæм хъаргæ дæр нæ бакодта.

ÆНÆМÆЛГÆ УЫЗЫНТÆ

Орегоны университеты биолог Томас Эберт æрæджы фехъу-сын кодта, Сырх денджызы, дам, цы денджызон уызынтæ цары, уыдонæн мæлæт нæй. Сафынц, дам, сæ алыхуызон тугдых царæгойтæ, стæй иуæй-иу низтæ æмæ кæсагахсджытæ, фæлæ, дам, уæддæр сæ буарыл зæронд кæныны миниуджытæ нæ фæзыны. Сæдæаздыд уызыны митæ дæсаздзыды митæй ницæмæй хицæн кæнынц, æрмæст зæронд уызын асæй вæййы стырдæр. Дыууæ æнусы чи фæцары, уыцы уызынæн йæ уæрх вæййы 19 сантиметры æмæ ма уыцы кары дæр рæзгæ фæкæны.

АМБЫЛДТА... ХУДЫНÆЙ

Эфиопиаг Белачью Гирма равдыста ног дунеон рекорд æнæрынцойæ худынæй. Уый худæгæй бакъæцæл, æмæ йæ бауромæн нал уыди дыууæ сахаты дæргъы. Гъемæ йæ амæйразмæйы рекордыл бафтыдта 20 минуты. Йæ худæн бынат та уыд

Эфиопийы столицæ Аддис-Абебайы сәйраг фәз. Афтæ зæрдигæй худт, æмæ йæм чи хъуыста, уыдон дæр бар-әнæбары йемæ кæл-кæл кæнын райдыдтой. «Мæ адæмæн ныртæккæ зын у, — загъта Гирма, — æмæ мæ фæнды, истæмæй сын куы баххуыс кæнин, уый. Адæймаджы æнæниздзинадæн та худынæй хуыздæр хос нæй».

ДÆХИ ХЪАХЪХЪÆН АЙДÆНÆЙ!

«Зæронд айдæнтæ ма 'лхæнут», — рагæй фæстæмæ дæр адæм афтæ хъуыды кодтой. Уыдон, дам, семæ искæй фыдбылызтæ æрбахæссынц. Нью-Йорчы институттæй иуы ахуыргæндтæ рариртæстой, уый æцæг дæр афтæ кæй у. Фынндæс азы дæргъы, уыдон сæрмагонд детекторы фæрцы бæрæг кодтой, айдæнтæ адæймаджы буармæ цас бар дарынц, уый. Айдæны уæлхъус бирæ рæстæг чи фæрвтиы, уыдонмæ фæллад æмхицдæр у, стæй свæййынц рохгæнаг. Куыд рабæрæг, афтæмæй айдæнтæм ис ахæм миниуæг: сæхимидæг æмбырд кæнын райдайынц адæймаджы энерги, ома сты энергетикон «вампиртæ». Ахуыргæндтæ зæгъынц, кæсæнмæ йæхимæ арæх чи кæсы, уыдон бирæ тагъддæр зæронд кæнынц!

Фæлæ ис «ирвæзæн хос»: зæронд айдæн ссыгъдæг кæн занхæссæг энергийæ — ныхс æй, аргъуанты кæй дарынц, ахæм сыгъдæг донæй, кæнæ та суадоны, стæй сойын цырагъ ссудз æмæ йæ айдæны алы къуымты арахæсс-бахæсс кæн.

ТÆККÆ РАГОНДÆР МАРÆГ

66 милуан азы размæ Зæхмæ æрхауд, йæ диаметр дæс километры бæрц кæмæн уыд, ахæм астероид æмæ бабын кодта динозаврты. Фæлæ, ахуыргæндтæ нымайынц: 251 милуан азы размæ нæ планетайыл сæмбæлд ноджы уæззаудæр бæллæх: космосæй æрхауд егъаудæр «дур» æмæ фæцагъта, зæххыл цы цæргæудтæ уыд, уыдонæн сæ 90 проценты.

Профессор Асиш Бэсу (Рочестеры университет) куыд дзуры, афтæмæй, Антарктидæйы ссардæуыд уыцы егъау астероиды фæдтæ. Астероид куы æрхауд, уæд рыджы миллиардгай тоннæтæ бамбæрзтой хур æнæхъæн цалдæр мæйы, æмæ сæ мыггаг сыскъуыд цæрагойты æмæ зайæгойты фылдæр хайæн.

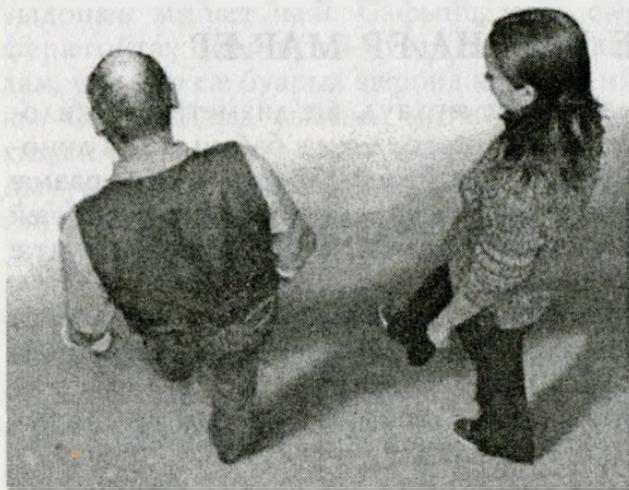
МАГУСА МÆЛДЗЫДЖЫТÆ

Рагæй фæстæмæ дæр мæлдзыг кусаг цæрагойыл нымад у. Фæлæ уый алы мæлдзыгмæ нæ хауы. Ахуыргæндты нымадмæ гæстæ, фондз мæлдзыгæй иу æрдзæй зивæггæнаг у. Хоккай-дойы университеты кусджытæ сбæрæг кодтой: губаккæй кусаг мæлдзыджыты иу хай куы фæхицæн кæнынц, уæддæр магусатæ нæ базмæлынц æмæ куыдфæндыйы цæстæй фæкæсынц сæ куыст-уарзаг æмбæлттæм — уыдон та, магуыр, сæ тыхтыл ног тыхтæ бафтауынц сæ бæркæдтæ фæфылдæр кæныны сæраппонд.

БÆЛÆГЪ БÆГÆНЫЙЫ БАНКÆТÆЙ

Æнахуыр бæлæгъ фæзынд æрæджы, Иугонд Штатты хуссар-варс цы цадтæ ис, уыдонæй иуы. Конд у бæгæныйы афтид банкæтæй, бадгæ та дзы кæны даргъкъах сызгъæринкоцора чызг. Бæлæгъ саразынæн бахъуыди цыппарфондзыссæдз банкæйы æмæ дзы сæ бон бадын у цалдæр адæймагæн. Аразын та йæ скодта бæгæныйы фирмæтæй иуы разамыңц — йæ нозт ын цæмæй хуыз-дæр æлхæной, уый охыл.

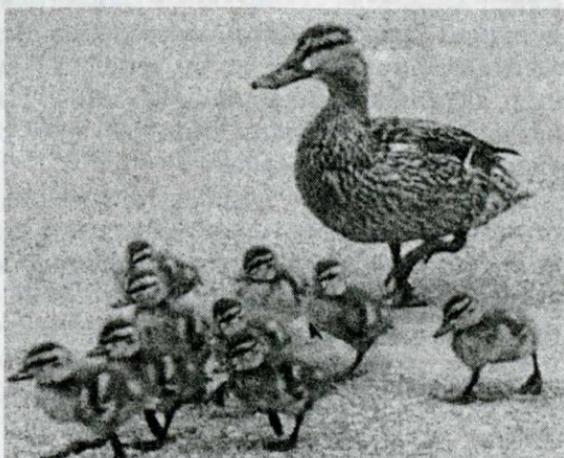
МÆ АУУОНЫ МА ЛÆУУ!

Итайлаг физиологтæ Франческо Павани æмæ Умберто Каситиллойы нымадæй адæймагæн йæ аууон у йæ буары хай. Сæ фæлварæнтæ равдыстой: дæ аууон исчи куы 'рлæууа, уæд, дæ размæ цы хæс ис, уый сæххæст кæнын дæ къухы нал бафт-дзæни.

ÆРХЪУЫДЫДЖЫН БАБЫЗ

Æнахуыр хабар æрцыд æрæджы Канадæйы. Ванкуверы парктæй иумæ йæ цæст чи дардта, уыцы пъæлицæйагмæ бацыди бабыз æмæ йын йæ бырынкъæй йæ хæлафы фадыг цалдæр хатты раивæзта. Лæг тыхстхуыз бабызы асхуыста æмæ йæ зæрды уыди дарддæр ацæуын, фæлæ йæ бабыз уæгъд нæ уагъта, цыма йын афтæ дзырдта: уаих

фæуай, цæй æнæрхъуыды дæ, гормон! Афтæмæйты йæ маргъ канализацийы люкмæ басайдта. Æмæ рабæрæг: люкæн йæ зыхъхыртæй бынмæ ныххаудтой аст бабызыцæйуы. Автокраны æххуысæй уæззау люк систой, лæппынты æрцахстой, æмæ амондджын маргъбинонтæ дзæбæхæй сæ хæдзар ссардтой.

СКИФАГ «ÆХСИН»

Алтайы хæхты ссардтой, æнæхъæн регионæн дæр афæдзы æрдæг æнцой чи нæ дæтты, уыцы зæххæнкъуысты аххосаг. Бынæттон цæрджыты хъуыдымæ гæсгæ, аххосджын сты ахуыргæндтæ. Уыдон, дам, батыхсын кодтой скифаг успаддзахы мард. Дæлимонтыл æууæндæг зæронд ус, мыййаг, нæ ауагъта ацы тауыс, фæлæ Коч-Агачы районы администрацийы сæргъæууæг Ауэльхан Джаткамбаев. (Ацы регионы уæлдай стырдарæ бæллæхтæ æрцыди зæххæнкъуысты азарæй).

«Алтайаг принцессæйы» муми ссардтой 1993 азы Укоки уæлвæзы. Скифаг обауы разынди хъæдын чырын, йæ мидæг та муми зынаргъ дарæсты фæлыстæй, йæ буар татуировкæгонд. Чырын уыд ихæй æмбæрзт. Куыд рабæрæг, афтæмæй обауы ныгæд уыди 23-аздыд хъæздэг чызг. Салд марды æртайын кодтой æмæ йæ иттæг хъавгæ-арæхсгæ аластой Новосибирскмæ. Цы вертолетыл æй ластой, уый, чысыл ма бахъæуа, ма 'рхауа, уымæ гæсгæ

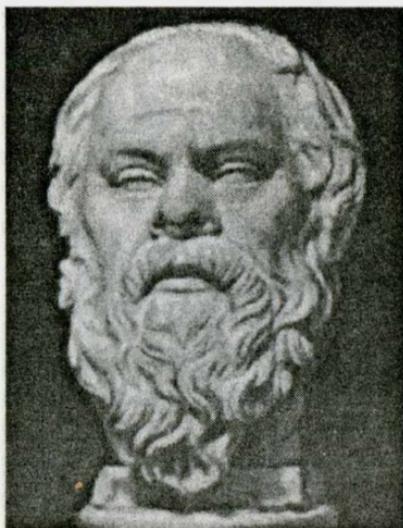
йæ æрбадын кодтой быдыры, уым та æхсины автомобили сæвæрдтой. Мæскуыйы биологион структурæты наукон-иртасæн центрæй ахуыргæндтæ куы 'рбацыдысты, уæд марды буары хæйттæ бабиноныг кодтой, стæй, куыд раиртæстой, афтæмæй чызг алтайаг адæмæн ницы бавæййы. Йæ сæргæхцмæ гæсгæ йын йæ цæсгом реставраци скодтой, æмæ рабæрæг: сылгоймаг уыд европеидты расæйæ.

Хæххон Алтайы цæрджытæ домынц, цæмæй муми фæстæмæ обауы баныгæной — уæд, дам, зæхх нал æнкъуысдзæни. Фæлæ новосибирскаг ахуыргæндтæ скифаг «æхсинæй» фæхицæн уæвынмæ нæ тагъд кæнынц, уымæн æмæ, дам, мард ласгæ-ласын ныддæрæнтæ уыдзæн.

СТАЛИН РАДЕКЫ ТЫХХÆЙ

Фылдæр адæм, се 'взагæн хицау сты, йæ рохтыл ын хæцын фæразынц. Фæлæ ис ахæмтæ дæр, йе 'взаджы дæлбар чи у, æвзаг йæхæдæг хицау æмæ рохтылхæцæг кæмæн у. Уыдон хицæн кæнынц иннæ адæмæй. Гъе уыцы æнахуыр адæмы мыггагæй у Радек. Йе 'взагæн хицау нæ, фæлæ цагъар чи у, уыцы адæймаг нæ зоны, йе 'взаг кæд цы срæцугъдзæн, уый.

СОКРАТЫ ХАБÆРТТÆЙ

Рагон бердзенаг философ Сократ царди нæ эрæйы агъоммæ 469 — 399 азты. Йæ фыд Софроникс уыди дуркæрдæг-нывгæнаг, йæ мад Фенаретæ та — æвгъæдгæс. Сократы хонынц фыдконд, фыдынд: дæлæмæдзыд, зылыnguыбын, хæдхуыр, йæ сæр стыр æмæ гæмæх, йæ ных егъау æмæ къуыпп, йæ фындз тæбæкк æмæ схъæл, фындзыхуынчъытæ пака, былтæ ставд, цæсгом рæсыдхуыз, цæстытæ хæфсы цæстытау хъоппæг, йæ цæстæнгас хъуынтъыз. Иудадзыг цыди бæгъæввадæй, дардта уæрæх зæронд пæлæзгонд — хитон. Уыди тынг мæгуыр. Антифонт, зæгъгæ, йæ

иу лæг кæддæр афтæ алхыскъ кодта адæмы 'хсæн: «Дæ цардæй царын иунæг цагъар дæр йæ сæрмæ нæ хæссы, цы дæ хæрд, цы дæ нозт, цы дæ уæлæдарæс — æппæт дæр ницæйаг. Сæрдæй-зымæгæй уыцы иу дзаума дарыс, дæ къахыл дзабыр никуы скодтай».

Сократæн сылгоймæгтимæ йæ хъуыддаг нæ цыди, кæд ус дыууæ хатты ракуырдат, уæддæр. Йæ ус Ксантиппæйы ном фидисаджы хуызæн баззади фæстагæттæн: уыди фыдсыл — загъдгæнаг, налат, разы ницæмæй уыди. Иу хатт та куы рамæсты, уæд йæ лæгæн раздæр алывид акалдта, стæй йын йæ сæрыл дон рауагъта. Уæд Сократ афтæ: «Нæ уын дзырдтон, Ксантиппæ фыццаг арвау ныннæры, стæй та сахкæвда раскæры». Иу хатт Алкивиад Сократæн хъаст кодта Ксантиппæйæ, куыд, дам, фæразыс уый загъдмæ хъусын. Философ ын дзуапп радта: «Сахуыр ыл дæн, мæнæ цалхы хъыррыстыл куыд сахуыр уай, афтæ. Ды хъазты хъæлæбайæн куы фæразыс, уæд...» — «Омæ хъазтæй мæнмæ æфтиаг хауы — æйчытæ æмæ лæппынтæ», — загъта Алкивиад. «Мæнмæ дæр Ксантиппæйæ æфтиаг хауы — сабитæ мын ныййары», — дзуапп ын радта Сократ. Бинонты 'хсæн цы бавзæрста, уый философ равдыста йæ базырджын ныхасы: «Фæнды ус ракур, фæнды ма ракур — уæддæр фæсмойнагæй баззайдзынæ».

Сократæн исты бæлвырд куыстыл ныххæцын йæ бон нæ уыд. Уарзта ахудын, аназын, искæй алхыскъ кæнын. Йæ рæстæг фылдæр æрвыста искæимæ быцæу кæнгæйæ. Диоген Лаэрци дзы афтæ зæгъы: «Алыхуызон быцæуты иннæтыл уæлахиз кæй кодта, уый тыххæй-иу над дæр байæфта, йæ сæрыхъуынтыл ын-иу ныххæцыдысты æмæ йæ ралас-балас кодтой, худтысты йыл, æлгыстой йæ, фæлæ сын фæрæзта. Кæддæр æй къахæй дæр сцавдæуыд, уæддæр ныхъхъæцыд, æмæ йыл чидæр куы бадис кодта, уæд философ дзуапп радта: «Хæрæг мæ къахæй куы рариуыгътаид, уæд ыл тæрхондонмæ балæвардтаин?»

Йæ уарзондæр ныхас та ахæм уыди: «Мæ куыдзæй дын ард хæрын».

Адæймаджы зонд æмæ удысконды фарстатæ уыдысты Сократы философийы бындур. «Фарны хъуыддагтæ уынын, стауын сæ, афтæмæй мæхи та æвзæрдзинæдтæм ласын», — фыста йæ «Метаморфозæты» Овидий. Цæмæн афтæ у адæймаджы сконд? Сократ дæр æмæ йæ фæстæ цы номдзыд философтæ, фысджытæ уыд, уыдон дæр ацы фарстæн дзуапп нæ радтой.

Нæ эрæйы агъоммæ 399 азы Сократыл не 'мбæстæгтæй чидæр дзырд бахаста, фæсивæды галиу зондыл æфтауы, æхсæны цар-

ды фæтк халы, зæгъгæ. Æмæ йын марыны тæрхон рахастой. Философæн тæрхондоны фæстаг ныхæстæ уыдысты: «О, ардыгæй цæуын афон у, мæнæн — мæлынмæ, сыхахæн та — цæрынмæ, фæлæ уыцы дыууæ хъуыддагæй хуыздæр кæцы у, уый Хуыцау йеддæмæ ничи зоны».

Сократ зонд кæмæн амыдта, уыдоны йæ ахуыргæнинагтæ нæ хуыдта, фæлæ йе 'мбæлттæ. Иуахæмы уынджы фембæлд æрыгон лæппу Ксенофонтыл. Сократ ын йæ лæдзæгæй йæ фæндаг æрæхгæдта æмæ йæ фæрсы:

— Зæгъ-ма мын, лæппу, ссад кæм фелхæнынц?

— Базары, — дзуапп радта Ксенофонт.

— Сой та?

— Уый дæр уым.

— Зонд æмæ хорздзинад та кæм агуырдауы?

Лæппу хъуыдыты аныгъуылди.

— Мæ фæдыл рацу, æз дын сæ бацамондзынæн.

Æмæ Ксенофонт сси Сократы æмбæлццон æмæ ахуыргæнинаг. Философ куы амард, уæд та йын Платонау фæстагæттæм фæхæццæ кодта йæ хъуыдытæй цыдæртæ.

Иу хатт Алкивиад Сократæн загъта, мæнæ, дам, дын стыр зæххы хай дæттын æмæ дзы дæхицæн хæдзар скæн. Сократ ын афтæ:

— Дзабыртæ мæ куы хъæуид æмæ мын ды та галдзарм куы балæвар кæнис, уæд мыл хæрзаг адæм сæхи худæгæй схæссиккой, уый дын чердыгон лæвар рачынди, зæгъгæ.

Алкивиады æфсæдтæ æртыхстысты Потидеяйы сахарыл. Сократ дæр уым фæци. Иу райсом сагъдау лæугæйæ баззад, йæ хъуыдыты арф аныгъуылд. Суанг сихæрттæм афтæ фæлæууыд. Адæм æй бафиппайдтой, дисæй йыл мардысты. Сократ уæддæр лæууыд æмæ лæууыд. Æризæр, адæм æхсæвæр бахордтой, бирæтæ дзы сæ лыстæнтæ æддæмæ рахастой: фæндыди сæ изæры сатæджы сæ фæллад суадзын, стæй Сократмæ бакæсын. Философ йæ мидбынаты фæлæууыд æхсæв-бонмæ дæр, стæй райсомæй хур куы скаст, уæд æм бакуывта æмæ ацыд.

Сократ дзырдта, хъуырхъуыргæнаг, налат ус, дам, мын у, мæнæ барæгæн фыдуаг бæх куыд уа, афтæ. «Барæг фыдуаг бæхты куы æрсабыр кæны, уæд ын иннæтимæ æнцондæр архайæн вæййы. Æз дæр Ксанттиппæимæ тох кæнгæйæ мæхи ахуыр кæнын адæммæ цæрыныл».

Сократ дзырдта:

◆ Вельможæтæ кæй равзарынц, кæнæ хæлтæ сæппаргæйæ, йе тыхмийы руаджы, намæ хинæй рацæугæйæ чи спаддзах вæййы, уыдон паддзæхтæ не сты. Паддзæхтæ сты, йæ бæстæйæн, йæ адæмæн уынаффæ кæнын, разамынд дæттын чи зоны, уыдон.

◆ Æз иу куыстыл хæст дæн æрмæстдæр: цæуын æмæ зæрондæй-ногæй алкæй дæр æууæндын кæнын, цæмæй сæ буарыл æмæ æхцайыл ма тыхсой, фæлæ сæ уд сыгъдæгдæр, хуыздæр кæныныл.

◆ Зондджын чи у, уый хæларзæрдæ у.

◆ Хуыцæуттæ алцы дæр зонынц — ныхæстæ дæр, хъуыддæгтæ дæр, стæй суанг æмбæхст хъуыдытæ дæр, уыдон сты алы ран дæр æмæ адæмæн амонынц, цы сын кæнгæ у, уыдаттæ.

◆ Цас мæм къаддæр бæллицтæ æмæ фæндæттæ ис, уыйбæрц хуыцæуттæм хæстæгдæр дæн.

◆ Æгадæй цæрыны бæсты фæлтау æхсарджынай амæл.

◆ Фыд-зæрдæ адæймаг иннæтæн зиан хæссы, йæхицæн дзы ницы пайда ис, афтæмæй.

◆ Сократы куы бафарстой, амондджын чи у, зæгъгæ, уæд дзуапп радта: «Цыргъзонд чи у, æмæ йæ хъуыдытæ раст кæмæн сты, уый».

◆ Æз хæрын, цæмæй цæрон, уый тыххæй, иннæтæ та цæрынц, цæмæй хæрой, уый тыххæй.

◆ Æрдз нын радта дыууæ хъусы, дыууæ цæсты, дзых та — иу. Цæмæй хъусгæ æмæ кæсгæ фылдæр кæнæм, дзургæ та къаддæр.

◆ Скульптор хъуамæ йæ нывты æвдиса уды уавæр.

◆ Скульптортæ сæ удæй арт цæгъдынц дуртæ адæймæгты хуызæн скæныныл, фæлæ сæхæдæг дурты хуызæн цæмæй ма уой, ууыл нæ хъуыды кæнынц.

◆ Дисы мæ æфтауы иу хъуыддаг: алы адæймаг дæр дын æнцонæй зæгъдзæни, цал фысы йæм ис, уый, фæлæ дын алы адæймаг нæ зæгъдзæни, цал хæлары йын ис, уый, уымæн æмæ хæлæрттæн ницы аргъ ис.

◆ Æз зонын, кæй ницы зонын, уый.

◆ Афинæты бæрзонддæр ранмæ мæ бон схизын куы уайд, уæд уырдыгæй рахъæр кæнин: «Мæ иубæстон адæм, хъæздыг-дзинад, мулк самал кæныны охыл дуртæ дæр ма куы рафæлдах-бафæлдах кæнут, уæд уыцы мулк-исбон иуахæмы уæ сабиты кæй бауыздæн, ууыл цæуылнæ хъуыды кæнут?!»

Сократы мæлæт. Йæ мæлæты бон куы 'рхæццæ, уæд йе 'мбæлтты ныууагъта æмæ йæхи найынмæ ацыди. Бердзентæм ахæм æгъдау уыд — ома дæхи куы цынайай, уæд дæ зæххон тæригъæдтæй ссыгъдæг уыдзынæ. Йæхи куы цынадта Сократ, уæд хионтæн хæрзбон загъта æмæ сæ сæхимæ арвыста. Уæдмæ йын ахæстонгæс бамбарын кодта, марг нуазын афон, дам, у. Рахастой йын марджы къус. Сократ йæхинымæры хуыцæуттæм скуывта æмæ æнцад-æнцойæ банызта марджы къус. Йе 'мбæлттæ скуыдтой, фæлæ сæ Сократ басабыр кодта: мæлын, дам, æнæуынарæй хъæуы. Иуцасдæр ма арацу-бацу кодта. Йæ къæхтæ куы æрлæмæгъ сты, уæд хъæдын сынтагыл йæхи æруагъта, хъуымацæй йæхи æрæмбæрзта. Стæй хъуымацы бынæй йæ сæр радардта æмæ загъта: «Критон, Асклепийæ уасæг дарæм. Раттут ын æй, ма уæ ферох уæд». Уыдон уыдысты йæ фæстаг ныхæстæ. Асклепий уыди хосгæнджыты бардуаг, æмæ йын уасæг æргæвстой. Сократ та, йæ уд кæй сдзæбæх æмæ йæ буарæй кæй фервæзт, уый кой кодта.

Чидæр Сократæн загъта: «Афинæгтæ дын рахастой марыны тæрхон». Сократ æнцад-æнцойæ афтæ: «Афинæгтæн та æрдз рахаста марыны тæрхон».

Марыны тæрхон ын куы рахастой, уæд Сократæн йæ ус загъта: «Æнаххосæй мæлыс». Уæд ын лæг ахæм дзуапп радта: «Дæу та афтæ фæнды, аххосджынай цæмæй амæлон?»

ДЫУУÆ МОЛАДЗАНЫ

Дыууæ моладзаны балцы уыдысты æмæ иу цæугæдоны былмæ бахæццæ сты. Ауыдтой дзы хæрзарæзт чызджы — фæндыд æй иннæ фарсмæ бахизын, фæлæ дон арф уыд, æмæ чызг йæ рæсугъд къабайæн схуылыдзæй тарсти. Моладзантай иу айтæуыйтæ нал фæкодта, чызджы йе 'ккоймæ сæргъæвта æмæ йæ фаллаг былмæ бахаста.

Лæгтæ дарддæр сæ фæндаг дардтой. Сахаты бæрц рацыдаид, афтæ дыккаг моладзан тыхстхуызæй дзуры:

— Сылгоймагмæ куыд бавнæлдтай? Æввахс бацæуын дæр æм куына фæтчы, уæд цæмæн фехæлдтай моладзандоны уагæвард?

Чызджы доны сæрты чи бахаста, уый иуцасдæр æнæдзургæйæ фæцыди, стæй йе 'мбалæн загъта:

— Æз уыцы чызджы сахаты размæ ныууагътон былгæрон, ды та ма йæ ныр дæр хæссыс.

ИРОН
ПОЭЗИЙИ
АНТОЛОГИ

ХЪАЙТЫХЪТЫ ГЕОР

(1911 — 2002)

Хъайтыхъты Хосдзауы фырт Геор райгуырди Цæгат Ирыстоны Ходы хъæуы. Каст фæци педагогон техникум, Хæххон педагогон институт æмæ Мæскуыйы историйы, философийы æмæ литературæйы институты аспирантурæ. 1936 — 1941 азты уыди философийы ахуыргæнæг Дзæуджыхъæуы медицинон æмæ хъæууонхæдзарадон институтты. 1941 азы августы ацыди Фыдыбæстæйы Стыр хæстмæ. 1943 азы уæззау цæф фæцис æмæ сыздæхт Ирыстонмæ. Куыста философийы ахуыргæнæгæй уæлдæр скъолаты, уыди Фысджыты цæдисы сæрдар.

Геор литературон куыстыл фæцалх 1927 азы. Рауагъта бирæ чингуытæ. Фæлæ йæ курдиат æппæтæй тынгдæр разынд юмор æмæ сатирайы жанры.

ЭПИГРАММАЕТÆ

«ÆХХУЫСГÆНÆГÆН»

Д-ы П-н

«Æххуыс дын кæнын æз, æххуыс!» —
Мæнæн ды фидарæй зæгъыс.
Æмбал, мæн де 'фхæрын нæ фæнды,
Фæлæ мæ бахудтæй æмбар:
Кæд ис æххуыс кæнын дæ зæрды,
Уæд курын, — ма-иу мæ хъыгдар!

ЙÆХИ КЪОСТАИМÆ ЧИ АВАРСТА, УЫЦЫ ПОЭТÆН

Цы уæлдай и Къоста æмæ дæуæй?
Æмбарыс ды, æз дæр æмбарын:
Къостамаæ иу цауд фыст дæр нæй,
Дæумæ та иу хорз фыст дæр н' арын.

Т. ЕФИМЦОВÆН

*Широка и глубока
Камбилеевка-река.*

Т. Ефимцов

О, федтон уыцы дон æз дæр,
Мæ зæрдæ барухс ис йæ цыдæй.
Нæу арф, уæрæх, фæлæ уæддæр
Уый арфдæр у дæ уæлæнгай хъуыдытæй.

БЕСАТЫ ТАЗЕЙÆН

Нæ фыссæг фæрынчын,
Уый дохтырмаæ ластой,
Фыртыхстæй нæ зыдта йæхи дæр.
«Цы кодта? Цы 'рцыди?» —
Йæ ласджыты фарстой. —
Йæ ныхмæ, дам, радзырдта чидæр!

ДЗАНАЙТЫ СЕРГЕЙÆН

Фæдзырдта махæн не 'мбырды хъæрæй
Æнæ худгæйæ Дзанайы-фырт дысон,
Æз, дам, романтиæ цалынмæ ныффыссон,
Уæдмæ, дам, мын æнæ фæцæргæ нæй.
Æмæ заманты ивдзысты замантæ,
Уыдзæни райсом абонæй хуыздæр,
Сергей та — хин, нæ ныффысдзæн романтиæ —
Æмæ фæцæрдзæн алкæмæй фылдæр.

КАСТИ ЦОБЕ ДАЛЫСТÆМ

Касты Цобе далыстæм.

Загъта: «Бирæ нал ыстæм...»

ИРОН ТЕАТРЫ

Хъ. С-æн

Разындысты аивæй нæ хæхтæ,
Уади дон нæ арф комы бынай...
Алырдыгæй хъуыстысты гæрæхтæ, —
Ома адæм ма кæной фынай!.

ФÆХЪАЛГОМАУ НÆ ЦЫШПУ

Фæхъалгомау нæ Цышпу, —
Фæдары сæр бæрзонд.
Цæмæн у даргъ йæ дзыкку? —
Хæрз цыбыр у йæ зонд!

* * *

Хъылысбиты Давидæн

Фыссæг к' уайд нæ Давид,
Уæд уадмыстæ нæ давид!

АБЫРÆГÆН

А. Ф-æн

Æмдзæвгæтæ ныффыстон æз абон,
Йæ бынмæ та афыстон: «Брис».
— Цæмæн? — кодтой ме 'мбæлттæ дис.
— Уæддæр та йæ адавдзæн, — загътон.

БÆППИ

«Бæппи кæм кусы?» — афтæ фæрсæн нæй.
Ис бафæрсæн: «Цы ран кæны фынай?»

ÆВДУЛ

Уынд æмæ кондæй
Æййаф Æвдулы!
Фæлæ йæ зондæй
Хæрæг нымбулы!

ТÆШПУД ХЪАМБОЛ

Къоста фæцыди
Хохæй тохмæ,
Хæцыд, нæ фæтарсти мæлæтæй!
Хъамбол фæлыгъди
Тохæй хохмæ,
Хæдзар дзы сарæзта лæгæтæй!

ИУ ЭКОНОМИСТÆН

Р. Ф-æн

Экономисты
Рафаудтой адæм:
«Йе кæнæм исты,
Йе æнцад бадæм!»

ГÆБУЛ НÆ КУЫВДЫ

Гæбул нæ куывды иумæ дæр нæ хъуыста,
Фæлæ æвæрдта фаутæ радгай махыл.
Арахъхъ сыкъайæ асты бæрц фæнызта
Æмæ сыкъайау нал лæууыд йæ къахыл.

ДЗАНДАР

Стъолы фарсмæ сбадт сæрдарæй, —
Уайтæккæ фæхъал и.
Адæм раст зæгъынц Дзандарæй:
«Уыцы ран лæг нал и!..»

«АДÆМЫ ХЪÆР» НЫФФЫССÆГÆН

Чидæр фаудта не 'мбалы
Адæмы 'хсæн ауалдзæг:
Адæмы хъæр не 'мбары
«Адæмы хъæр» рауадзæг.

ИРОН ÆМБИСОНДЫ ТЫХХÆЙ

Г. М.-æн

Гайлаг рæуæдæй бæрæг у, æмбал,
Гъемæ дæуæй дæр куы рауади гал.

ÆДЗÆСТУАРЗОН

П. Г.

Уынджы мæ афарста абон:
«Радзур, кæм кусыс, куыдтæ дæ?» —
«Ницы мæ риссы» йын загътон, —
Уадз æмæ рисса йæ зæрдæ!

Цъары фæрстыл:

1. Уастырджи.
3. Зæхкусæг æмæ абырджитæ.
4. Зæронд фыййау.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Альбина ДАТИЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ авортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания

НАЗНАЧЕНИЕ РАБОТЫ

Выполнить работу по заданию...
А именно: [неясно]...
Сроки: [неясно]...
Место: [неясно]...

ИЗЛОЖЕНИЕ РАБОТЫ

В соответствии с заданием...
[неясно]...
[неясно]...
[неясно]...
[неясно]...

Работа выполнена в срок.

В соответствии с заданием...
[неясно]...
[неясно]...
[неясно]...
[неясно]...
[неясно]...
[неясно]...
[неясно]...
[неясно]...

Подписано к печати 11.06.04. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,7. Учетно-изд. л. 9,17. Тираж 2100 экз. Заказ № 1568.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.

Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

